

A. Lat. 6.
104 i.

BIBLIOTECA
REGIA
MONACENSIS.

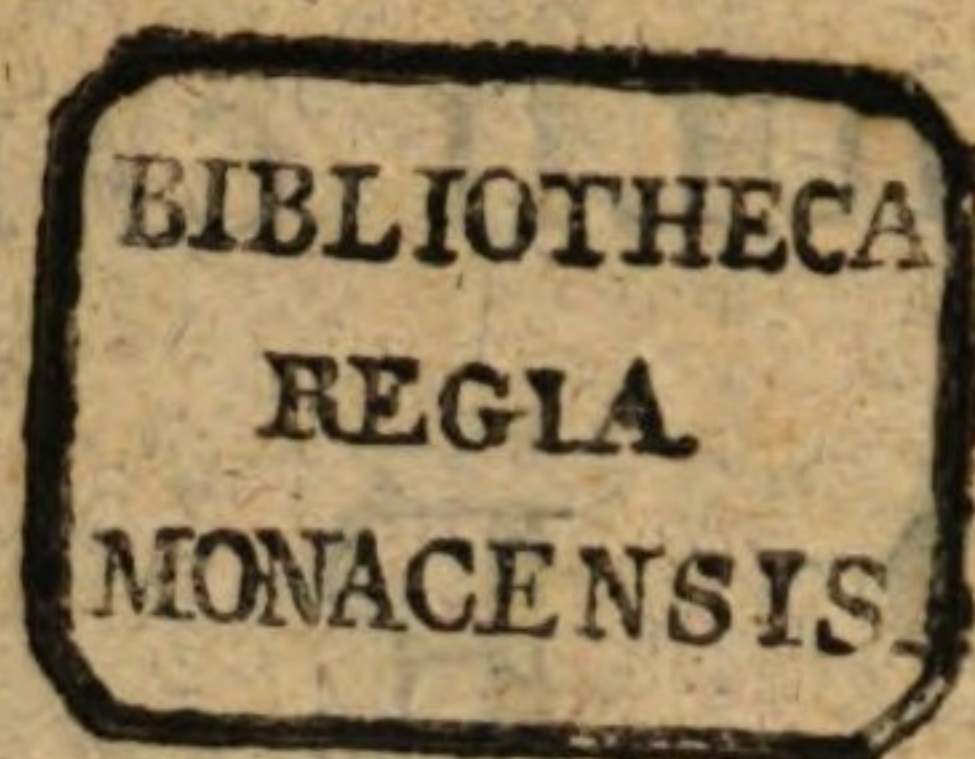
CAII IULII CAESARIS
O P E R A

EDITIO SECUNDA.

TUBINGAE

SUMTIBUS I. G. COTTAE. MDCCCXX.

NY
A.Y.C.

EDITIO SECUNDA

TUBINGEN

SEMPER I. G. COPIA

C. IULII
CAESARIS
COMMENTARII
DE
BELLO GALLICO.

3.
C. JULII
CAESARIS
COMMENTARI
DE
BELLO GALlico.

C. IVLII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO

LIBER PRIMVS

Galliae descriptio. Eam Heluetii inuadere tentant: sed duobus proeliis a Caesare profligantur, et reliquiae in patriam, quam deseruerant, repelluntur. 1 — 30. Galli apud Caesarem de Ariouisto, Germanorum rege, Sequanorum agrum infidente, conqueruntur: ille componendae rei legatos ad Ariouistum mittit, sed frustra. 30 — 37. Copias aduersus eum educit primum pauidas, post tamen hortatu suo confirmatas. Colloquuntur partium duces, sed nullo effectum. Proin armis res geritur; et clade accepta, e Gallia profugiunt Germani.

Gallia est omnis diuisa in partes tres, quarum vnā incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, quī ipsorum lingua Celtae, nostra Galli adpellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et Sequana diuidit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae, propterea quod a cultu atque humanitate Prouinciā longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe com-
meant, atque ea, quae ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt: quibuscum continenter bellum gerunt: qua de causa Heluetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt, quod fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum vna pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis et Heluetiis flumen Rhenum; vergit ad septentriones. Belgae ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni, spectant in septentriones et orientem solem, Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenaeos

montes et eam partem Oceani, quæ est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum solis et septentriones.

II. Apud Heluetios longe nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is M. Messala et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, coniurationem nobilitatis fecit, et ciuitati persuasit, vt de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus præstarent, totius Galliæ imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod vndique loci natura Heluetii continentur: vna ex parte flumine Rheno, latissimo atque altissimo, qui agrum Heluetium a Germanis diuidit; altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter Sequanos et Heluetios; tertia lacu Lemanno et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Heluetiis diuidit. His rebus fiebat, vt et minus late vagarentur, et minus facile finitimis bellum inferre possent: qua de caussa homines bellandi cupidi magno dolore adficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt, ea, quæ ad proficiscendum pertinerent, comparare; iumentorum et carrorum quam maximum numerum coemere; sementes quam maximas facere, vt in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis ciuitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur; is sibi legationem ad ciuitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et a S. P. Q. R. amicus adpellatus erat, vt regnum in ciuitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Diuitiaci, qui eo tempore principatum in ciuitate obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, vt idem conaretur, persuadet, eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere, propterea quod ipse suæ ciuitatis imperium obtenturus esset: non esse dubium, quin totius Galliæ plurimum Heluetii possent: se suis copiis suoque exercitu illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et iusiurandum dant, et, regno occupato, per tres

potentissimos ac firmissimos populos tōtius Galliæ sese potiri posse sperant.

III. Ea res vt est Heluetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis caussam dicere coegerunt: damnatum poenam sequi oportebat, vt igni cremaretur. Die constituta caussæ dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, vndique coegit, et omnes clientes obæratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne caussam diceret, se eripuit. Quum ciuitas, ob eam rem incitata, armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, vt Heluetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciuerit.

V. Post eius mortem nihilo minus Heluetii id, quod constituerant, facere conantur, vt e finibus suis exeant. Vbi iam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua priuata ædificia incendunt, frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt, vt, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent. Persuadent Rauracis et Tulingis et Latobrigis finitimis, vti, eodem vsi consilio, oppidis suis vicisque exustis, vna cum iis profisciscantur: Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transierant, Noreiamque oppugnant, receptos ad se socios sibi adsciscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: vnum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, vt facile perpauci prohibere possent: alterum per prouinciam nostram, multo facilius atque expedi-
tius, propterea quod Heluetiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper pacati erant. Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Heluetiorum finibus, Genæna. Ex eo oppido pons ad Heluetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant; vel vi coacturos, vt per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt,

qua die ad ripam Rhodani omnes conueniant: is dies erat a. d. V. Kal. Apr. L. Pisone et A. Gabinio Coss.

VII. Cæsari quum id nunciatum esset, eos per provinciam no tram iter facere conari, maturat ab vrbe proficisci; et, quam maximis itineribus potest, in Galliam vltiorem contendit, et ad Geneuam pervenit: prouinciæ toti quam maximum potest militum numerum imperat: (erat omnino in Gallia vltiore legio vna) pontem, qui erat ad Geneuam, iubet rescindi. Vbi de eius aduentu Heluetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos ciuitatis, cuius legationis Næmeius et Verudoctius principem locum obtinebant, qui dicerent, sibi esse in animo, sine vlllo maleficio iter per provinciam facere, propterea quod aliud iter haberent nullum: rogare, vt eius voluntate id sibi facere liceat. Cæsar, quod memoria tenebat, L. Cassium consulem occisum, exercitumque eius ab Heluetiis pulsum, et sub iugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per prouinciam itineris faciundi, temperaturos ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, vt spatium intercedere posset, dum milites, quos imperauerat, conuenirent, legatis respondit, diem se ad deliberandum sumturum; si quid vellet, a. d. idus Apr. reuerterentur.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex prouincia conuenerant, a lacu Demanno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Iuram, qui fines Sequanorum ab Heluetiis diuidit, millia passuum decem nouem murum, in altitudinem pedum sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, præsidia disponit, castella communit, quo facilius, si se inuito transire conarentur, prohibere possit. Vbi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et legati ad eum reuerterunt, negat, se more et exemplo populi Romani posse iter vlli per prouinciam dare; et si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Heluetii, ea spe deiecti, nauibus iunctis ratibusque compluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdiu, sæpius noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

VIII. Relinquebatur vna per Sequanos via, qua, Sequanis inuitis, propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad

Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largitione apud Sequanos plurimum poterat, et Heluetiis erat amicus, quod ex ea ciuitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus nouis rebus studebat, et quam plurimas ciuitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit, et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Heluetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent, perficit: Sequani, ne itinere Heluetios prohibeant; Heluetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.

X. Cæsari renunciatur, Heluetiis esse in animo, per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt, quæ ciuitas est in Prouincia. Id si fieret intelligebat, magno cum Prouinciæ periculo futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum præfecit: ipse in Italiam magnis itineribus contendit, duasque ibi legiones conscribit, et tres, quæ circum Aquileiam hiebamant, ex hibernis educit, et, qua proximum iter in vltiorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, et Graioceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his præliis pulsus, ab Ocelo, quod est citerioris Prouinciæ extremum, in fines Vocontiorum vltioris Prouinciæ die septimo peruenit: inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. Hi sunt extra Prouinciam trans Rhodanum primi.

XI. Heluetii iam per angustias et fines Sequanorum suas copias transduxerant, et in Aeduorum fines peruenierant, eorumque agros populabantur. Aedui, quum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Cæsarem mittunt rogatum auxilium: ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut pæne in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in seruitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore Aedui Ambarri, necessarii et consanguinei Aeduorum, Cæsarem certiores faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere: item Allobroges, qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Cæsarem recipiunt, et demonstrant, sibi

præter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Cæsar, non exspectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santones Heluetii peruenirent.

XII Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Heluetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Vbi per exploratores Cæsar certior factus est, tres iam copiarum partes Heluetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse: de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem peruenit, quæ nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes adgressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugæ sese mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus adpellabatur Tigurinus: nam omnis ciuitas Heluetia in quatuor pagos diuisa est. Hic pagus vnus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoria L. Cassium consulem interfecerat, et eius exercitum sub iugum miserat. Ita, siue casu, siue consilio deorum immortalium, quæ pars ciuitatis Heluetiæ insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps pœnas persoluit. Qua in re Cæsar non solum publicas, sed etiam priuatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis auum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc proelio facto, reliquas copias Heluetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Heluetii, repentino eius aduentu commoti, quum id, quod ipsi diebus viginti ægerrime confecerant, ut flumen transirent, vno illum die fecisse intelligerent, legatos ad eum mittunt: cuius legationis Diuico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Heluetiorum fuerat. Is ita cum Cæsare agit: Si pacem populus Romanus cum Heluetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Heluetios, ubi eos Cæsar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseueraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani, et pristinae virtutis Heluetiorum. Quod improuiso vnum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suæ magno opere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret: se ita a patribus maioribusque suis didicis-

se, ut magis virtute, quam dolo contenderent, aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et interfectione exercitus nomen caperet, aut memoriam proderet.

XIII. His Cæsar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent: qui si alicuius iniuriæ sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cauere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare timeret; neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliæ obliuisci vellet; num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per Prouinciam per vim tentassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere: consuesse enim deos immortales, quo grauius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum vlcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quæ polliceantur, facturos intelligat; et si Aeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Diuico respondit: Ita Heluetios a maioribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: eius rei populum Romanum esse testem.

XV. Hoc responso dato, discessit. Postero die castra ex eo loco mouent: idem Cæsar facit, equitatumque omnem, ad numerum quatuor milium, quem ex omni Prouincia et Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, præmittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius nouissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Heluetiorum proelium committunt: et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublatis Heluetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnumquam ex nouissimo agmine proelio nostros lacescere coeperunt. Cæsar suos a proelio continebat, ac satis habebat in præsentia, hostem rapinis, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, uti

inter nouissimum hostium agmen, et nostrum primum, non amplius quinque aut senis millibus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Cæsar Aeduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare: nam propter frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat: eo autem frumento, quod flumine Arare nauibus subuexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Heluetii auerterant, a quibus discedere nolebat. Diem ex die docere Aedui; conferri, comportari, adesse dicere. Vbi se diutius duci intellexit, et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret: conuocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Diuitiaco et Lisco, qui summo magistratu præerat (quem Vergobretum adpellant Aedui, qui creatur annuus, et vitæ necisque in suos habet potestatem,) grauer eos accusat, quod, quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non subleuetur: præsertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum suscepit, multo etiam grauius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus, oratione Cæsaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat; qui priuatim plus possint, quam ipsi magistratus. Hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quod præstare dicant, si iam principatum Galliæ obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum imperia perferre: neque dubitare debeant, quin, si Heluetios superauerint Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enunciarî: hos a se coerceri non posse: quin etiam, quod necessario rem coactus Cæsari enunciarit, intelligere sese; quanto id cum periculo fecerit; et ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse.

XVIII. Cæsar hac oratione Lisci Dumnorigem, Diuitiaci fratrem, designari sentiebat: sed, quod pluribus præsentibus eas res iactari nolebat, celeriter concilium dimittit, Liscum retinet: quærit ex solo ea, quæ in conuentu dixerat. Dicit liberius atque audacius. Eadem secreto ab aliis quærit; reperit esse vera. Ipsum esse

Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum nouarum: complures annos portoria reliquaque omnia Aeduorum vectigalia paruo pretio redempta habere, propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere, et circum se habere: neque solum domi, sed etiam apud finitimas ciuitates largiter posse; atque huius potentiae causa matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse: ipsum ex Heluetiis uxorem habere: sororem ex matre et propinquas suas nuptum in alias ciuitates collocasse: fauere et cupere Heluetiis propter eam adfinitatem: odisse etiam suo nomine Cæsarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius deminuta, et Diuitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni obtinendi per Heluetios venire; imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam Cæsar in quærendo, quod proelium equestre aduersum paucis ante diebus esset factum, initium eius fugæ factum a Dumnorige atque eius equitibus, (nam equitatu quem auxilio Cæsari Aedui miserant, Dumnorix præerat) eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum.

XVIII. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspensiones certissimæ res accederent, quod per fines Sequanorum Heluetios traduxisset, quod obsides inter eos dando curasset, quod ea omnia non modo iniussu suo et ciuitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset, quod a magistratu Aeduorum accusaretur: satis esse causæ arbitrabatur, quare in eum aut ipse animaduerneret, aut ciuitatem animaduvertere iuberet. His omnibus rebus vnum repugnabat, quod Diuitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam cognouerat: nam, ne eius supplicio Diuitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque priusquam quidquam conaretur, Diuitiacum ad se vocari iubet; et, quotidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae prouinciæ, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quæ ipso præsentem in concilio Gallorum de Dum-

norige sint dicta, et ostendit, quæ separatim quisque de eo apud se dixerit: petit atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse de eo, causa cognita, statuatur, vel ciuitatem statuere iubeat.

XX. Diuitiacus multis cum lacrimis, Cæsarem complexus, obsecrare coepit, ne quid grauius in fratrem statueret: scire se, illa esse vera, nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere, propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se creuisset: quibus opibus ac neruis non solum ad minuendam gratiam, sed pæne ad perniciem suam vteretur: sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoueri. Quod si quid ei a Cæsare grauius accidisset, quum ipse eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum, non sua voluntate factum: quæ ex re futurum, uti totius Galliae animi a se auerterentur. Hæc quum pluribus verbis flens a Cæsare peteret, Cæsar eius dextram prendit: consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti eius apud se gratiam esse ostendit, uti et reipublicæ iniuriam et suum dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat; fratrem adhibet; quæ in eo reprehendat, ostendit; quæ ipse intelligat, quæ ciuitas queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet; præterita se Diuitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quæ agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub monte consedissee millia passuum ab ipsius castris octo: qualis esset natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum, legatum pro prætore, cum duabus legionibus et iisdem ducibus, qui iter cognouerant, summum iugum montis adscendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit, equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullæ, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

XXII. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut postea ex cap-

tiuis comperit, aut ipsius aduentus, aut Labieni, cognitus esset: Considius equo admisso ad eum adcurrit; dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri; id se ex Gallicis armis atque insignibus cognouisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei præceptum a Cæsare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visæ essent, ut undique vno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato nostros expectabat, proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Cæsar cognouit, et montem a suis teneri, et Heluetios castra mouisse, et Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse, Eo die, quo consuerat, interuallo, hostes sequitur, et milia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie eius diei, quod omnino biduum supererat, quum exercitui frumentum metiri oporteret, et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo ac copiosissimo, non amplius millibus passuum XVIII aberat, rei frumentariæ prospiciendum existimauit, iter ab Heluetiis auertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitiuos L. Aemilii, decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Heluetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, proelium non commisissent; siue eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent; commutato consilio atque itinere conuerso, nostros a nouissimo agmine insequi ac lacescere ceperunt.

XXIII. Postquam id animum aduertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit, equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in summo iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, et omnia auxilia collocaret: ac totum montem hominibus compleri, et interea sarcinas in vnum locum conferri, et eum ab iis, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Heluetii, cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in vnum locum contulerunt: ipsi, confertissima acie reiecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Cæsar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut æquato omnium periculo spem

fugæ tolleret, cohortatus suos, proelium commisit. Milites. e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem perfregerunt. Ea disiecta, gladiis dextris in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis vno ictu pilorum transfixis et colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque euellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare, poterant; multi vt diu iactato brachio præoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi, et pedem referre, et, quod mons suberat circiter mille passuum, eo se recipere cœperunt. Capto monte et succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum millibus circiter XV agmen hostium claudebant, et nouissimis præsidio erant, ex itinere nostros latere aperto adgressi, circumuenere: et id conspicati Heluetii, qui in montem sese receperant, rursus instare. et proelium redintegrare cœperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima ac secunda acies, vt victis ac submotis resisteret; tertia, vt venientes exciperet.

XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum impetus sustinere non possent, alteri se, vt cœperant, in montem receperunt; alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, quum ab hora septima ad vesperum pugnatum sit, auersum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant, et e loco superiore in nostros venientes tela coniiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque vnus e filiis captus est. Ex eo proelio circiter millia hominum CXXX superfuerunt, eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die quarto peruenierunt, quum et propter vulnera militum, et propter sepulturam occisorum, nostri, triduum morati, eos sequi non potuissent. Cæsar ad Lingonas litteras nunciosque misit, ne eos frumento, neue alia re iuuarent: qui si iuuissent, se eodem loco, quo Heluetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cœpit.

XXVII. Heluetii, omnium rerum inopia adducti, le-

gatos de deditioe ad eum miserunt. Qui quum eum in itinere conuenissent, seque ad pedes proiecissent, suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum aduentum expectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Cæsar peruenit, obsides, arma, seruos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia VI eius pagi, qui Verbigenus adpellatur, siue timore perterriti, ne armis traditis supplicio adficerentur, siue spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine dediticiorum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent, prima nocte ex castris Heluetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod vbi Cæsar rescit, quorum per fines ierant, his, vti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperauit: reductos in hostium numero habuit: reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditioem accepit. Heluetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, vnde erant profecti, reuerti iussit, et quod, omnibus frugibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperauit, vt his frumenti copiam facerent: ipsos oppida vicosque, quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime ratione fecit, quod noluit, eum locum, vnde Heluetii discesserant, vacare: ne propter bonitatem agrorum Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Heluetiorum fines transirent, et finitimi Galliæ prouinciæ Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, vt in finibus suis collocarent, concessit: quibus illi agros dederunt, quosque postea in parem iuris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt.

XXVIII. In castris Heluetiorum tabulæ repertæ sunt, litteris Græcis confectæ, et ad Cæsarem relatæ, quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent: et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Heluetiorum millia CCLXIII, Tulingorum millia XXXVI, Latobrigorum XLIII, Rauracorum, XXIII, Boiorum XXXII: ex his, qui arma ferre possent, ad millia XCII. Summa omnium fuerunt ad millia CCCLXVIII. Eorum, qui domum re-

dierunt, censu habito, ut Cæsar imperauerat, repertus est numerus millium C et X.

XXX. Bello Heluetiorum confecto, totius fere Galliae legati, principes ciuitatum, ad Cæsarem gratulatum conuenerunt: intelligere sese, tametsi, pro veteribus Heluetiorum iniuriis populi Romani, ab iis poenas bello repetissent, tamen eam rem non minus ex usu terræ Galliae, quam populi Romani accidisse: propterea quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Heluetii reliquissent, ut toti Galliae bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum iudicassent, reliquasque ciuitates stipendiaras haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Cæsaris voluntate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permissa, diem concilio constituerunt, et iureiurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes ciuitatum, qui ante fuerant ad Cæsarem, reuerterunt, petieruntque, uti sibi secreto de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Cæsari ad pedes proiecerunt: non minus se id contendere et laborare, ne ea, quæ dixissent, enunciarentur, quam uti ea, quæ vellent, impetrarent, propterea quod, si enunciatum esset; summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus est pro his Diuitiacus Aeduus: Galliae totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Aruernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Aruernis Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter millia XV Rhenum transisse: posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad C et XX millium numerum: cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse: magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque fractos, qui et sua virtute, et populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos ciuitatis,

et iureiurando ciuitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a populo Romano imploratos, neque recusaturos, quo minus perpetuo sub illorum ditione atque imperio essent. Vnum se esse ex omni ciuitate Aeduorum, qui adduci non potuerit, vt iuraret, aut suos liberos obsidet daret. Ob eam rem se ex ciuitate profugisse, et Romam ad senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque iureiurando neque obsidibus teneretur. Sed peius victoribus Sequanis, quam Aeduis victis, accidisse: propterea quod Ariouistus, rex Germanorum, in eorum finibus condisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliae, occupauisset, et nunc de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, propterea quod paucis mensibus ante Harudum millia hominum XXIII ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, vti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariouistum autem, vt semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proelium factum sit Admagetobriae, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatusque edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta sit: hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse eius imperia diutius sustineri. Nisi si quid in Cæsare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Heluetii fecerint, vt domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant, fortunamque, quaecumque accadat, experiantur. Hæc si enunciata Ariouisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Cæsarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior multitudo Germanorum Rhenum transducatur: Galliamque omnem ab Ariouisti iniuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Diuitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Cæsare petere coeperunt. Animaduertit Cæsar, vnos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Eius rei quæ causa esset, miratus ex ipsis quæsiit. Nihil Sequani

respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis sæpius quæreret, neque vllam omnino vocem exprimere posset, idem Diuitiacus Aeduus respondit: Hoc esse miserio rem grauioremque fortunam Sequanorum, quam reliquorum, quod soli ne in occulto quidem queri nec auxilium implorare auderent, absentisque Ariouisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugæ facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariouistum recepissent, quorum oppida omnia in eius potestate essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis confirmavit, pollicitusque est, sibi eam rem curæ futuram: magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariouistum finem iniuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit: et secundum ea multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret; inprimis quod Aeduos, fratres consanguineosque sæpenumero ab senatu adpellatos, in seruitute atque in ditione videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse apud Ariouistum ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et reipublicæ esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, vt ante Cimbri Teutonique fecissent, in Prouinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent; præsertim quum Sequanos a Prouincia nostra Rhodanus diuideret. Quibus rebus quam maturime occurrendum putabat. Ipse autem Ariouistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumserat, vt ferendus non videretur.

XXXIII. Quamobrem placuit ei, vt ad Ariouistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, vti aliquem locum medium vtriusque colloquio diceret: velle sese de republica et summis vtriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariouistus respondit: Si quid ipsa a Cæsare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Præterea se neque sine exercitu in eas partes Galliæ venire audere, quas Cæsar possideret; neque exercitum sine magno com-
meatu atque emolimento in vnum locum contrahere pos-

se: sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia. quam bello vicisset, aut Cæsari, aut omnino populo Romano negotii esset.

XXXV. His responsis ad Cæsarem relatis, iterum ad eum Cæsar legatos cum his mandatis mittit: Quoniam tanto suo populi que Romani beneficio adfectus, quum in consulatu suo rex atque amicus a senatu adpellatus esset, hanc sibi populo que Romano gratiam referret, ut in colloquium venire inuitatus grauarietur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; hæc esse, quæ ab eo postularet: primum, ne quam hominum multitudinem amplius trans Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, quos haberet ab Aeduïs, redderet, Sequanisque permetteret, ut, quos illi haberent, voluntate eius reddere illis liceret; neve Aeduo in iuria lacerasset, neve his sociisque eorum bellum inferret: si id ita fecisset, sibi populo que Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, sese, quoniam M. Messala, M. Pisone Coss. senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodo reipublicæ facere posset, Aeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet, se Aeduorum iniurias non neglecturum.

XXXVI. Ad hæc Ariovistus respondit: Ius esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Romanum victis non ad alterius præscriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano non præscriberet, quemadmodum suo iure vteretur; non oportere sese a populo Romano in suo iure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Cæsarem iniuriam facere, qui suo aduentu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduïs se obsides redditurum non esse, neque iis, neque eorum sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani abfuturum. Quod sibi Cæsar denunciaret, se Aeduorum iniurias non neglecturum; neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congregaretur; intellecturum, quid inuicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XLIII tectum non subissent, virtute possent.

XXXVII. Hæc eodem tempore Cæsari mandata referebantur, et legati ab Aeduis et a Treuiris veniebant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariouisti redimere potuisse: Treuiri autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis præesse Nasuam et Cimberium fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariouisti sese coniunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariouistum contendit.

XXXVIII. Quum tridui viam processisset, nuntiatum est ei, Ariouistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus profecisse. Id ne accideret, magno opere sibi præcauendum Cæsar existimabat: namque omnium rerum, quæ ad bellum vsui erant, summa erat in eo oppido facultas; idque natura loci sic muniebatur, vt magnam adducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, vt circino circumductum, pæne totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC., qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita vt radices eius montis ex vtraque parte ripæ fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido coniungit. Huc Cæsar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit, occupatoque oppido, ibi præsidium collocat.

XXXVIII. Dum paucos dies ad Vesontionem rei frumentariæ commeatusque caussa moratur, ex percunctatione nostrorum, vocibusque Gallorum ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse prædicabant, sæpenumero sese cum eis congressos, ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse, tantus subito timor omnem exercitum occupavit, vt non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, præfectis, reliquisque, qui, ex vrbe amicitiae caussa Cæsarem secuti, non magnum in re militari vsum habebant: quorum alius, alia caussa illata, quam sibi ad proficiscendum necessa-

riam esse dicerent, petebant, ut eius voluntate discedere liceret: nonnulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites, centurionesque, quique equitatus præerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quæ intercederent inter ipsos, atque Arionistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Cæsari renunciabant, quum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites, nec propter timorem signa laturos.

XL. Hæc quum animaduertisset, convocato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: primum, quod, aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quærendum aut cogitandum putarent. Arionistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam adpetisse; cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis suis postularis, atque aequitate conditionum perspecta, eum neque suam, neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum, Cimbris et Teutonibus a C. Mario pulsus, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur: factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis accepissent, sublevarint. Ex quo iudicari posset, quantum haberet, in se boni constantia; propterea quod, quos aliquamdiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum sæpe numero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus, plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum prælium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quærerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis

Gallis, Ariouistum, quum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione et consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariæ simulationem angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter, quum aut de officio imperatoris desperare, aut præscribere viderentur. Hæc sibi esse curæ; frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare; iamque esse in agris frumenta matura: de itinere ipsos breui tempore iudicatuuros. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturo dicantur; nihil se ea re commoueri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, auaritiam esse coniunctam. Suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Heluetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repræsentaturum, et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, vt quam primum intelligere posset, vtrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si præterea nemo sequator, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibique eam prætoriam cohortem futuram. Huic legioni Cæsar et indulserat præcipue, et propter virtutem confidebat maxime.

XLI. Hac oratione habita, mirum in modum conuersæ sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est, princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmauit. Deinde reliquæ legiones per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, vti Cæsari satisfacerent: se neque vquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse, existimauisse. Eorum satisfactione accepta, et itinere exquisito per Diuitiacum, quod ex Gallis ei maximam fidem habebat, vt millium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, vt dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariouisti copias a nostris millibus passuum quatuor et viginti abesse.

XLII. Cognito Cæsaris aduentu, Ariouistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset: seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Cæsar: iamque eum ad sanitatem reuerti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti denegasset, vltro polliceretur; magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, vti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim quum sæpe vltro citroque legati inter eos mitterentur, Ariouistus postulauit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: vterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Cæsar, quod neque colloquium interposita caussa tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat, commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimæ, cui quam maxime confidebat, imponere, vt præsidium quam amicissimum, si quid facto opus esset, haberet. Quod quum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimæ legionis dixit, plus, quam pollicitus esset, Cæsarem ei facere: pollicitum, se in cohortis prætorix loco decimam legionem habiturum, nunc ad equum rescribere.

XLIII. Planicies erat magna, et in ea tumultus terreus satis grandis. Hic locus æquo fere spatio ab castris vtrisque aberat. Eo, vt erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Cæsar, quam equis deuexerat, passibus ducentis ab eo tumulo constituit. Item equites Ariouisti pari interuallo constiterunt. Ariouistus, ex equis vt colloquerentur, et, præter se, denos vt ad colloquium adducerent, postulauit. Vbi eo ventum est, Cæsar initio orationis sua senatusque in eum beneficia commemorauit, quod rex adpellatus esset a senatu, quod amicus, quod munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse, et pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat: illum, quum neque aditum, neque caussam postulandi, iustam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac senatus ea præmia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque iustæ caussæ necessitudinis ipsis cum Aëduis intercederent, quæ senatus consulta, quoties, quamque honorifica in eos facta essent: vt omni tempore totius Gal-

liæ principatum Aedui tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam adpetissent: populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse: quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postulauit deinde eadem, quæ legatis in mandatis dederat, ne aut Aeduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet: si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIII. Ariouistus ad postulata Cæsaris pauca respondit; de suis virtutibus multa prædicauit: Transisse Rhenum sese, non sua sponte, sed rogatum et arcesitum a Gallis; non sine magna spe magnisque præmiis domum propinquosque reliquisse; sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas; obsides ipsorum voluntate datos; stipendium capere iure belli, quod victores victis imponere consuerint; non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse; omnes Galliæ civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias a se vno prælio fusas ac superatas esse; si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse, de stipendio recusare, quod sua voluntate ad id tempus dependerint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et præsidio, non detrimento esse oportere; idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur, et dedititii subtrahantur, non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam adpetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducatur, id se sui muniendi, non Galliæ impugnandæ causa facere; eius rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, et quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum. Numquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliæ prouinciæ fines egressum. Quid sibi vellet? Cur in suas possessiones veniret? Prouinciā suā esse hanc Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non deberet, si in nostros fines impetum faceret; sic item nos esse iniquos, qui in suo iure se interpellaremus. Quod fratres a senatu Aeduos adpellatos diceret, non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus,

quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani vsos esse. Debere se suspicari, simulata Cæsarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi caussa habere. Qui nisi decedat, atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum; id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte redimere posset. Quod si decessisset, et liberam possessionem Galliæ sibi tradidisset, magno se illum præmio remuneraturum, et quæcumque bella geri vellet, sine vlllo eius labore et periculo confecturum.

XLV. Multa ab Cæsare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, et neque suam, neque populi Romani consuetudinem pati, vti optime meritos socios desereret: neque se iudicare, Galliam potius esse Ariouisti, quam populi Romani. Bello superatos esse Aruernos et Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignouisset, neque in prouinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium: si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus vti voluisset.

XLVI. Dum hæc in colloquio geruntur, Cæsari nunciatum est, equites Ariouisti propius tumultum accedere, et ad nostros adequitare, lapides telaque in nostros coniicere. Cæsar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit, suisque imperauit, ne quod omnino telum in hostes reiicerent. Nam etsi sine vlllo periculo legionis delectæ cum equitatu proelium fore videbat: tamen committendum non putabat, vt, pulsus hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in colloquio circumuentos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariouistus vsus omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros eius, equites fecissent, eaque res colloquium vt diremisset: multo maior alacritas studiumque pugnandi maius exercitui iniectum est.

XLVII. Biduo post Ariouistus ad Cæsarem legatos mittit, velle se de his rebus, quæ inter eos agi coeptæ, neque perfectæ essent, agere cum eo: vti aut iterum

colloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari causa visa non est, et eo magis, quod pridie eius diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris obiecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Proculum, C. Valerii Caburi filium, summa virtute et humanitate adolescentem, (cuius pater a C. Valerio Flacco ciuitate donatus erat) et propter fidem, et propter linguae Gallicae scientiam, qua multa iam Ariouistus longinqua consuetudine utebatur, et quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, et M. Mettium, qui hospitio Ariouisti vsus erat. His mandauit, vt, quæ diceret Ariouistus, cognoscerent, et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariouistus conspexisset, exercitu suo præsentem, conclamauit: Quid ad se venirent? An speculandi causa? Conantes dicere prohibuit, et in catenas coniecit.

XLVIII. Eodem die castra promouit, et millibus passuum sex a Cæsaris castris sub monte consedit. Postridie eius diei præter castra Cæsaris suas copias transduxit, et millibus passuum duobus ultra eum castra fecit, eo consilio, vt frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Cæsarem intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque Cæsar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit, vt, si vellet Ariouistus proelio contendere, ei potestas non decisset. Ariouistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant sex; totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi; quos ex omni copia singuli singulos, suæ salutis causa, delegerant. Cum his in proeliis versabantur, ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, grauiore vulnere accepto, equo deciderat, circumsistebant: si quo erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum, tanta erat horum exercitatione celeritas, vt, iubis equorum subleuati, cursum adæquarent.

XLVIII. Vbi eum castris se tenere Cæsar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani consederant, circiter passus

sexcentos ab eis, castris idoneum locum delegit, acieque triplici instructa, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, vti dictum est, aberat. Eo circiter hominum numero XVI millia expedita cum omni equitatu Ariouistus misit, quæ copiae nostros perterrerent, et munitione prohiberent. Nihilo secius Cæsar, vt ante constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam opus perficere iussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, et partem auxiliorum; quatuor reliquas in castra maiora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo, Cæsar e castris vtrisque copias suas eduxit: paullumque a maioribus castris progressus, aciem instruxit, hostibusque pugnandi potestatem fecit. Vbi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter, meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariouistus partem suarum copiarum, quæ castra minora oppugnaret, misit: acriter vtrunque vsque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariouistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captiuis quæreretur Cæsar, quam ob rem Ariouistus prælio non decertaret; hanc reperiēbat causam, quod apud Germanos ea consuetudo esset, vt matres familiæ eorum sortibus et vaticinationibus declararent, vtrum prælium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere: Non esse fas, Germanos superare, si ante nouam lunam prælio contendissent.

LI. Postridie eius diei Cæsar præsidio vtrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit, quod minus multitudine militum legionariorum pro hostium numero valebat, vt ad speciem alariis vteretur. Ipse, triplici instructa acie, vsque ad castra hostium accessit. Tum demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque constituerunt paribusque interualis, Harudes, Marcomannos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Sueuos, omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres impouerunt, quæ in prælium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in seruitutem Romanis traderent.

LII. Cæsar singulis legionibus singulos legatos et quæstorem præfecit, vti eos testes suæ quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, prælium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt; itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, vt spatium pila in hostes coniiciendi non daretur. Reiectis pilis, comminus gladiis pugnatum est: at Germani, celeriter ex consuetudine sua phalange facta, impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, et scuta manibus reuellerent, et desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa atque in fugam conuersa esset, a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animaduertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu præerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita prælium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta peruenerunt. Ibi perpauci aut viribus confisi transnatæ contenderunt, aut lintribus inuentis sibi salutem reppererunt. In his fuit Ariouistus, qui, nauiculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit: reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariouisti vxores, vna Sueua natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam: utræque in ea fuga perierunt. Duæ filiæ harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum Cæsarem, hostes equitatu persequentem, incidit. Quæ quidem res Cæsari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit, quod hominem honestissimum prouinciæ Galliæ, suum familiarem et hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque eius calamitate de tanta voluptate et gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se præsentem, de se ter sortibus consultum dicebat, vtrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reseruaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus, et ad eum reductus est.

LIIII. Hoc proelio trans Rhenum nunciato, Sueui, qui ad ripas Rheni venerant, domum reuerti coeperunt quos Vbii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar, vna æstate duobus maximis bellis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum præposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conuentus agendos profectus est.

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO

LIBER SECVNDVS

Belgae omnes contra P. R. coniurant, praeter Remos: quorum oppidum Bibrax Caesar liberat. I—II. Discedentes Belgas insecutus vincit. II. 12. Suessiones, Bellouacos, Ambianos in fidem accipit: Neruios fortiter repugnantes debellat. 12—29. Item Aduatucos. 29 — 33. Plures alios. P. Crassus superauit. 34. 35.

Quum esset Cæsar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstrauius, crebri ad eum rumores adferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare, obsidesque inter se dare: coniurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inueterascere in Gallia moleste ferebant; partim qui mobilitate et leuitate animi nouis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur, qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nunciis litterisque commotus Cæsar duas legiones in citeriore Gallia nouas conscripsit, et inita æstate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit: dat negotium Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quæ apud eos gerantur, cognoscant, seque de his rebus certiores faciant. Hi constanter omnes nun-

ciauerunt, manus cogi, exercitum in vnum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimauit, quin ad eos proficisceretur. Re frumentaria prouisa, castra mouet, diebusque circiter quindecim ad fines Belgarum peruenit.

III. Eo quum de improviso celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos, Iccium et Antebrogium, primos ciuitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere: neque se cum Belgis reliquis consensisse, neque contra populum Romanum omnino coniurasse: paratosque esse, et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento ceterisque rebus iuuare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his coniunxisse, tantumque esse eorum omnium furorem, vt ne Suessiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et iisdem legibus vtantur, vnum imperium vnumque magistratum cum ipsis habeant, deterrire potuerint, quin cum his consentirent.

IIII. Quum ab his quæreretur, quae ciuitates, quantaeque in armis essent, et quid in bello possent, sic reperiēbat: plerosque Belgas esse ortos ab Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedissee, Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui, patrum nostrorum memoria omni Gallia vexata, Teutonos Cimbroscque intra fines suos ingredi prohibuerint. Qua ex re fieri, vt earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum omnia se habere explorata, Remi dicebant, propterea quod propinquitatibus adfinitatibusque coniuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognouerint. Plurimum inter eos Bellouacos et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum: pollicitos ex eo numero electa LX, totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones suos esse finitimos, latissimos feracissimosque agros possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Diuitiacum, totius Galliae potentissimum, qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc, propter iustitiam prudentiamque, summam totius belli omnium vo-

luntate deferri: oppida habere numero XII, polliceri millia armata quinquaginta: totidem Neruios, qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint: XV millia Atrebates: Ambianos X millia: Morinos XXV millia: Menapios VIII millia: Caletos X millia: Velocasses et Veromanduos totidem: Aduatucos XXVIII millia, Condrusos, Eburones, Cæræsos, Pæmanos, qui vno nomine Germani adpellantur, arbitrari ad XL millia.

V. Cæsar Remos cohortatus, liberaliterque oratione prosecutus, omnem senatum ad se conuenire, principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quæ omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse, Divitiacum Aeduum magno opere cohortatus, docet, quanto opere rei publicæ communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine vno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bollouacorum introduxerint, et eorum agros populari cœperint. His mandatis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in vnum locum coactas ad se venire vidit, neque iam longe abesse ab his, quos miserat, exploratoribus et ab Remis cognouit; flumen Axonam, quod est in extremis Remorum finibus, exercitum transducere maturavit, atque ibi castra posuit. Quæ res et latus vnum castrorum ripis fluminis muniebat, et, post eum quæ essent, tuta ab hostibus reddebat, et commeatus ab Remis reliquisque ciuitatibus vt sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat. Ibi præsidium ponit, et in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum, legatum, cum sex cohortibus relinquit: castra in altitudinem pedum duodecim vallo, fossaque duodeuiginti pedum, munire iubet.

VI. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum VIII. Id ex itinere magno impetu Belgæ oppugnare cœperunt. Aegre eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Belgarum oppugnatio est hæc. Vbi, circumiecta multitudine hominum totis mœnibus, vndique lapides in murum iaci cœpti sunt, murusque defensoribus nudatus est, testudine facta portas succedunt, murumque subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam quum tanta multitudo lapides ac tela coniicerent, in muro consistendi potestas erat nulli. Quum finem oppugnandi nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia inter suos, qui tum

oppido præerat, vnus ex iis, qui legati de pace ad Cæsarem venerant, nuncios ad eum mittit, nisi subsidium sibi mittatur, sese diutius sustinere non posse.

VII. Eo de media nocte Cæsar, iisdem ducibus vsus, qui nuncii ab Iccio venerant, Numidas, et Cretas sagittarios, et funditores Baleares subsidio oppidanis mittit: quorum aduentu et Remis, cum spe defensionis, studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causa spes potiundi oppidi discessit. Itaque, paullisper apud oppidum morati, agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis ædificiisque, quos adire poterant, incensis, ad castra Cæsaris omnibus copiis contenderunt, et ab millibus passuum minus II castra posuerunt, quæ castra, vt fumo atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum VIII in latitudinem patebant.

VIII. Cæsar primo, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, proelio supersedere statuit; quotidie tamen equestribus proeliis; quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, periclitabatur. Vbi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris, ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, (quod is collis, vbi castra posita erant, paullulum ex planitie editus, tantum aduersus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex vtraque parte lateris deiectus habebat, et frontem leniter fastigatus paullatim ad planitiem redibat) ab vtroque latere eius collis transuersam fossam obduxit circiter passuum CD, et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocauit, ne quum aciem instruxisset, hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateribus pugnantes suos circumuenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, vt, si qua opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris eductas instruxerant.

VIII. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes expectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, vt impeditos adgrederentur, parati in armis erant. Interim proelio equestri inter duas acies contendebatur. Vbi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum proelio nostris, Cæsar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam

contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt eo consilio, ut, si possent, castellum, cui præerat Q. Titurius legatus, expugnarent, pontemque interscinderent; si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis vsui ad bellum gerendum erant, commeatuque nostros prohiberent.

X. Cæsar, certior factus ab Titurio, omnem equitatum et levis armaturæ Numidas, funditores sagittariosque pontem transducit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine adgressi, magnum eorum numerum occiderunt. Per eorum corpora reliquos, audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumuentos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido, et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere coepit, concilio convocato constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reuerti, et, quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique conuenirent; ut potius in suis, quam in alienis finibus decertarent, et domesticis copiis rei frumentariæ uterentur. Ad eam sententiam cum reliquis causis hæc quoque ratio eos deduxit, quod Diuitiacum atque Aeduos finibus Bellouacorum adpropinquare cognouerant. His persuaderi, ut diutius morarentur, neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret, et domum peruenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugæ profectio videretur. Hac re statim Cæsar per speculatores cognita, insidias veritus, quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui nouissimum agmen moraretur, præmisit. His Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam legatos præfecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi, nouissimos adorti, et multa millia passuum prosecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt, quum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consi-

sterent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; prioresque, (quod abesse a periculo viderentur, neque vlla necessitate, neque imperio continerentur,) exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi præsidium ponerent. Ita sine vlllo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque solis destiterunt, seque in castra, vt erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie eius diei Cæsar, prius quam se hostes ex pauore ac fuga reciperent, in fines Suessionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit, et magno itinere confecto ad oppidum Nouiodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossæ murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere, quæque ad oppugnandum vsui erant, comparare cœpit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo, in oppidum proxima nocte conuenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere iacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditioe mittunt; et, petentibus Remis, vt conseruentur, impetrant.

XIII. Cæsar, obsidibus acceptis, primis ciuitatis, atque ipsius Galbæ regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditioem Suessiones accepit, exercitumque in Bellouacos duxit. Qui quum se suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Cæsar cum exercitu circiter millia passuum quinque abesset, omnes maiores natu, ex oppido egressi, manus ad Cæsarem tendere, et voce significare cœperunt, sese in eius fidem ac potestatem venire, neque contra populum Romanum armis contendere. Item quum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis manibus suo more pacem ab Romanis perierunt.

XIII. Pro his Diuitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copiis, ad eum reuerterat) facit verba: Bellouacos omni tempore in fide atque amicitia ciuitatis Aeduæ fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent, Aeduos, a Cæsare in servitutem reductos, omnes indignitates contumeliasque perferre, et ab Aeduis defecisse, et populo Romano bellum intue-

lisce. Qui huius consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem ciuitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellouacos, sed etiam pro his Aeduos, vt sua clementia ac mansuetudine in eos vtatur. Quod si fecerit, Aeduiorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum: quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consuerint.

XV. Cæsar honoris Diuitiaci atque Aednorum causa sese eos in fidem recepturum et conseruatorum dixit: sed quod erat ciuitas magna inter Belgas auctoritate, atque hominum multitudine præstabat, DC obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum peruenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt. Eorum fines Neruii attingebant: quorum de natura moribusque Cæsar quum quæreret, sic reperiebat: Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini reliquarumque rerum, ad luxuriam pertinentium, inferri, quod iis rebus relanguescere animos, et remitti virtutem existimarent: esse homines feros magnæque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent, patriamque virtutem proiecissent: confirmare, sese neque legatos missuros, neque vllam conditionem pacis accepturos.

XVI. Quum per eorum fines triduum iter fecisset, inueniebat ex captiuis, Sabin flumen ab castris suis non amplius millia passuum decem abesse: trans id flumen omnes Neruios consedisce, aduentumque ibi Romanorum exspectare, vna cum Atrebatibus et Veromanduis, finitimis suis: (nam his vtrisque persuaserant, vt eamdem belli fortunam experirentur) exspectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis, exploratores centurionesque præmittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures, Cæsarem secuti, vna iter facerent: quidam ex his, vt postea ex captiuis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Neruios peruenerunt, atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum

intercedere, neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset, reliquæque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum, vt reliquæ contra consistere non auderent. Adiuuabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant, quod Neruii antiquitus, quum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis) quo facilius finitimorum equitatum, si prædandi causa ad eos venisset, impedirent, teneris arboribus incisis atque inflexis, crebris in latitudinem ramis, et rubis sentibusque interiectis effecerant, vt instar muri hæ sepes munimenta præberent; quo non modo intrari: sed ne perspicì quidem posset. His rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Neruii aestimauerunt.

XVIII. Loci natura erat hæc, quem locum nostri castris delegerant. Collis, ab summo æqualiter decliuus, ad flumen Sabin, quod supra nominauimus, vergebat. Ab eo flumine pari adcliuitate collis nascebatur, aduersus huic et contrarius, passus circiter ducentos, infima apertus, ab superiore parte siluestris, vt non facile introrsus perspicì posset. Intra eas siluas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco secundum flumen paucae stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

XVIII. Cæsar, equitatu præmisso, subsequebatur omnibus copiis: sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgæ ad Neruios deulerant. Nam quod ad hostes adpropinquabat, consuetudine sua Cæsar sex legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocarat: inde duæ legiones, quæ proxime conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. Equites nostri, cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu prælium commiserunt. Quum se illi identidem in siluas ad suos reciperent, ac rursus ex silua in nostros impetum facerent, neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent: interim legiones sex, quæ primæ venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Vbi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in siluis abditi latebant, visa sunt, (quod tempus inter eos committendi prælii conuenerat) ita, vt intra siluas aciem

ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmauerant, subito omnibus copiis prouolauerunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsus ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt, ut pæne vno tempore et ad siluas, et in flumine, et iam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate aduerso colle ad nostra castra, atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Cæsari omnia vno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurrere oporteret: signum tuba dandum: ab opere reuocandi milites: qui paullo longius aggeris petendi causa processerant, arcessendi: acies instruenda, milites cohortandi, signum dandum: quarum rerum magnam partem temporis breuitas et successus et incursus hostium impediēbat. His difficultatibus duæ res erant subsidio, scientia atque vsus militum, quod, superioribus præliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi præscribere, quam ab aliis doceri poterant; et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter propinquitatem et celeritatem hostium, nihil iam Cæsaris imperium spectabant, sed per se, quæ videbantur, administrabant.

XXI. Cæsar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit, et ad legionem decimam deuenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suæ pristinae virtutis memoriam retinerent, ne perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod non longius hostes aberant, quam quo telum adiacere posset, prælii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegimenta detrahenda tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu deuenit, quæque prima signa conspexit, ad hæc constitit, ne, in quærendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat, quum diversis locis legiones, aliæ alia in parte, hostibus resisterent, sepi-

busque densissimis, vt ante demonstravimus, interiectis prospectus impediretur: neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset prouideri, neq ue ab vno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunæ quoque euentus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonæ et decimæ milites, vt in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebatēs (nam his ea pars obuenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt, et transire conantes insecti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitauerunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes redintegrato proelio in fugam dederunt. Item alia in parte diuersæ duæ legiones, vndecima et octaua, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur. At tum totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima, et non magno ab ea interuallo septima constitisset, omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumuenire, pars summum locum castrorum petere cœpit.

XXIII. Eodem tempore equites nostri levisque armaturæ pedites, qui cum iis vna fuerant, quos primo hostium impetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, aduersis hostibus occurrebant, ac rursus aliam in partem fugam petebant: et calones, qui ab decumana porta ac summo iugo collis nostros victores flumen transisse conspexerant, prædandi causa egressi, quum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites fægæ sese mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur, alique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treuirii, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui auxilii causa ab ciuitate missi ad Cæsarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi et pæne circumuentas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diuersos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, ca-

stris impedimentisque eorum hostes potitos, ciuitati renunciauerunt.

XXV. Cæsar, ab decimæ legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus, vbi suos vrgeri, signisque in vnum locum collatis duodecimæ legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento; quartæ cohorti omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his primopilo, P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis grauibisque vulneribus confecto, vt iam se sustinere non posset, reliquos esse tardiores; et nonnullos ab nouissimis desertos proelio excedere, ac tela vitare; hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes, et ab vtroque latere instare; et rem esse in angusto vidit, neque vllum esse subsidium, quod submitti posset: scuto ab nouissimis vni militi detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam aciem processit, centurionibusque nominatim adpellatis, reliquos cohortatus milites, signa inferre et manipulos laxare iussit quo facilius gladiis vti possent. Cuius aduentu spe illata militibus, ac redintegrato animo, quum pro se quisque, in conspectu imperatoris, et iam in extremis suis rebus, operam nauare cuperet, paullum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Cæsar, quum septimam legionem; quæ iuxta constiterat, item vrgeri ab hoste vidisset, tribunos militum monuit, vt paullatim sese legiones coniungerent, et conuersa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne auersi ab hoste circumuenirentur, audacius resistere ac fortius pugnare cœperunt. Interim milites legionum duarum, quæ in nouissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, proelio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur. Et T. Labienus, castris hostium potitus, et ex loco superiore, quæ res in nostris castris gererentur, conspiciens, decimam legionem subsidio nostris misit. Qui quum ex equitum et calonum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo et castra, et legiones, et imperator versaretur, cognouissent: nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum aduentu tanta rerum commutatio est facta, vt nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, proelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes

armatis occurrerent, equites vero, ut turpitudinem fugæ virtute delerent, omnibus in locis pugnae se legionariis militibus præferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem præstiterant, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi iacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent; his deiectis, et coaceruatis cadaueribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros coniicerent, et pila intercepta remitterent: ut non nequidquam tantæ virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quæ facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc prælio facto, et prope ad internecionem gente ac nomine Neruiorum redacto, maiores natu, quos una cum pueris mulieribusque in æstuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nunciata, quum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrentur, omnium, qui supererant, consensu legatos ad Cæsarem miserunt, seque ei dediderunt, et in commemoranda ciuitatis calamitate ex DC ad III senatores; ex hominum millibus LX vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Cæsar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conseruauit, suisque finibus atque oppidis uti iussit, et finitimis imperauit, ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXVIII. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Neruiis venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reuerterunt, cunctis, oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter accliuus aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quum locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa et præacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonisque prognati; qui, quum iter in prouinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quæ secum agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiæ ex suis ac præsidio sex millia hominum reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos a finitimis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent,

consensu eorum omnium pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac primo aduentu exercitus nostri crebras ex oppido excursiones faciebant, paruulisque proeliis cum nostris contendebant: postea vallo pedum XII, in circuitu XV millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Vbi, vineis actis, aggere instructo, turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur? quibusnam manibus, aut quibus viribus, præsertim homines tantulæ staturæ, (nam plerumque hominibus Gallis præ magnitudine corporum suorum breuitas nostra contemtu est) tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent?

XXXI. Vbi vero moueri, et adpropinquare mœnibus viderunt, noua atque inusitata specie commoti, legatos ad Cæsarem de pace miserunt, qui, ad hunc modum locuti: non se existimare, Romanos sine ope diuina bellum gerere, qui tantæ altitudinis machinationes tanta celeritate promouere (*et ex propinquitate pugnare*) possent: se suaque omnia eorum potestati permittere, dixerunt. Vnum petere ac deprecari: si forte, pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduatucos esse conservandos, ne se armis despoliaret: sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suæ virtuti inuidere; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. Sibi præstare, si in eum casum deducerentur, quamuis fortunam a populo Romani pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

XXXII. Ad hæc Cæsar respondit: Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, ciuitatem conservaturum, si, priusquam aries murum attigisset, se dedidissent: sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis: se id, quod in Neruiis fecisset, facturum, finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis populi Romani iniuriam inferrent. Re nunciata ad suos, quæ imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque altitudinem acerui armorum adæquarent; et tamen circum parte tertia, ut postea perspectum est, celata at-

que in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Cæsar portas claudi, militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu oppidani ab militibus iniuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod deditioe facta nostros præsidia deducturos, aut denique indiligentius seruaturus crediderant, partim cum his, quæ retinuerant et celauerant, armis, partim scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quæ subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Cæsar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursus est, pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus in extrema spe salutis, iniquo loco, contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quatuor, reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei, refractis portis, quum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem eius oppidi uniuersam Cæsar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXIII. Eodem tempore a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Vnellos, Osismios, Curiosolitas, Sesuuios, Aulercos, Rhedones, quæ sunt maritimæ ciuitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas ciuitates in ditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab his nationibus, quæ trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facerent, pollicerentur: quas legationes Cæsar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima æstate ad se reuerti iussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turo-nesque, quæ ciuitates propinquæ his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est, ob easque res, ex litteris Cæsaris, dies XV supplicatio decreta est, quod ante id tempus accidit nulli.

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO

LIBER TERTIVS

Ser. Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam sub Alpibus, Allobroges versus fitas, subegit: rebellantes et castra legionis obsidentes, eruptione facta, prostravit. 1 — 7. Eodem tempore Armorici, h. e. Veneti cum finitimis, legatis re-tentis, rebellant, quos Caesar navali bella domuit, 7 — 17, Titurio Sabino interea vincente Vnellos, 17 — 20, Crasso Aquitanos. 20 — 27. Marinos Menapiosque, quoad anni tempestas permisit, Caesar adfligit: dein suos in hiberna reducit. 28.

Quam in Italiam proficisceretur Cæsar, Seruium Galbam cum legione duodecima et parte equitatus in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum, et lacu Lemanno, et flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace facta, constituit, cohortes duas in Nantuatibus collocare, et ipse cum reliquis eius legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui adpellatur Octodurus, hiemare: qui vicus, positus in valle, non magna adiecta planitie, altissimis montibus undique continetur. Quam hic in duas partes flumine diuideretur, alteram partem eius vici Gallis concessit, alteram, vacuam ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque muniuit.

II. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari iussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renouandi legionisque opprimendæ consilium caperent: primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, et compluribus singillatim, qui commeatus petendi causa missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent et tela coniicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant: et Romanos non solum itinerum causa, sed etiam perpetuæ possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimæ prouinciæ adiungere, sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba, quum neque opus hibernorum munitionesque plene essent perfectæ, neque de frumento reliquoque commeatu satis esset prouisum, quod, deditione facta obsidibusque acceptis, nihil de bello timendum existimauerat, consilio celeriter conuocato, sententias exquirere cœpit. Quo in consilio, quum tantum repentini periculi præter opinionem accidisset, ac iam omnia fere superiora loca multitudine armatorum completa conspicerentur, neque subsidio venire, neque commeatus supportari interclusis itineribus possent, prope iam desperata salute, nonnullæ huiusmodi sententiæ dicebantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem itineribus, quibus eo peruenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen parti placuit, hoc reseruato ad extremum consilio, interim rei euentum experiri, et castra defendere.

III. Breui spatio interiecto, vix ut his rebus, quas constituissent, collocandis atque administrandis tempus daretur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere, lapides gæsaque in vallum coniicere: nostri primo integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere, ut quæque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere, et auxilium ferre: sed hoc superari, quod diurnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii

integris viribus succedebant: quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio quidem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Quam iam amplius horis sex continenter pugnaretur, ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, atque hostes acrius instarent, languidioribusque nostris vallum scindere et fossas complere coepissent, resque esset iam ad extremum perducta casum: P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus, et item C. Volusenus, tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent proelium, ac tantummodo tela missa exciperent, seque ex labore reficerent: post dato signo ex castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent.

VI. Quod iussi sunt, faciunt, ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt, et ex hominum millibus amplius triginta, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam coniciunt, ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis fuis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio facto, quod sæpius fortunam tentare Galba volebat, atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti commeatusque inopia permotus, postero die omnibus eius vici ædificiis incensis, in provinciam reverti contendit: ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas perduxit, ibique hiemanit.

VII. His rebus gestis, quum omnibus de causis Cæsar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita hieme in Illyricum profectus esset, quod eas

quoque nationes adire, et regiones cognoscere volebat, subitum bellum in Gallia coortum est. Eius belli hæc fuit caussa. P. Crassus adolescens cum legione septima proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is, quod in his locis inopia framenti erat, præfectos tribunosque militum complures in finitimas civitates framenti com-
meatusque petendi caussa dimisit: quo in numero erat T. Terrasidius, missus in Vnellos, M. Trebius Gallus in Curiosolitas, Q. Velanius cum T. Silio in Venetos.

VIII. Huius ciuitatis est longe amplissima auctori-
tas omnis oræ maritimæ regionum earum, quod et naues habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam nauigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt, et in magno impetu maris atque aperto, paucis portibus interiectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt, habent vectigales. Ab iis fuit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctori-
tate finitimi adducti, (ut sunt Gallorum subita et re-
pentina consilia) eadem de caussa Trebium Terrasidium-
que retinent: et celeriter missis legatis, per suos prin-
cipes inter se coniurant, nihil nisi communi consilio acturos, eundemque omnes fortunæ exitum esse latu-
ros: reliquasque ciuitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a maioribus acceperant, permanere, quam Ro-
manorum seruitutem perferre malint. Omni ora mariti-
ma celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

VIII. Quibus de rebus Cæsar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naues interim longas ædificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex prouincia institui, nautas gubernatoresque comparari iubet. His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquæque item civitates, cognito Cæsaris aduentu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, (legatos, quod nomen om-
nes nationes sanctum inuiolatumque semper fuisset, re-
tentos ab se et in vincula coniectos,) pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea, quæ ad usum nauium pertinent, prouidere instituunt; hoc maiore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria

esse itinera concisa æstuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus propter frumenti inopiam diutius apud se morari posse, confidebant: ac iam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum nauibus posse: Romanos neque ullam facultatem habere nauium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulasque nouisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant, naues in Venetiam, ubi Cæsarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexouios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt: auxilia ex Britannia, quæ contra eas regiones posita est, arcessunt.

X. Erant hæc difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus; sed multa Cæsarem tamen ad id bellum incitabant: iniuriæ retentorum equium Romanorum; rebellio facta post deditionem; defectio datis obsidibus; tot ciuitatum coniuratio; in primis, ne hac parte neglecta, reliquæ nationes idem sibi licere arbitrarentur. Itaque quum intelligeret, omnes fere Gallos nouis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, et conditionem seruitutis odisse, prius quam plures ciuitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putauit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treuiros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat, Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim nauibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis duodecim, et magno numero equitatus, in Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantæ nationes coniungantur. Q. Titorium Sabinum legatum cum legionibus tribus in Vnellos, Curiosolitas, Lexouiosque mittit, qui eam manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque nauibus, quas ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regionibus conuenire iusserat,

præficit, et, quum primum possit, in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant eiusmodi fere situs oppidorum, ut, posita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se æstus incitauisset, quod his accidit semper horarum XXIV spatio, neque nauibus, quod, rursus minuente æstu, naues in vadis adfluctarentur. Ita utraque re oppidorum oppugnationis impediiebatur; ac, si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adæquatis, suis fortunis desperare cœperant, magno numero navium adpulso, cuius rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia, seque in proxima oppida recipiebant. Ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hæc eo facilius magnam partem æstatis faciebant, quod nostræ naues tempestatibus detinebantur, summaque erat vasto atque aperto mari, magnis æstibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas nauigandi.

XIII. Namque ipsorum naues ad hunc modum factæ armatæque erant. Carinæ aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum æstus excipere possent: proræ admodum erectæ, atque item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempestatumque adcommodatæ: naues totæ factæ ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam: transtra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: ancoræ, pro funibus, ferreis catenis reuinctæ: pelles pro velis, alutæque tenuiter confectæ siue propter lini inopiam atque eius usus inscientiam, siue eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode, arbitrabantur. Cum his nauibus nostræ classi eiusmodi congressus erat, ut una celeritate et pulsu remorum præstaret, reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et adcommodatiora: neque enim his nostræ rostro nocere poterant; tanta in eis erat firmitudo: neque propter altitudinem facile telum adiciebatur, et eadem de causa minus incommode scopulis continebantur. Accedebat, ut, quum sævire ventus cœpisset, et se vento dedissent, et tempestatem ferrent facilius, et in vadis consisterent tutius, et ab æstu de-

relictæ, nihil saxa et cautes timerent: quarum rerum omnium nostris nauibus casus erant extimescendi.

XIII. Compluribus expugnatis oppidis, Cæsar, ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit expectandam classem. Quæ ubi conuenit, ac primum ab hostibus visa est: circiter CCXX naues eorum paratissimæ, atque omni genere armorum ornatissimæ, profectæ ex portu nostris adversæ constiterunt: neque satis Bruto, qui classi præerat, vel tribunis militum centurionibusque, quibus singulæ naues erant attributæ, constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnæ insisterent. Rostro enim noceri non posse cognouerant; turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris nauibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commode tela adiici possent, et missa ab Gallis grauius acciderent. Vna erat magno usui res præparata a nostris, falces præacutæ, insertæ adfixæque longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi adductique erant, nauigio remis incitato prærumpebantur. Quibus abscissis, antemnæ necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis nauibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus nauium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Cæsaris atque omnis exercitus res gerebatur, ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Deiectis, ut diximus, antemnis, quum singulas binæ ac ternæ naues circumsteterant, milites summa vi transcendere in hostium naues contendebant. Quod postquam barbari fieri animaduenterunt, expugnatis compluribus nauibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt: ac iam conuersis in eam partem nauibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex loco mouere non possent. Quæ quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri consectati expugnauerunt, ut perpaucæ ex omni numero, noctis interventu, ad terram peruene-

rint, quum ab hora fere quarta usque ad solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum totiusque oræ maritimæ confectum est. Nam quum omnis iuventus, omnes etiam grauioris ætatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo conuenerant; tum, nauium quod ubique fuerat, in unum locum coegerant: quibus amissis, reliqui, neque quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se suaque omnia Cæsari dediderunt. In quos eo grauius Cæsar vindicandum statuît, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris ias legatorum conseruaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Cæsare acceperat, in fines Vnellorum peruenit. His præerat Viridouix, ac summam imperii tenebat earum omnium ciuitatum, quæ defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias coegerat. Atque his paucis diebus Auleri Eburouices, Lexouique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse nolebant, portas clauserunt, seque cum Viridouice coniunxerunt; magnaue præterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque conuenerant, quos spes prædandi studiumque bellandi ab agricultura et quotidiano labore reuocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat, quum Viridouix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret; ut iam non solum hostibus in contemtionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum, militum vocibus non nihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de caussa faciebat, quod cum tanta multitudine hostium, præsertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi æquo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quemdam hominem et callidum delegit, Gallum, ex his, quos auxilii caussa secum habebat. Huic magnis præmiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat, et, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit: quibus angustiis ipse Cæsar a Venetis prematur, docet: neque

longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Cæsarem auxilii ferendi causa proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse, ad castra iri oportere. Multæ res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio, perfugæ confirmatio, inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat prouisum, spes Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant, et ad castra contendant. Qua re concessa, læti, ut explorata victoria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XVIII. Locus erat castrorum editus, et paulatim ab imo accliuus, circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique peruenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quæ ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent. Quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consecuti, paucos, qui ex fuga euaserant, reliquerunt. Sic uno tempore et de nauali pugna Sabinus, et de Sabini victoria Cæsar certior factus: ciuitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore P. Crassus, quum in Aquitaniam peruenisset, quæ pars, ut ante dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliæ est æstimanda, quum intelligeret, in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Præconinus, legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde L. Manilius, Proconsul, impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque re frumen-

taria prouisa, auxiliis equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus Tolosa, Carcasone et Narbone, quæ sunt ciuitates Galliarum provinciarum, finitimæ his regionibus, nominatim euocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cuius aduentu cognito, Sotiates, magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre proelium commiserunt: deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in conualle ex insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disiectos adorti, proelium renouauerunt.

XXI. Pugnatum est diu atque acriter, quam Sotiates, superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitaniarum salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspicere cuperent: tamen confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter resistentibus, vineas turresque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, (cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos ærariæ secturæ sunt,) ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere iussi, faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum sexcentis deuotis, quos illi Soldurios adpellant, (quorum hæc est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint; si quid iis per vim accadat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est, quisquam, qui, eo interfecto, cuius se amicitiae deuouisset, mori recusaret,) cum iis Adcantuannus, eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quam ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem deditionis conditione uteretur, a Crasso impetrauit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatum et Tarusatum profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum, et natura loci et ma-

nu munitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognouerant, legatos quoquo versus dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas ciuitates legati, quæ sunt citerioris Hispaniæ, finitimæ Aquitaniæ: inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum aduentu magna cum auctoritate, et magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, com meatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animaduertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci; hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis præsidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum com meatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimauit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXIII. Prima luce, productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis, quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam paucitatemque nostrorum se tuto dimicatuuros existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, com meatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: et si propter inopiam rei frumentariæ Romani sese recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis, inferiores animo, adoriri cogitabant. Hoc consilio probato abducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cunctatione atque opinione timidiore hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi quum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium præberent, quum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur, telaque ex

loco superiore missa non frustra acciderent: equites, circumitis hostium castris, Crasso renunciauerunt, non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Crassus, equitum præfectos cohortatus, ut magnis præmiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quæ, præsidio castris relictæ, intritæ ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones peruenerunt, atque, his prorutis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit acrius impugnare cœperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones deicere, et fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consecutus, ex milium quinquaginta numero, quæ ex Aquitania Cantabrisque conuenisse constabat, vix quarta parte relictæ, multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, magna pars Aquitaniæ sese Crasso dedit, obsidesque ultro misit: quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates. Paucae ultimæ nationes, anni tempore confisæ, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Cæsar, etsi prope exacta iam æstas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam quod intelligebant, maximas nationes, quæ proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque siluas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium siluarum quum Cæsar pervenisset, castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvæ euolauerunt, et in nostros impetum fecerunt. No-

stri celeriter arma ceperunt, eosque in siluas repuerunt, et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXVIII. Reliquis deinceps diebus Cæsar siluas cædere instituit; et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quæ erat cæsa, conuersam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus confecto, quum iam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores siluas peterent, eiusmodi tempestates sunt consecutæ, uti opus necessario intermitteretur, et, continuatione imbrium, diutius sub pelibus milites contineri non possent. Itaque vastatis omnibus eorum agris, vicis ædificiisque incensis, Cæsar exercitum reduxit, et in Aulercis Lexouisque, reliquis item ciuitatibus, quæ proxime bellum fecerant, in hibernis collocauit.

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO

LIBER QVARTVS

Vsipetes et Tenchtheri, Germani, a Sueuis exacti, qui Sueui obiter describuntur, Menapios inuadunt, et inde in Eburones progressi, a Caesare magna strage superantur. Qui euaserant, in Sigambros trans Rhenum se recipiunt. 1 — 17. Caesar, fabricato ponte, transit Rhenum, Sigambros ultus, Vbiisque liberatis, reuertitur. 17 — 20. Inde in Galliam regressus, e Morinis soluit in Britanniam; et parte eius difficulter subacta, in Galliam reuertitur. 20 — 36, et Morinos subigit. 37. 38.

Ea, quæ secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso Coss. Vsipetes Germani et item Tenchtheri magna cum multitudine hominum flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab Suevis complures annos exagitati bello premebantur, et agricultura prohibebantur. Sueuorum gens est longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis singula millia armatorum bellandi causa ex finibus educunt. Reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus inuicem anno post in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio atque usus belli intermittitur. Sed priuati ac separati agri apud eos nihil est; neque longius anno remanere uno in loco incolendi causa licet. Neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore viuunt, multumque sunt in venationibus: quæ res et cibi genere, et quotidiana exercitatione, et libertate vitæ (quod, a pueris nullo officio aut disciplina adsuefacti, nihil omnino contra volunta-

tem faciunt) et vires alit, et immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis, neque vestitus, præter pelles, habeant quidquam, (quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta,) et laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut, quæ bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ullam rem ad se importari desiderent: quin etiam iumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quæque impenso parant pretio, Germani importatis non utuntur: sed quæ sunt apud eos nata, parua atque deformia, hæc quotidiana exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis sæpe ex equis desiliunt, ac pedibus proeliantur; equosque eodem remanere vestigio adsuefaciunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum ciuitatum suam vim sustinere non posse. Itaque una ex parte a Sueuis circiter millia passuum DC agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Vbii, (quorum fuit ciuitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum;) qui paullo ceteris sunt gentis eiusdem humaniores, propterea quod Rhenum attingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus adsuefacti. Hos quum Sueui, multis sæpe bellis experti, propter amplitudinem grauitatemque ciuitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt, ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

III. In eadem caussa fuerunt Vsiptes et Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi, et multis locis Germaniæ triennium vagati, ad Rhenum peruenerunt: quas regiones Menapii incolebant, et ad utramque ripam fluminis agros, ædificia, vicōsque habebant; sed tantæ multitudinis aditu perterriti, ex his ædificiis, quæ trans flumen habuerant, de-

migrauerant, et cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, quum neque vi contendere propter inopiam nauium, neque clam transire propter custodias Menapiorum possent, reuerti se in suas sedes regionesque simulauerunt; et tridui viam progressi, rursus reuerterunt, atque, omni hoc itinere una nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui, de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigrauerant. His interfectis, nauibusque eorum occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum quieta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt, atque omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Caesar certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, et nouis plerumque rebus student, nihil his committendum existimauit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis, uti et viatores, etiam inuitos, consistere cogant, et, quod quisque eorum de quaque re audierit aut cognouerit, quaerant, et mercatores in oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognouerint, pronunciare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos e vestigio poenitere necesse est, quum incertis rumoribus seruiant, et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.

VI. Qua consuetudine cognita, Caesar, ne grauiori bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quae fore suspicatus erat, facta cognouit, missas legationes ab nonnullis ciuitatibus ad Germanos, inuitatosque eos, uti ab Rheno discederent, omnia, quae postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius iam vagabantur, et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Treuirorum clientes, peruenerant. Principibus Galliae euocatis, Caesar ea, quae cognouerat, dissimulanda sibi existimauit, eorumque animis permulsis et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse Germanos audiebat. A quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit

oratio: Germanos neque priores populo Romano bellum inferre, neque tamen recusare, si lacescantur, quin armis contendant; quod Germanorum consuetudo hæc sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: hoc tamen dicere, venisse innitos, eiectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint.

VIII. Ad hæc Cæsar, quæ visum est, respondit; sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari, tantæ præsertim multitudini, sine iniuria possint. Sed licere, si velint, in Vbiorum finibus considerare, quorum sint legati apud se, et de Sueuorum iniuriis querantur, et a se auxilium petant: hoc se ab iis impetraturum.

VIII. Legati hæc se ad suos relatueros dixerunt, et, re deliberata, post diem tertium ad Cæsarem reversuros: interea ne propius se castra moueret, petierunt. Ne id quidem Cæsar ab se impetrari posse dixit: cognouerat enim, magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante prædandi frumentandique causa ad Ambiaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atque eius rei causa moram interponi, arbitrabatur.

X. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in finibus Lingonum, et, parte quadam ex Rheno recepta, quæ adpellatur Vahalís, insulam efficit Batavorum, neque longius ab eo millibus passuum LXXX in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo spatio per fines, Heluetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Tribucorum, Treuicorum citatus fertur, et, ubi Oceano adpropinquat, in plures diffluit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur, (ex quibus sunt, qui piscibus atque ouis auum vivere existimantur) multisque capitibus in Oceanum influit.

XI. Cæsar quum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati reuertuntur: qui, in itinere congressi, magnopere,

ne longius progrediretur, orabant. Quum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, præmitteret, eosque pugna prohiberet; si bique uti potestatem faceret, in Vbios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi iureiurando fidem fecissent, ea conditione, quæ a Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reuerterentur: tamen sese non longius millibus passuum quatuor aquationis causa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi conuenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes prælio lacerarent; et si ipsi lacerarentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat quinque millium numerus, quum, ipsi non amplius DCCC equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Cæsare discesserant, atque is dies induciis erat ab iis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbauerunt. Rursus resistentibus nostris, consuetudine sua ad pedes desiluerunt, subfossisque equis, compluribusque nostris deiectis, reliquos in fugam coniecerunt, atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo prælio ex equitibus nostris interficiuntur quatuor et septuaginta: in his vir fortissimus, Piso, Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius auus in ciuitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro adpellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit: ipse equo vulnerato deiectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumuentus, multis vulneribus acceptis, cecidisset, atque id frater, qui iam prælio excesserat, procul animum aduertisset, incitato equo se hostibus obtulit, atque interfectus est.

XIII. Hoc facto prælio, Cæsar neque iam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent: expectare vero, dum

hostium copiae augerentur, equitatusque reuerteretur, summæ dementiæ esse iudicabat: et cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, et consilio cum legatis et quæstore communicato, ne quem diem pugnae prætermitteret, opportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani, frequentes, omnibus principibus maioribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent; simul ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Cæsar oblatos gaudis, retineri iussit; ipse omnes copias castris eduxit, equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.

XIII. Acie triplici instituta, et celeriter VIII millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate aduentus nostri, et discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne aduersus hostem educere, an castra defendere, an fuga salutem petere, præstaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruperunt. Quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris restiterunt, atque inter carros impedimenta proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere coepit; ad quos consectandos Cæsar equitatum misit.

XV. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abiectis, signisque militaribus relictis, se ex castris eiecerunt: et quum ad confluentem Mosæ et Rheni peruenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen præcipitauerunt, atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpauca vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum CDXXX millium fuisset, se in castra receperunt. Cæsar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit: illi supplicia

cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros vexauerant, remanere se apud eum velle dixerunt. His Cæsar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto, multis de caussis Cæsar statuit, sibi Rhenum esse transeundum: quarum illa fuit iustissima, quod, quum videret, Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere voluit, quum intelligerent, et posse et audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Vsipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi prædandi frumentandique causa Mosam transisse, neque proelio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis coniunxerat. Ad quos quum Cæsar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi Galliæque bellum intulissent, sibi dederent, responderunt: populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito Germanos in Galliam transire, non æquum existimaret, cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Vbi autem, qui uni ex transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod grauius ab Sueuis premerentur; vel, si id facere occupationibus reipublicæ prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium spemque reliqui temporis satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem eius exercitus, Ariouisto pulso, et hoc nouissimo proelio facto, etiam ad vltimas Germanorum nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti esse possint. Nauium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur.

XVII. Cæsar his de caussis, quas commemoravi, Rhenum transire decreuerat; sed nauibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciundi pontis proponebatur propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis, tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo præacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, interuallo pedum duorum inter se iungebat. Hæc quum machinationibus immissa in flumen defixerat, fistucisque ade-

gerat, non sublicæ modo directæ ad perpendicularum, sed prona ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent: iis item contraria duo, ad eundem modum iuncta, intervallo pedum quadragenum, ab inferiore parte, contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat. Hæc utraque insuper bipedalibus trabibus immissis, quantum eorum tignorum iunctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte, distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem reuinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo maior vis aquæ se incitauisset, hoc artius illigata tenerentur. Hæc directæ materie iniectæ contexebantur, et longuriis cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicæ et ad inferiorem partem fluminis oblique agebantur, quæ, pro pariete subiectæ, et cum omni opere coniunctæ, vim fluminis exciperent: et aliæ item supra pontem mediocri spatio, ut, si arborum trunci siue naues deiiciendi operis essent a barbaris missæ, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus decem, quibus materia cœpta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cæsar, ad utramque partem pontis firmo præsidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus ciuitatibus ad eum legati veniunt, quibus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci iubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui cœptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenchtheris atque Vsipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suaque omnia exportauerant, seque in solitudinem ac siluas abdiderant.

XVIII. Cæsar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis ædificiisque incensis, frumentisque succisis, se in fines Vbiorum recepit, atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Sueuis premerentur, hæc ab iis cognouit: Suenos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo concilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in siluas deponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum conuenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Sueui obtinerent: hic Romanorum aduentum expectare, atque ibi decertare

constituisse. Quod ubi Cæsar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum iniiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Vbios obsidione liberaret, diebus omnino X et VIII trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitrat, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

XX. Exigua parte æstatis reliqua, Cæsar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones vergit, maturæ sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret, tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset: quæ omnia fere Gallis erant incognita. Neque enim temere præter mercatores illo adit quisquam, neque iis ipsis quidquam, præter oram maritimam atque eas regiones, quæ sunt contra Gallias, notum est. Itaque, euocatis ad se undique mercatoribus, neque quanta esset insulæ magnitudo, neque quæ apt. quantæ nationes incolerent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur, neque qui essent ad maiorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad hæc cognoscenda, priusquam periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum, cum naui longa præmittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur: ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod inde erat breuissimus in Britanniam transiectus. Huc naues undique ex finitimis regionibus, et, quam superiore æstate ad Veneticum bellum fecerat, classem iubet convenire. Interim, consilio eius cognito, et per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus eius insulæ ciuitatibus ad eum legati veniunt, qui polliceantur obsides dare, atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis liberaliter pollicitus, hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit; et cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cuiusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat ciuitates, horteturque, ut po-

puli Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui naui egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Cæsarem reuertitur; quæque ibi perspexisset, renunciat.

XXII. Dum in his locis Cæsar nauium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostræ consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quæ imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Cæsar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat, neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat, neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas iudicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Nauibus circiter LXXX onerariis coactis, contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quidquid præterea nauium longarum habebat, quæstori, legatis, præfectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariæ naues, quæ ex eo loco ab millibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum peruenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottæ, legatis, in Menapios atque in eos pagos Morinorum, a quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpitium Rufum, legatum, cum eo præsidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad nauigandum tempestatem, tertia fere vigilia soluit, equitesque in ulteriorem portum progredi, et naues conscendere, et se sequi iussit: a quibus quum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter quarta cum primis nauibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cuius loci hæc erat natura: adeo montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in litus telum adiici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naues eo conuenirent, ad horam nonam in ancoris expectauit. Interim legatis tribunisque militum conuocatis, et quæ ex Voluseno cognosset, et quæ fieri vellet, ostendit, monuitque, ut rei militaris ratio, maxime ut maritimæ

res postularent, ut quæ celerem atque instabil m) motum haberent, ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, et ventum et æstum uno tempore nactus secundum, dato signo, et sublatiis ancoris, circiter millia passuum VII ab eo loco progressus, aperto ac plano litore naues constituit.

XXIII. At barbari, consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in præliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti, nostros nauibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naues propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant; militibus autem ignotis locis, impeditis manibus, magno et graui armorum onere oppressis, simul et de nauibus desiliendum, et in fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnandum: quum illi aut exarido, aut paululum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis audacter tela conicerent, et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque huius omnino generis pugnae imperiti, non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti præliis consueuerant, nitebantur.

XXV. Quod ubi Cæsar animum aduertit, naues longas, quarum et species erat barbaris inusitatior, et motus ad usum expeditior, paulum remoueri ab onerariis nauibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli ac submoueri iussit: quæ res magno usui nostris fuit. Nam et nauium figura, et remorum motu, et inusitato genere tormentorum permoti barbari constiterunt, ac paulum modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris, qui decimæ legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eueniret: Desilite, inquit, commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere: ego certe meum reipublicæ atque imperatori officium præstitero. Hoc quum magna voce dixisset, ex naui se proiecit, atque in hostes aquilam ferre cœpit. Tum nostri, cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, uniuersi ex naui desiluerunt: hos item alii ex proximis nauibus quum conspexissent, subsecuti hostibus adpropinquarunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter; nostri tamen, quod neque ordines seruare, neque firmiter in-

sistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex naui, quibuscumque signis occurrerat, se adgregabat, magno opere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex naui egredientes conspexerant, incitatis equis impeditos adoriebantur: plures paucos circumsistebant: alii ab latere aperto in uniuersos tela coniiciebant. Quod quum animum aduertisset Cæsar, scaphas longarum nauium, item speculatoria nauigia militibus compleri iussit, et quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace miserunt: obsides daturos, quæque imperasset, sese facturos, polliciti sunt. Vna cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraui a Cæsare in Britanniam præmissum. Hunc illi e naui egressum, quum ad eos oratoris modo imperatoris mandata perferret, comprehenderant, atque in vincula coniecerant: tum, proelio facto, remiserunt, et in petenda pace eius rei culpam in multitudinem coniecerunt, et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiuerunt. Cæsar questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperauit: quorum illi partem statim dederunt, partem, ex longinquiore locis arcessitam, paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros iusserunt; principesque undique conuenere, et se ciuitatesque suas Cæsari commendare cœperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem IIII, quam est in Britanniam ventum, naues XVIII, de quibus supra demonstratum est, quæ equites sustulerant, ex superiore portu leni vento soluerunt. Quæ quum adpropinquarent Britanniae, et ex castris viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset, sed aliæ eodem, unde erant profectæ, referrentur; aliæ ad inferiorem partem insulae, quæ est propius solis occasum, magno sui cum peri-

culo deiicerentur: quæ tamen, ancoris iactis, quum fluctibus complerentur, necessario aduersa nocte in altum prouectæ, continentem petierunt.

XXVIII. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena, qui dies maritimos æstus maximos in Oceano efficere consuevit: nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naues, quibus Cæsar exercitum transportandum curauerat, quasque in aridum subduxerat, æstus complebat; et onerarias, quæ ad ancoras erant deligatæ, tempestas adflictabat; neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus nauibus fractis, reliquæ quum essent, funibus ancoris reliquisque armamentis amissis, ad nauigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est: neque enim naues erant aliæ, quibus reportari possent; et omnia deerant, quæ ad reficiendas eas usui sunt; et, quod omnibus constabat, hiemari in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem prouisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniae, qui post proelium factum ad ea, quæ iusserat Cæsar, facienda conuenerant, inter se collocti, quum equites, et naues, et frumentum Romanis deesse intelligerent, et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent, quæ hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Cæsar legiones transportauerat, optimum factu esse duxerunt, rebellione facta, frumento commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere, quod, iis superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi caussa in Britanniam transiturum confidebant.

XXXI. Itaque, rursus coniuratione facta, paulatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere cœperunt. At Cæsar, etsi nondum eorum consilia cognouerat, tamen et ex euentu nauium suarum, et ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris quotidie in castra conferebat, et quæ grauissime adflictæ erant naues, earum materia atque ære ad reliquas reficiendas utebatur, et quæ ad eas res erant usui, ex continenti comportari iubebat. Itaque, quum id summo studio a militibus administraretur, duodecim nauibus amissis, reliquis ut nauigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione ex consuetudine una frumentatum missa, quæ adpellabatur septima, neque ulla ad id tempus belli suspicione interposita, quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Cæsari renunciarunt, puluerem maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Cæsar id, quod erat, suspicatus, aliquid noui a barbaris initum consilii, cohortes, quæ in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari, et confestim sese subsequi iussit. Quum paullo longius a castris processisset, suos ab hostibus premi, atque ægre sustinere, et conferta legione ex omnibus partibus tela coniici animum aduertit. Nam quod, omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua, suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu, in siluis delituerant: tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos, subito adorti, paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbauerant, simul equitatu atque essedis circumdederant.

XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae: primo per omnes partes perequitant, et tela coniiciunt, atque ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines plerumque perturbant: et quum se inter equitum turmas insinuauerint, ex essedis desiliunt, et pedibus proeliantur. Aurigæ interim paullatim e proelio excedunt, atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in proeliis præstant, ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, uti in decliui ac præcipiti loco incitados equos sustinere, et breui moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in iugo insistere, et inde se in currus citissime recipere consuerint.

XXXIII. Quibus rebus, perturbatis nostris nouitate pugnae, tempore opportunissimo Cæsar auxilium tulit: namque eius aduentu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacesendum et ad committendum proelium alienum esse tempus arbitratus, suo se loco continuit, et breui tempore intermisso in castra legiones reduxit. Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutæ sunt continuos complures dies

tempestates, quæ et nostros in castris continerent, et hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt, paucitatemque nostrorum militum suis prædicauerunt, et, quanta prædæ faciendæ atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraerunt. His rebus celeriter magna multitudo peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Cæsar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter triginta, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportauerat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti quantum cursu et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde, omnibus longe lateque adflictis incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati, ab hostibus missi ad Cæsarem de pace, venerunt. His Cæsar numerum obsidum, quem antea imperauerat, duplicauit, eosque in continentem adduci iussit, quod, propinqua die æquinoctii, infirmis nauibus, hiemi navigationem subiiciendam non existimabat. Ipse, idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves soluit, quæ omnes incolumes ad continentem peruenerunt; sed ex his onerariæ duæ eosdem, quos reliquæ, portus capere non potuerunt, et paullo infra delatæ sunt.

XXXVII. Quibus ex nauibus quum essent expositi milites circiter CCC, atque in castra contenderent, Morini, quos Cæsar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe prædæ adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt, ac, si sese interfici nollent, arma ponere iusserunt. Quum illi orbe facto sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia VI conuenerunt. Qua re nunciata, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt, atque amplius horis quatuor fortissime pugnauerunt, et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt, magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Cæsar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum quo se reciperent, non haberent, quo perfugio superiore anno fuerant usi, omnes fere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, ædificiis incensis, quod Menapii se omnes in densissimas siluas abdiderant, se ad Cæsarem receperunt. Cæsar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duæ omnino ciuitates ex Britannia obsides miserunt, reliquæ neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Cæsaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est.

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO GALLICO

LIBER QUINTVS

Caesar classem parari in Gallis iubet: ipse Pirustas in Illyrico coercescit. 1. Inde reuersus, compositis Treuironum turbis, et Dumnorige coercito, iterum traiecit in Britanniam, 2 — 11, quae describitur, 12: ibique bella gerit feliciter, 13 — 23. Post reditum deficiunt Galli, et Eburones Sabinum ac Cottam legatos cum legione caedunt, 27 — 38: Neruii Q. Ciceronis castra grauiter oppugnant, 39 — 45, a Caesare profligantur. 46 — 52. Senones et Treuiri res novas moluntur: interfecto Induciomaro, fit Gallia quietior. 53 — 58.

Lucio Domitio, Appio Claudio, Consulibus, discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuevit, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quamplurimas possent, hieme naues aedificandas veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti consueuimus; atque id eo magis, quod propter crebras commutationes aestuum minus magnos ibi fluctus fieri cognouerat: ad onera et ad multitudinem iumentorum transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias imperat fieri, quam ad rem multum humilitas adiuuat. Ea, quae sunt usui ad armandas naues, ex Hispania adportari iubet. Ipse, conventibus Galliae citerioris peractis, in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam partem Prouinciae incursionibus vastari audiebat. Eo quum venisset, ciuitatibus milites imperat, certumque in locum convenire iubet.

Qua re nunciata, Pirustæ legatos ad eum mittunt, qui doceant, nihil earum rerum publico factum consilio, seseque paratos esse demonstrant, omnibus rationibus de iniuriis satisfacere. Accepta oratione eorum, Cæsar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci iubet: nisi ita fecerint, sese bello ciuitatem persecuturum demonstrat. His ad diem adductis, ut imperauerat, arbitros inter ciuitates dat, qui litem æstiment, poe amque constituent.

II. His confectis rebus, conuentibusque peractis, in citeriorem Galliam reuertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis, singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia, circiter DC eius generis, cuius supra demonstrauius, naues, et longas XXVIII inuenit instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio præfuerant, quid fieri velit, ostendit, atque omnes ad portum Itium conuenire iubet, quo ex porro commodissimum in Britanniam transmissum esse cognouerat, circiter millium passuum XXX a continenti. Hui rei quod satis esse visum est militum, reliquit: ipse cum legionibus expeditis IIII, et equitibus DCCC in fines Treuirorum proficiscitur, quod hi neque ad consilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Hæc ciuitas longe plurimum totius Galliæ equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstrauius, tangit. In ea ciuitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix: ex quibus alter, simul atque de Cæsaris legionumque aduentu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Romani defecturos confirmauit; quæque in Treuiris gererentur, ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere, iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, in siluam Arduenam abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Treuirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. Sed postea quam nonnulli principes ex ea ciuitate, et familiaritate Cingetorigis adducti, et aduentu nostri exercitus perterriti, ad Cæsarem venerunt, et de suis priuatim rebus ab eo petere coeperunt, quoniam ciuitati consulere non possent: Indutiomarus

veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Cæsarem mittit; sese idcirco ab suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo facilius ciuitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur. Itaque esse ciuitatem in sua potestate, seque, si Cæsar permitteret, ad eum in castra venturum, et suas ciuitatisque fortunas eius fidei permissurum.

III. Cæsar, etsi intelligebat, qua de causa ea dicerentur, quæque eum res ab instituto consilio derreret, tamen, ne æstatem in Treuiris consumere cogeretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Indutiomarum ad se cum ducentis obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio propinquisque eius omnibus, quos nominatim euocauerat, consolatus Indutiomarum hortatusque est, uti in officio permaneret: nihilo tamen secius principibus Treuirorum ad se conuocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliauit: quod quum merito eius ab se fieri intelligebat, tum magni interesse arbitrabatur, eius auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cuius tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum grauitè tulit Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui iam ante inimico in nos animo fuisset, multo grauius hoc dolore exarsit.

V. His rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum legionibus peruenit. Ibi cognoscit, XL naues, quæ in Belgis factæ erant, tempestate reiectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectæ, reuertisse: reliquas paratas ad nauigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem equitatus totius Galliæ conuenit, numero millium quatuor, principesque omnibus ex ciuitatibus: ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreuerat; quod, quum ipse abesset, motum Galliæ verebatur.

VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de quo a nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum nouarum, cupidum imperii, magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis cognouerat. Accedebat huc, quod iam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Cæsare regnum ciuitatis deferri: quod dictum Aedui grauitè ferebant, neque recusandi aut deprecandi causa lega-

tos ad Cæsarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Cæsar cognouerat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur; partim, quod insuetus nauigandi mare timeret; partim, quod religionibus sese diceret impediri. Postea quam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta, principes Galliæ sollicitare, seuocare singulos hortarique cœpit, uti in continenti remanerent; metu territare, non sine caussa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur: id esse consilium Cæsaris, ut, quos in conspectu Galliæ interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret: fidem reliquis interponere, iusiurandum poscere, ut, quod esse ex usu Galliæ intellexissent, communi consilio administrarent. Hæc a compluribus ad Cæsarem deferebantur.

VII. Qua re cognita, Cæsar, quod tantum ciuitati Aeduæ dignitatis tribuerat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac reipublicæ nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod corus ventus nauigationem impediēbat, qui magnam partem omnis temporis in his locis flare consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret, nihilo tamen secius omnia eius consilia cognosceret: tandem idoneam tempestatem nactus, milites equitesque conscendere naues iubet. At, omnium impeditis animis, Dumnorix cum equitibus Aeduorum a castris, insciente Cæsare, domum discedere cœpit. Quare nunciata, Cæsar, intermissa profectio, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit, retrahique imperat: si vim faciat, neque pareat, interfici iubet: nihil hunc se absente pro sano facturum arbitratus, qui præsentis imperium neglexisset. Ille enim reuocatus resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare cœpit, sæpe clamitans, liberum se liberæque ciuitatis esse. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt hominem atque interficiunt; at Aedui equites ad Cæsarem omnes reuertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in cōtinente cum tribus legionibus et equitum millibus duobus relicto, ut portus tueretur, et rem frumentariam prouideret, quæque in Gallia gererentur, cognosceret, consilium-

que pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque legionibus et pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naues soluit; et leni Africo prouectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; et longius delatus æstu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus æstus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulæ caperet, qua optimum esse egressum superiore æstate cognouerat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis grauibusque nauigiis, non intermisso remigandi labore, longam nauium cursum adæquarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus nauibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Cæsar ex captiuis comperit, quum magnæ manus eo conuenissent, multitudine nauium perterritæ, (quæ cum annotinis priuatisque, quas sui quisque commodi fecerat, amplius DCCC uno erant visæ tempore,) a litore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

VIII. Cæsar, exposito exercitu, et loco castris idoneo capto, ubi ex captiuis cognouit, quo in loco hostium copię consedissent, cohortibus X ad mare relictis, et equitibus CCC, qui præsidio nauibus essent, de tertia vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus nauibus, quod in litore molli atque aperto deligatas ad ancoram relinquebat; et præsidio nauibus Q. Atrium præfecit. Ipse, noctu progressus millia passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi, equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere, et prælium committere cœperunt. Repulsi ab equitatu, se in siluas abdiderunt, locum nacti, egregie et natura et opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur, caussa iam ante præparauerant: nam crebris arboribus succisis omnes introitus erant præclusi. Ipsi ex siluis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine facta, et aggere ad munitiones adiecto, locum ceperunt, eosque ex siluis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longius Cæsar prosequi vetuit, et quod loci naturam ignorabat, et quod, magna parte diei consumpta, munitioni castrorum tempus relinquere volebat.

X. Postridie eius diei mane tripartito milites equitesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant,

persequerentur. Iis aliquantum itineris progressis, quum iam extremi essent in prospectu, equites a Q. Atrio ad Cæsarem venerunt, qui nunciarent, superiori nocte, maxima coorta tempestate, prope omnes naues adflictas atque in litore electas esse; quod neque ancoræ funesque subsisterent, neque nautæ gubernatoresque vim pati tempestatis possent: itaque ex eo concursu nauium magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis, Cæsar legiones equitatumque reuocari atque itinere desistere iubet: ipse ad naues reuertitur: eadem fere, quæ ex nunciis literisque cognouerat, coram perspicit, sic ut, amissis circiter XL nauibus, reliquæ tamen refici posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros delegit, et ex continenti alios arcessiri iubet; Labieno scribit, ut, quam plurimas possit, iis legionibus, quæ sint apud eum, naues instituat. Ipse, etsi res erat multæ operæ ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naues subduci, et cum castris una munitione coniungi. In his rebus circiter dies decem consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis nauibus, castrisque egregie munitis, easdem copias, quas ante, præsidio nauibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eo quum venisset, maiores iam undique in eum locum copiæ Britannorum conuenerant, summa imperii bellicque administrandi communi consilio permissa Cassiuellauno, cuius fines a maritimis ciuitatibus flumen diuidit, quod adpellatur Tamesis, a mari circiter millia passuum LXXX. Huic superiore tempore cum reliquis ciuitatibus continentia bella intercesserant: sed nostro aduentu permoti Britannii hunc toti bello imperioque præfecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa memoria proditum dicunt: maritima pars ab iis, qui prædæ ac belli inferendi caussa ex Belgis transierant; qui omnes fere iis nominibus ciuitatum adpellantur, quibus orti ex ciuitatibus eo perueniunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere cœperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaque ædificia, fere Gallicis consimilia: pecorum magnus numerus. Utuntur aut nummo æreo, aut annulis ferreis, ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed eius exigua est co-

pia: ære utuntur importato. Materia cuiusque generis, ut in Gallia, est, præter fagum atque abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare, fas non putant; hæc tamen alunt animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

XIII. Insula natura triquetra, cuius unum latus est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naues adpelluntur, ad orientem solem; inferior ad meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem, qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut æstimatur, quam Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quæ adpellatur Mona; complures præterea minores obiectæ insulæ existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos XXX sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris breviores esse, quam in continenti, noctes videbamus. Huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium. Tertium est contra septentriones, cui parti nulla est obiecta terra; sed eius angulus lateris maxime ad Germaniam spectat: huic millia passuum DCCC in longitudinem esse, existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centum millium passuum.

XIIII. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt, quæ regio est maritima omnis, neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne viuunt, pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se Britanni vitro inficiunt, quod cæruleum efficit colorem: atque hoc horridiore sunt in pugna adspectu: capilloque sunt promisso, atque omni parte corporis rasa, præter caput et labrum superius. Vxores habent deni duodenique inter se communes, et maxime fratres cum fratribus, parentesque cum liberis; sed si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quæque deducta est.

XV. Equites hostium essedarii que acriter proelio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed compluribus inter-

fectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis eiecerunt, impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Cæsare, atque his primis legionum duarum, quum hæ, perexiguo intermisso loci spatio inter se, constitissent, nouo genere pugnae perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus, tribunus militum, interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros propter grauitatem armaturæ, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad huius generis hostem: equites autem magno cum periculo proelio dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent, et quum paulum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et insequentibus par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut, numquam conferti, sed rari magnisque interuallis proeliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus constiterunt, rarique se ostendere, et lenius, quam pridie, nostros equites proelio lacescere cœperunt. Sed meridie, quum Cæsar pabulandi caussa tres legiones atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores aduolauerunt, sic, uti ab signis legionibusque non abisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt, neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equides, quum post se legiones viderent, præcipites hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quæ undique conuenerant, auxilia discesserunt: neque post id tempus umquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Cæsar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin in fines Cassiuellauni exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc ægre, transiri potest. Eo quum venisset, animum aduertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus præfixis munita; eiusdemque generis sub aqua defixæ sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captiuis perfugisque. Cæsar, præmisso equitatu, confestim legiones subsequi iussit. Sed ea celeritate atque eo impetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugæ mandarent.

XVIII. Cassiuellaunus, ut supra demonstrauius, omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus copiis, millibus circiter quatuor essedariorum relictis, itinera nostra seruabat, paullulumque ex via excedebat, locisque impeditis ac siluestribus sese occultabat, atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in siluas compellebat: et, quum equitatus noster liberius prædandi vastandique caussa se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex siluis emittebat, et magno cum periculo nostrorum equitum cum iis confligebat; atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Cæsar pateretur; et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum ciuitas, ex qua Mandubratius adolescens, Cæsaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, (cuius pater Imanuentius in ea ciuitate regnum obtinuerat, interfectusque erat a Cassiuellauno; ipse fuga mortem vitauerat) legatos ad Cæsarem mittunt, pollicenturque, sese ei dedituros, atque imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab iniuria Cassiuellauni defendat, atque in ciuitatem mittat, qui præsit imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides XL, frumentumque exercitui, Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum frumentaue miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum iniuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Anca-

lites, Bibroci, Cassi, legationibus missis sese Cæsari dedunt. Ab his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassiuellauni abesse, siluis paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus conuenerit. (Oppidum autem Britanni vocant, quum siluas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis hostium vitandæ causa conuenire consuerunt.) Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes, paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt, seseque alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi atque interfecti.

XXII. Dum hæc in his locis geruntur, Cassiuellanus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus quatuor reges præerant, Cingetorix, Caruilus, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit, atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra naualia de improviso adoriantur atque oppugnent. Ii cum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassiuellanus, hoc proelio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione ciuitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditione ad Cæsarem mittit. Cæsar, quum statuisset, hiemem in continenti propter repentinos Galliæ motus agere, neque multum æstatis superesset, atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat, et, quid in annos singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet, constituit: interdicit atque imperat Cassiuellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naues inuenit refectas. His deductis, quod et captiuorum magnum numerum habebat, et nonnullæ tempestate deperierant naues, duobus commeatibus exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex tanto nauium numero, tot nauigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino nauis, quæ milites portaret, desideraretur: at ex iis, quæ inanes ex continenti ad eum remitterentur, prioris commeatus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curauerat numero LX, perpaucae locum caperent; reliquæ fere

omnes reiicerentur. Quas quum aliquamdiu Cæsar frustra expectasset, ne anni tempore a nauigatione excluderetur, quod æquinocmium suberat, necessario angustius milites collocauit, ac summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum soluisset vigilia, prima luce terram attigit, omnesque incolumes naues perduxit.

XXIII. Subductis nauibus, concilioque Gallorum Samarobriæ peracto, quod eo anno frumentum in Gallia propter siccitates angustius prouenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures ciuitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Neruios Q. Ciceroni; tertiam in Essuos L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Treuironum hiemare iussit; tres in Belgio collocauit: his M. Crassum quæstorem, et L. Munatium Plancum et C. Trebonium, legatos, præfecit. Vnam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat et cohortes quinque in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Catiuolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum et L. Aurunculeium Cottam, legatos, præesse iussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiæ frumentariæ sese mederi posse existimauit: atque harum tamen omnium legionum hiberna (præter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum centum continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas munitaque hiberna cognouisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius, cuius maiores in sua ciuitate regnum obtinuerant. Huic Cæsar, pro eius virtute atque in se beneuolentia, quod in omnibus bellis singulari eius opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. Tertium iam hunc annum regnantem inimici, palam, multis etiam ex ciuitate auctoribus, interfecerunt. Defertur ea res ad Cæsarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne ciuitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet, ibique hiemare; quorumque opera cognouerit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quæstoribusque, quibus legiones transdiderat, cer-

tior factus est, in hiberna peruentum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter XV, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Catiuolco: qui quum ad fines regni sui Sabino Cottæque præsto fuissent, frumentumque in hiberna comportauissent, Induciomari Treuiri nunciis impulsî, suos concitauerunt, subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent, vallumque ascendissent, atque, una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri prælio superiores fuissent; desperata re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum suo more conclamauerunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent; habere sese, quæ de re communi dicere vellent, quibus rebus controuersias minui posse sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi caussa C. Arpineius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, et Q. Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Cæsaris ad Ambiorigem ventitare consueuerat: apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: Sese pro Cæsaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis finitimis suis pendere consuesset: quodque ei et filius et fratris filius ab Cæsare remissi essent, quos Aduatuci, obsidum numero missos, apud se in seruitute et catenis tenuissent: neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse, sed coactu ciuitatis; suaque esse eiusmodi imperia, ut non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Ciuitati porro hanc fuisse belli causam, quod repentinæ Gallorum coniurationi resistere non potuerit: id se facile ex humilitate sua probare posse, quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse confidat: sed esse Galliæ commune consilium; omnibus hibernis Cæsaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteri legioni subsidio venire posset: non facile Gallos Gallis negare potuisse, præsertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Cæsaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suæ ac militum saluti consulat: magnam manum

Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere, quorum alter milia passuum circiter L, alter paullo amplius ab his absit. Illud se pollicere, et iureiurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum; quod quum faciat, et ciuitati sese consulere, quod hibernis leuetur, et Cæsari pro eius meritis gratiam referre. Hac oratione habita, discedit Ambiorix.

XXVIII. Arpineius et Iunius, quæ audierunt, ad legatos deferunt. Illi, repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant: maximeque hac re permouebantur, quod, ciuitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt, magnaue inter eos existit controuersia. L. Aurunculeius, compluresque tribuni militum, et primorum ordinum centuriones, nihil temere agendum, neque ex hibernis iniussu Cæsaris discedendum, existimabant: quantasuis magnas etiam copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi: interea et ex proximis hibernis, et a Cæsare conuentura subsidia: postremo, quid esse leuius aut turpius, quam, auctore hoste, de summis rebus capere consilium?

XXVIII. Contra ea Titurius, sero facturos, clamitabat, quum maiores manus hostium, adiunctis Germanis, conuenissent; aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum, breuem consulendi esse occasionem: Cæsarem arbitrari profectum in Italiam: neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemtionem nostri ad castra venturos esse: non hostem auctorem, sed rem spectare; subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariouisti mortem, et superiores nostras victorias: ardere Galliam, tot contumeliis acceptis sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. Postremo, quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad eiusmodi consilium descendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nihil sit durius, nullo cum

periculo ad proximam legionem peruenturos; si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottæ quidem atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? In quo si non præsens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda.

XXX. Hac in utramque partem disputatione habitata, quum a Cotta primisque ordinibus acriter resistetur, Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus, et id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: neque is sum, inquit, qui grauissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, et si grauius quid acciderit, abs te rationem reposcent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis coniuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant, nec reiecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.

XXXI. Consurgitur ex consilio; comprehendunt utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noctem perducitur: tandem dat Cotta permotus manus: superat sententia Sabini: pronunciatur, prima luce ituros: consumitur vigiliis reliqua pars noctis: quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, et languore militum et vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in siluis opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter duobus, Romanorum aduentum expectabant: et quum se maior pars agminis in magnam conuallem demisisset, ex utraque parte eius vallis subito se ostenderunt, novissimosque premere, et primos prohibere adscensu, atque iniquissimo nostris loco proelium committere cœperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante prouidisset, trepidare, concursare, cohortesque dispo-

nere; hæc tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi saluti deerat, et in adpellandis cohortandisque militibus imperatoris, et in pugna militis officia præstabat. Quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent; iusserunt pronunciare, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent. Quod consilium etsi in eiusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnandum alacriores effecit, quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent, quæ quisque eorum carissima haberet, ab impedimentis petere atque abripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIII. At barbaris consilium non defuit: nam duces eorum tota acie pronunciare iusserunt, ne quis ab loco discederet: illorum esse prædam, atque illis reservari, quæcumque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute et numero pugnando pares, nostri tamen etsi ab duce et a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in virtute ponebant, et quoties quæque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Quare animaduversa, Ambiorix pronunciari iubet, ut procul tela coniiciant, neu propius accedant, et quam in partem Romani impetum fecerint, cedant: leuitate armorum et quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse: rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo præcepto ab iis diligentissime observato, quum quæpiam cohors ex orbe excesserat, atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant egressi, reuerti cœperant, et ab iis qui cesserant, et ab iis, qui proximi steterant, circumueniebantur; sin autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, multis

vulneribus acceptis, resistebant, et magna parte diei consumpta, quum a prima luce ad horam octauam pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Baluentio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnæ auctoritatis, utrumque femur tragula transiicitur: Q. Lucanius, eiusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumuento filio subuenit, interficitur: L. Cotta, legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in aduersum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem suos cohortandem conspexisset, interpretem suum, Cn. Pompeium, ad eum mittit, rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille adpellatus respondit: si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige una colloquantur: sperare, ab eo de sua ac militum salute impetrare posse. Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo constitit.

XXXVII. Sabinus, quos in præsentia tribunos militum circum se habebat et primorum ordinum centuriones, se sequi iubet: et quum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abiicere, imperatum facit, suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumuentus interficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant, atque ululatum tollunt, impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum; reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi: ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi ægre ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi, incertis itineribus per siluas ad T. Labienum legatum in hiberna perueniunt, atque eum de rebus gestis certiores faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Aduaticos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit, peditatumque se subsequi iubet. Re demonstrata,

Aduatucisque concitatis, postero die in Neruios peruenit, hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, iniuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duo, magnamque partem exercitus interisse demonstrat; nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quæ cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem proficetur adiutorem. Facile hac oratione Neruiis persuadet.

XXXVIII. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Ceutrones, Grudios, Leuacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt, et de improviso ad Ciceronis hiberna aduolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in siluas discessissent, repentino equitum aduentu interciperentur. His circumuentis, magna manu Eburones, Neruii, Aduatuci, atque horum omnium socii et clientes, legionem oppugnare incipiunt: nostri celeriter ad arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant, atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore victores confidebant.

XL. Mittuntur ad Cæsarem confestim a Cicerone litteræ, magnis propositis præmiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportauerant, turres admodum CXX excitantur incredibili celeritate: quæ deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes postero die, multo maioribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non ægris, non vulneratis facultas quietis datur: quæcumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multæ præustæ sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur, pinnæ loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat, ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces principesque Nerniorum, qui aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cice-

rone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quæ Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant, omnem esse, in armis Galliam, Germanos Rhenum transisse, Cæsaris reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant fidei faciundæ causâ: errare eos dicunt, si quidquam ab his præsidii sperent, qui suis rebus diffident; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent, atque hanc inueterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, et quascumque in partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad hæc unum modo respondit: Non esse consuetudinem populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem: si ab armis discedere velint, se adiutore utantur, legatosque ad Cæsarem mittant: sperare, pro eius iustitia, quæ petierint, impetraturos.

XLII. Ab hac spe repulsi Neruii, vallo pedum XI et fossa pedum XV hiberna cingunt. Hæc et superiorum annorum consuetudine a nostris cognouerant; et, quosdam de exercitu nacti captiuos, ab his docebantur: sed, nulla ferramentorum copia, quæ sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus sagulisque terram exhaurire cogeantur. Qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus millium decem in circuitu munitionem perfecerunt: reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captiui docuerant, parare ac facere cœperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die, maximo coorto vento, feruentes fusili ex argilla glandes fundis, et feruefacta iacula in casas, quæ more Gallico stramentis erant tectæ, iacere cœperunt. Hæ celeriter ignem comprehenderunt, et venti magnitudine in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi parta iam atque explorata victoria, turres testudinesque agere, et scalis vallum adscendere cœperunt. At tanta militum virtus atque ea præsentia animi fuit, ut quum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent, non modo demigrandi causâ de vallo decederet nemo, sed pæne ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent.

Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit euentum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipauerant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, et quodam loco turri adacta et contingente vallum, tertiæ cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes remouerunt; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare cœperunt, quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIII. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui iam primis ordinibus adpropinquarent, T. Pulvio, et L. Varenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam anteferretur, omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulvio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur, Quid dubitas, inquit, Varene? aut quem locum probandæ virtutis tuæ spectas? hic, hic dies de nostris controversiis iudicabit. Hæc quum dixisset, procedit extra munitiones, quaque pars hostium confertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem vallo sese continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Tum, mediocri spatio relicto, Pulvio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transiicit, quo percusso et exanimato, hunc scutis protegunt hostes, in illum tela universi coniiciunt, neque dant regrediundi facultatem. Transfigitur scutum Pulvioni, et verutum in balteo defigitur. Auertit hic casus vaginam, et gladium educere conanti dextram moratur manum: impeditum hostes circumsistunt. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti subuenit. Ad hunc se confestim a Pulvione omnis multitudo convertit: illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocus gladio, cominusque rem gerit Varenus, atque uno interfecto, reliquos paullum propellit, dum cupidius instat, in locum inferiorem deiectus concidit. Huic rursus circumuento fert subsidium Pulvio, atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute antefereendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies grauior atque asperior

oppugnatio, et maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum perue-
nerat, tanto crebriores litteræ nuncique ad Cæsarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Neruius, nomine Vertico, loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat, suamque ei fidem præstiterat. Hic seruo spe libertatis magnisque persuadet præmiis, ut litteras ad Cæsarem deferat. Has ille in iaculo illigatas effert; et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione versatus, ad Cæsarem peruenit. Ab eo de periculis Ciceronis legionisque cognoscitur.

XLVI. Cæsar, acceptis litteris hora circiter undecima diei, statim nuncium in Bellouacos ad M. Crassum quæstorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo millia passuum XXV. Iubet media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si reipublicae commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat expectandam; equites circiter quadringentos ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus de Crassi aduentu certior factus, eo die millia passuum viginti progreditur. Crassum Samarobriæ præficit, legionemque ei attribuit, quod ibi impedimenta exercitus, obsides ciuitatum, litteras publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandæ hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu, Sabini et cæde cohortium cognita, quum omnes ad eum Treuirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugæ similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset, præsertim quos recenti victoria efferri sciret, litteras Cæsari remittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perscribit: docet, omnes equitatus peditatusque copias Treuirorum tria millia passuum longe ab suis castris consedissee.

XLVIII. Cæsar, consilio eius probato, etsi, opinione trium legionum deiectus, ad duas redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat.

Venit magnis itineribus in Neruiorum fines. Ibi ex captiuis cognoscit, quæ apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis præmiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Græcis conscriptam litteris mittit, ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abiiciat. In litteris scribit, se cum legionibus profectum celeriter adfore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus, periculum veritus, ut erat præceptum, tragulam mittit. Hæc casu ad turrim adhæsit, neque ab nostris biduo animaduversa, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conuentu militum recitat, maximaque omnes lætitia adficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur, quæ res omnem dubitationem aduentus legionum expulit.

XLVIII. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Cæsarem omnibus copiis contendunt: eæ erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstrauius, repetit, qui litteras ad Cæsarem deferat: hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: perscribit in litteris, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem conuertisse. Quibus litteris circiter media nocte Cæsar adlatis suos facit certiores, eosque ad dimicandum animo confirmat: postero die luce prima mouet castra, et circiter millia passuum quatuor progressus, trans vallem magnam et riuum multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tamen, quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit, et, quam æquissimo loco potest, castra communit. Atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII, præsertim nullis cum impedimentis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim, speculatoribus in omnes partes dimissis explorat, quo commodissimo itinere vallem transire possit.

L. Eo die, paruulis equestribus proeliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quæ nondum conuenerant, expectabant;

Cæsar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere possêt, ut citra vallem pro castris proelio contenderet; si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem riuumque transiret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, proeliumque cum nostris equitibus committit. Cæsar consulto equites cedere, seque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in his administrandis rebus quam maxime concursari, et cum simulatione timoris agi iubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes inuitati copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt; nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt, et tela intra munitionem ex omnibus partibus coniiciunt; præconibusque circummissis pronunciari iubent, seu quis Gallus, seu quis Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere; post id tempus non fore potestatem: ac sic nostros contemserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Cæsar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emissso, celeriter hostes dat in fugam, sic, uti omnino pugnandi causa resisteret nemo; magnumque ex eis numerum occidit, atque omnes armis exuit.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvæ paludesque intercedebant; neque etiam paruulo detrimento illorum locum relinquere videbat, omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem peruenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur: producta legione cognoscit, non decimum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum virtute sint res administratæ: Ciceronem pro eius merito legionemque collaudat: centuriones singillatim tribunosque militum adpellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognouerat: de casu Sabini et Cottæ certius ex captiuis cognoscit. Postero die concione habita rem gestam proponit, milites consolatur et confirmat: quod detrimentum culpa et temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum docet, quod, beneficio deorum immortalium et virtute eorum expiato

incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Cæsaris fama perfertur, ut, quum ab hibernis Ciceronis millia passuum LX abesset, eoque post horam nonam diei Cæsar peruenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur, quo clamore significatio victoriæ gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treuiros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreuerat, noctu profugit, copiasque omnes in Treuiros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hiberna, ipse cum tribus legionibus circum Samarobriam trinīs hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliæ exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decreuit. Nam illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes fere Galliæ ciuitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant, et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaue in locis desertis concilia habebant. Neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Cæsaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuncium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni XIII præfecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum ciuitatum, quæ Armoricæ adpellantur, oppugnandi sui caussa conuenisse: neque longius millia passuum VIII ab hibernis suis abfuisse; sed nuncio adlato de victoria Cæsaris, discessisse, adeo, ut fugæ similis discessus videretur.

LIIII. At Cæsar, principibus cuiusque ciuitatis ad se euocatis, alios territando, quum se scire, quæ fierent, denunciaret, alios cohortando, magnam partem Galliæ in officio tenuit. Tamen Senones, quæ est ciuitas in primis firma, et magnæ inter Gallos auctoritatis, Cauarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, (cuius frater Moritasgus, aduentu in Galliam Cæsaris, cuiusque maiores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati, quum ille præsensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt: et missis ad Cæsarem satisfaciundi caussa legatis, quum is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli infe-

rendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit, ut, præter Aeduos et Remos, quos præcipuo semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere ciuitas fuerit non suspecta nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, quum compluribus aliis, de caussis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus præferebantur, tantum se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, grauissime dolebant.

LV. Treuiri vero atque Induciomarus totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent, ciuitates sollicitarent, pecunias pollicerentur, magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli ciuitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret, quum se bis expertos dicerent, Ariouisti bello et Tenchtherorum transitu, non esse amplius fortunam tentandam. Hac spe lapsus Induciomarus, nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exsules damnatosque tota Gallia magnis præmiis ad se allicere cœpit. Ac tantam sibi iam iis rebus in Gallia auctoritatem comparauerat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice priuatimque peterent.

LVI. Vbi intellexit ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Neruios Aduatucosque bellum Romanis parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset: armatum concilium indicit, (hoc more Gallorum est initium belli,) quo lege communi omnes puberes armati conuenire consuerunt; qui ex iis nouissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus crutiati- bus adfectus necatur. In eo concilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, (quem supra demonstraui- mus, Cæsaris secutum fidem, ab eo non discessisse,) hostem iudicat, bonaque eius publicat. His rebus confectis, in concilio pronunciat, arcessitum se a Senonibus et Carnutibus, aliisque compluribus Galliæ ciuitatibus: huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum, ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum: quæ fieri velit, præcipit.

LVII. Labienus, quum et loci natura et manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo

nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige atque eius propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas ciuitates, equitesque undique euocat: iis certam diem conueniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris eius vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum coniciebant. Labienus suos intra munitiones continebat, timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

LVIII. Quum maiore in dies contemtione Induciomarus ad castra accederet, nocte una, intromissis equitibus omnium finitimarum ciuitatum, quos arcessendos curauerat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunciari, aut ad Treuiros perferri posset. Interim ex consuetudine quotidiana Induciomarus ad castra accedit, atque ibi magnam partem diei consumit; equites tela coniiciunt, et magna cum contumelia verborum nostros ad pugnam euocant. Nullo ab nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equitatum emittit; præcipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis, (quod fore, sicut accidit, videbat,) unum omnes petant, Induciomarum; neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit, quod mora reliquorum illum spatium nactum effugere nolebat: magna proponit iis, qui occiderint, præmia: submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat hominis consilium fortuna, et quum unum omnes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interficitur, caputque eius refertur in castra: redeunt equites, quos possunt, consectantur atque occidunt. Hac re cognita, omnes Eburonum et Neruiorum, quæ conuenerant, copiae discedunt; paulloque habuit post id factum Cæsar quietiorem Galliam.

C. IVLII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO

LIBER SEXTVS

Caesar maiores motus praeuidens, copias auget, 1. Neruiis, Senonibus Carnutibusque in deditio- nem acceptis, Menapios debellat, 3 — 9. Tre- viros Labienus. Iterum Rhenum Caesar transit, 9, qua occasione Germanos cum Gallis compa- rans, mores utriusque gentis, etiam illius siluas, cum feris inuisis alibi, describit, 11 — 29. Ten- tatis frustra Sueuis, in Eburones reuertitur, 29 — 33. quos dum vastat, Sigambri Ciceronis ca- stra oppugnant, metu Caesaris aduentantis re- fugiunt, 33 — 42. Ille Eburonibus vastatis, in Italiam ad conuentus agendos proficiscitur, 43. 44.

Multis de caussis Cæsar, maiorem Galliæ motum ex- spectans, per M. Silanum, C. Antistium Regi- num, T. Sextium, legatos, delectum habere instituit: simul a Cn. Pompeio proconsule petit, quoniam ipse ad urbem cum imperio reipublicæ caussa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogauisset, ad signa conuenire et ad se proficisci iuberet: magni inte- resse etiam in reliquum tempus ad opinionem Galliæ existimans, tantas videri Italiæ facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id breui tempore sarciri, sed etiam maioribus adaugeri copiis pos- set. Quod quum Pompeius et reipublicæ et amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos delectu, tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legioni- bus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induciomaro, ut docuimus, ad eius propinquos a Treuiris imperium deferitur. Illi finitimos Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri non desistunt: quum ab proximis impetrare non possent, ultiores tentant. Inuentis nonnullis ciuitatibus, iureiurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cauent: Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. Quibus rebus cognitis, Cæsar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adiunctis cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque ciuitatibus consilia communicare, a Treuiris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putauit.

III. Itaque nondum hieme confecta, proximis quatuor legionibus coactis, de improviso in fines Nerviorum contendit; et prius, quam illi aut conuenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque ea præda militibus concessa, vastatisque agris, in deditionem venire atque obsides sibi dare coegit. Eo celeriter confecto negotio, rursus legiones in hiberna reduxit. Concilio Galliæ primo vere, uti instituerat, indicto, quum reliqui, præter Senones, Carnutes Treuirosque, venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere, videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, ciuitatemque patrum memoria coniunxerant; sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

III. Cognito eius aduentu, Acco, qui princeps eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem conuenire; conantibus, prius quam id effici posset, adesse Romanos nunciatur; necessario sententia desistunt, legatosque deprecandi causa ad Cæsarem mittunt; adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide ciuitas. Libenter Cæsar petentibus Aeduis dat veniam, excusationemque accipit; quod æstiuum tempus instantis belli, non quæstionis esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduos custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usi deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Cæsar, equitesque imperat ciuitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata, totus et mente et animo in bellum Treuironum et Ambiorigis insistit. Cauarinum cum equitatu Senonum secum proficisci iubet, ne quis aut ex huius iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio ciuitatis, motus existat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua eius consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus siluisque muniti, qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treuiros venisse Germanis in amicitiam, cognouerat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello laceraret; ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum transrhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treuiros mittit, duasque legiones ad eum proficisci iubet: ipse cum legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci praesidio freti, in siluas paludesque confugiunt, suaque eodem conferunt.

VI. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato, et M. Crasso quaestore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, aedificia vicosque incendit, magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum pacis petendae causa mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut eius legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit; ipse in Treuiros proficiscitur.

VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treuiri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant: iamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris a milibus passuum XV, auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium quinque impeditis relicto, cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur, et M passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen, ripisque praerup-

tis: hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam, quoniam Germani adpropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non deuocaturum, et postero die prima luce castra moturum. Celeriter hæc ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero non nullos Gallicis rebus fauere natura cogebat. Labienus noctu, tribunis militum primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit, et quo facilius hostibus timoris det suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moueri iubet. His rebus fugæ similem profectionem efficit. Hæc quoque per exploratores ante lucem, in tanta propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen nouissimum extra munitiones processerat, quum Galli, cohortati inter se, ne speratam prædam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilium expectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, præsertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant; flumen transire, et iniquo loco prælium committere non dubitant. Quæ fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris, placide progrediebatur. Tum, præmissis paullum impedimentis, atque in tumultu quodam collocatis, Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: præstate eandem nobis ducibus virtutem, quam sæpenumero imperatori præstitistis: adesse eum, et hæc coram cernere, existimate. Simul signa ad hostem conuertere aciemque dirigi iubet: et paucis turmis præsidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri clamore sublato pila in hostes immittunt. Illi, ubi præter spem, quos fugere credebant, in festis signis ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt, ac primo concursu in fugam coniecti, proximas siluas petierunt: quos Labienus equitatu consecutus, magno numero interfecto, compluribus captis, paucis post diebus ciuitatem recepit: nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Treuirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex ciuitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse

in officio demonstrauius, principatus atque imperium est traditum.

VIII. Cæsar, postquam ex Menapiis in Treuiros venit, duabus de caussis Rhenum transire constituit: quarum erat altera, quod auxilia contra se Treuiris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paullum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treuiris præsidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur, reliquas copias equitatumque transducit. Vbi, qui ante obsides dederant, atque in deditionem venerant, purgandi sui caussa ad eum legatos mittunt, qui doceant, neque ex sua civitate auxilia in Treuiros missa, neque ab se fidem læsam: petunt atque orant, ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum innocentes pro nocentibus pœnas pendant: si amplius obsidum velit, dare pollicentur. Cognita Cæsar caussa reperit, ab Sueuis auxilia missa esse, Vbiorum satisfactionem accipit, aditus viasque in Sueuos perquirat.

X. Interim paucis post diebus fit ab Vbiis certior, Sueuos omnes unum in locum copias cogere, atque iis nationibus, quæ sub eorum sint imperio, denunciare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam prouidet, castris idoneum locum deligit, Vbiis imperat, ut pecora deducant, suæque omnia ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros atque imperitos homines, inopia cibariorum afflictos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Sueuos mittant, quæque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt, et paucis diebus intermissis referunt, Sueuos omnes, posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coegissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: siluam esse ibi infinita magnitudine, quæ adpellatur Bacenis, hanc longe introrsus pertinere, et pro natiuo muro obiectam, Cheruscos ab Sueuis, Sueuosque ab Cheruscis, iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius initium siluæ Sueuos aduentum Romanorum expectare constituisse.

XI. Quoniam ad hunc locum peruentum est, non alienum esse videtur, de Galliæ Germaniæque moribus,

et quo differant hæ nationes inter sese, proponere. In Gallia non solum in omnibus ciuitatibus, atque in omnibus pagis partibusque, sed pæne etiam in singulis domibus factiones sunt: earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. Idque eius rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiores auxilii egeret: suos enim quisque opprimi et circumueniri non patitur, neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem. Hæc eadem ratio est in summa totius Galliæ: namque omnes ciuitates in partes diuisæ sunt duas.

XII. Quum Cæsar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnæque eorum erant clientelæ, Germanos atque Arionistum sibi adiunxerant, eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis, atque omnī nobilitate Aeduorum interfecta, tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent, obsidesque ab iis principum filios acciperent, et publice iurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri, per vim occupatam, possiderent, Galliæque totius principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Diuitiacus, auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus, infecta re redierat. Aduentu Cæsaris facta commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, nouis per Cæsarem comparatis, (quod hi, qui se ad eorum amicitiam adgregauerant, meliore conditione atque æquiore imperio se uti videbant) reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant; quos quod adæquare apud Cæsarem gratia intelligebatur, ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis coniungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita et nouam et repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam ple-

bes pæne seruorum habetur loco, quæ per se nihil audent, et nulli adhibetur consilio. Plerique, quum aut ære alieno, aut magnitudine tributorum, aut iniuria potentiorum premuntur, sese in seruitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt iura, quæ dominis in seruos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac priuata procurant, religiones interpretantur. Ad hos magnus adolescentium numerus disciplinæ causa concurrit, magnoque ii sunt apud eos honore. Nam fere de omnibus controuersiis publicis priuatisque constituunt; et si quod est admissum facinus, si cædes facta, si de hæreditate, si de finibus controuersia est, iidem decernunt; præmia pœnasque constituunt: si qui aut priuatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Hæc pœna apud eos est grauissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus ius redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus præest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit: at si sunt plures pares, suffragio Druidum deligitur, nonnumquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quæ regio totius Galliæ media habetur, considunt in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controuersias habent, conveniunt, eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse existimatur: et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

XIIII. Druides a bello abesse consuerunt, neque tributa una cum reliquis pendunt; militiæ vacationem omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitationi præmiis, et sua sponte multi in disciplinam conveniunt, et a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur: itaque annos nonnulli vicienos in disciplina permanent. Neque fas esse existimant, ea litteris mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis priuatisque rationibus, Græcis utantur litteris. Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quod neque in vulgum disciplinam

efferrī velint, neque eos, qui discant, litteris confisos, minus memoriæ studere: quod fere plerisque accidit, ut præsidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios: atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa præterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant, et iuventuti transdunt.

XV. Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus, atque aliquod bellum incidit, (quod ante Cæsaris aduentum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi iniurias inferrent, aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur: atque eorum ut quisque est genere copiosisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque nouerunt.

XVI. Natio est omnium Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam causam, qui sunt adfecti grauioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolatuos vouent, administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur: publiceque eiusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent, quorum contexta viminibus membra viuis hominibus complent, quibus succensis, circumuenti flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed quum eius generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt: huius sunt plurima simulacra, hunc omnium inuentorem artium ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quæstus pecuniæ mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc, Apollinem, et Martem, et Iouem, et Mineruam: de his eandem fere, quam reliquæ gentes, habent opinionem; Apollinem morbos depellere, Mineruam operum atque artificiorum initia transdere; Iouem imperium coelestium tenere; Martem bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea,

quæ bello ceperint, plerumque deuouent; quæ superauerint, animalia capta immolant; reliquas res in unum locum conferunt. Multis in ciuitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspiciari licet: neque sæpe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; grauissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos prædicant, idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis non numero dierum, sed noctium finiunt; dies natales, et mensium et annorum initia sic obseruant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiæ sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili ætate in publico, in conspectu patris, adsistere, turpe ducunt.

XVIII. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, æstimatione facta, cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniæ coniunctim ratio habetur, fructusque servantur: uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicut in liberos, vitæ necisque habent potestatem: et quum pater familiæ, illustriori loco natus, decessit, eius propinqui conueniunt, et, de morte si res in suspicionem venit, de uxoribus in seruilem modum quæstionem habent, et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica et sumtuosa; omniaque, quæ uiuis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia: ac paullo supra hanc memoriam serui et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. Quæ ciuitates commodius suam rem publicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de re publica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neue cum quo alio communicet: quod sæpe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant; quæque esse ex

usu iudicauerint, multitudinī produnt. De re publica nisi per concilium loqui non conceditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine differunt: nam neque Druides habent, qui rebus diuinis præsint, neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum aperte opibus iuantur, Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus atque in studiis rei militaris consistit: ab paruulis labori ac duritiæ student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires neruosque confirmari putant. Intra annum vero vicesimum feminæ notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cuius rei nulla est occultatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur, et pellibus aut paruis rhenonum tegimentis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturæ non student; maiorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum aut fines habet proprios; sed magistratus ac principes in annos singulos gentibus cognationibusque hominum, qui una coierunt, quantum, et quo loco visum est, agri attribuunt, atque anno post alio transire cogunt. Eius rei multas adferunt caussas: ne, assidua consuetudine capti, studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius ad frigora atque æstus vitandos ædificent; ne qua oriatur pecuniæ cupiditas, quæ ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi æquitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis æquari videat.

XXIII. Ciuitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinæ incursionis timore sublato. Quum bellum ciuitas aut illatum defendit, aut infert: magistratus, qui ei bello præsint, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace nullus communis est magistratus, sed principes regionum atque pagorum inter suos ius dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quæ extra fines cuiusque ciuitatis fiunt; atque

ea iuuentutis exercentæ ac desidiæ minuendæ caussa fieri prædicant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit, se ducem fore; qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui et caussam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur, atque a multitudine colaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ab proditorum numero ducuntur, omniumque iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant; qui quacumque de caussa ad eos venerint, ab iniuria prohibent, sanctosque habent; iis omnium domus patent, victusque communicatur.

XXIII. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum colonias mitterent. (Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca circum Hercyniam siluam, (quam Eratostheni et quibusdam Græcis fama notam esse video, quam illi Orcyniam adpellant,) Volcæ Tectosages occupauerunt, atque ibi consederunt; quæ gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet, summamque habet iustitiæ et bellicæ laudis opinionem. Nunc hi quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent. eodem victu et cultu corporis utuntur; Gallis autem prouinciæ propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur.) Paulatim adsuefacti superari, multisque victi proeliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Huius Hercyniæ siluæ, quæ supra demonstrata est, latitudo nouem dierum iter expedito patet: non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum nouerunt. Oritur ab Heluetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus, rectaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium: hinc se flectit sinistrorsus, diuersis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit: neque quisquam est huius Germaniæ, qui se aut adisse ad initium eius siluæ dicat, quum dierum iter LX processerit, aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quæ re iquis in locis visa non sint: ex quibus quæ maxime differant ab ceteris, et memoriæ prodenda videantur, hæc sunt.

XXVI. Est bos cerui figura, cuius a media fronte inter aures unum cornu exsistit, excelsius magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab eius

summo, sicut palmæ, rami quam late diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura, eadem forma magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quæ adpellantur Alces. Harum est consimilis capreis figura, et varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt, mutilæque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent; neque quietis causa procumbunt, neque, si quo afflictæ casu conciderint, erigere sese aut subleuare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se adplicant, atque ita, paululum modo reclinatæ, quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco aut a radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinauerint, infirmas arbores pondere adfligunt, atque una ipsæ concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri adpellantur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie et colore et figura tauri. Magna vis est eorum, et magna velocitas: neque homini, neque feræ, quam conspexerint, parcant. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; et, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quæ sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed adsuescere ad homines et mansuefieri, ne paruuli quidem excepti, possunt. Amplitudo cornuum, et figura, et species, multum a nostrorum bouum cornibus differt. Hæc, studiose conquisita, ab labris argento circumcludunt; atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXVIII. Cæsar, postquam per Vbios exploratores comperit, Sueuos sese in siluas recepisse, inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstrauius, minime omnes Germani agriculturæ student, constituit, non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleretur, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quæ ripas Vbiorum contingebat, in longitudinem pedum CC rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum quatuor constituit, præsidiumque cohortium XII pontis tuendi causa ponit, magnisque eum locum munitionibus firmat. Ei loco præsidioque C. Volcatium Tullum adolescentem præfecit: ipse, quum maturescere fru-

menta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, (per Arduennam siluam, quæ est totius Galliæ maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Treuirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius CL in longitudinem patet,) L. Minucium Basilum cum omni equitatu præmittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat, ne qua eius aduentus procul significatio fiat: sese confestim subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit; eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque imparatum incideret, priusque eius aduentus ab hominibus videretur, quam fama ac nunciis adferretur: sic magnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. Sed hoc eo factum est, quod, ædificio circumdato silua, (ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi æstus causa, plerumque siluarum ac fluminum petunt propinquitates,) comites familiaresque eius angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvæ texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

XXXI. Ambiorix copias suas iudicione non conduxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus, et repentino equitum aduentu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est: sed certe, dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere iussit: quorum pars in Arduennam siluam, pars in continentes paludes profugit; qui proximi Oceanum fuerunt, hi insulis sese occultauerunt, quas æstus efficere consuerunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiæ partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, ætate iam confectus, quum laborem aut belli aut fugæ ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consilii au-

ctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Germanique copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Treuirosque, legatos ad Cæsarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neue omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret: nihil se de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cæsar, explorata re quæstione captiuorum, si qui ad eos Eburones ex fuga conuenissent, ad se ut reducerentur, imperauit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negauit. Tum copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurunculeius hie-
mandi causa consederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum quod superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum laborem subleuaret. Præsidio impedimentis legionem XIII reliquit, unam ex iis tribus, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem præficit, ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes, quæ Menapios attingunt, proficisci iubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quæ Aduatucis adiacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennæ partes ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem septimum sese reuersurum, confirmat: quam ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, frumentum deberi sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si reipublicæ commodo facere possint, ad eam diem reuertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possint.

XXXIII. Erat, ut supra demonstrauius, manus certa nulla, non oppidum, non præsidium, quod se armis defenderet; sed in omnes partes dispersa multitudo. Vbi cuique aut vallis abdita, aut locis silvestribus palus impedita, spem præsidii aut salutis aliquam offerebat, consederat. Hæc loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in sum-

ma exercitus tuenda, (nullum enim poterat universis ab perterritis ac dispersis periculum accidere) sed in singulis militibus conseruandis; quæ tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et prædæ cupiditas multos longius euocabat, et siluæ incertis occultisque itineribus confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat præsidio barbaris, neque ex occulto insidiandi et dispersos circumueniendi singulis deerat audacia. At in eiusmodi difficultatibus, quantum diligentia prouideri poterat, prouidebatur; ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo detrimento militum noceretur. Cæsar ad finitimas ciuitates nuncios dimittit, omnes ad se euocat spe prædæ, ad diripiendos Eburones, ut potius in siluis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps ac nomen ciuitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter conuenit.

XXXV. Hæc in omnibus Eburonum partibus gerantur, diesque adpetebat septimus, quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reuerti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos adferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstrauius, manus erat nulla, quæ paruam modo causam timoris adferret. Trans Rhenum ad Germanos peruenit fama, diripi Eburones, atque ultro omnes ad prædam euocari. Cogunt equitum duo millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Vsipetes supra docuimus: transeunt Rhenum nauibus ratibusque, XXX millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat perfectus præsidiumque ab Cæsare relictum: primos Eburonum fines adeunt, multos ex fuga dispersos excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Inuitati præda, longius procedunt: non hos palus, in bello latrociniisque natos, non siluæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captiuis quærunt; profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captiuis, Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini prædam,

quibus licet iam esse fortunatissimis? Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit: praesidiū tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat. Oblata spe, Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi Aduatucam contendunt, usi eodem duce, cuius hæc indicio cognouerant.

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies præceptis Cæsaris summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, septimo die diffidens, de numero dierum Cæsarem fidem seruaturum, quod longius progressum audiebat, neque ulla de eius reditu fama adferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui illius patientiam pæne obsessionem adpellabant, si quidem ex castris egredi non liceret; nullum eiusmodi casum expectans, quo, novem oppositis legionibus maximoque equitatu, dispersis ac pæne deletis hostibus, in millibus passuum III offendi posset; quinque cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus ægri relictī; ex quibus qui hoc spatio dierum conualuerant, circiter CCC sub vexillo una mittuntur: magna præterea multitudo calonum, magna vis iumentorum, quæ in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore, casu Germani equites interueniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab decumana porta in castra irrumperē conantur: nec prius sunt visi, obiectis ab ea parte siluis, quam castris adpropinquarent, usque eo, ut qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re noua perturbantur, ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Aegre nostri portas tuentur, reliquos aditus locus ipse per se munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quærit; neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conueniat, prouident. Alius capta iam castra pronunciat; alius, deletō exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique nouas sibi ex loco religiones fingunt, Cottæque et Titurii calamitatem,

qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captiuo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat æger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum ad Cæsarem duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus, ac diem iam quintum cibo caruerat. Hic, diffusus suæ atque omnium saluti, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones eius cohortis, quæ in statione erat: paullisper una proelium sustinent. Relinquit animus Sextium, grauibas acceptis vulneribus: ægre, per manus tractus, seruatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant tantum, ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum præbeant.

XXXVIII. Interim confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; præcurrunt equites, quanto res sit in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quæ perterritos recipiat: modo conscripti, atque usus militaris imperiti, ad tribunum militum centurionesque ora conuertunt: quid ab his præcipiatur, expectant. Nemo est tam fortis, quin rei nouitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt: redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse ex captiuis cognouerant: postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumultum procurrunt: hinc celeriter deiecti, se in signa manipulosque coniiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent, quoniam tam propinqua sint castra; et si pars aliqua circumuenta ceciderit, at reliquos seruari posse confidunt: alii, ut in iugo consistent, atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat præpositus, per medios hostes perrumpunt, incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones equitesque eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, con-

silio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt; sed, se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant ordines huius legiones transducti, ne ante partam rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus, præter spem incolumis in castra peruenit; pars a barbaris circumventa periit.

XLI. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros iam constitisse in munitionibus videbant, cum ea præda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discesum hostium terror, ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium animos timor præoccupaverat, ut, pæne alienata mente, deletis omnibus copiis equitatum tantum se ex fuga recepisse, dicerent, neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnatuos fuisse contenderent. Quem timorem Cæsaris aduentus sustulit.

XLII. Reuersus ille, euentus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione et præsidio essent emissæ, questus, ne minimo quidem casui locum relinquere debuisset, multum fortunam in repentino hostium aduentu potuisse iudicavit; multo etiam amplius, quod pæne ab ipso vallo portisque castrorum barbaros auertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerant.

XLIII. Cæsar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coacto numero ex finitimis ciuitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur: præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudo iumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant; ut, si qui etiam in præsentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac sæpe in eum locum ventum est, tanto

in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captiui, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi illata, atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Cæsare gratiam inituros putarent, pæne naturam studio vincerent, semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet, et noctu occultatus alias regiones partesque peteret, non maiore equitum præsidio, quam quatuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIII. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Cæsar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto, de coniuratione Senonum et Carnutum quæstionem habere instituit; et de Accone, qui princeps eius consilii fuerat, grauiore sententia pronunciata, more maiorum supplicium sumsit. Nonnulli iudicium veriti profugerunt; quibus quum aqua atque igni interdixisset, duas legiones ad fines Treuirorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitui prouiso, ut instituerat, in Italiam ad conuentus agendos profectus est.

C. IVLII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO GALLICO

LIBER SEPTIMVS

Galli denuo rebellant duce Vercingetorige, 1 — 6. Caesar improviso Aruernos opprimit, oppida Senonum Carnutumque capit, Biturigum Auarico fatigatur, expugnat tamen, 7 — 29. Aeduum turbas componit, 30 — 34, quae grauiore resurgunt, dum ille Gergouiam oppugnat, 35 — 54. Soluta obsidione, in Aedus projecto, Labienus, re in Parisiis feliciter gesta, se coniungit, 55 — 63. Deficiunt plures Aeduum exemplo, et Caesarem in Sequanis adgressi, ab eodem vincuntur, 64 — 68. Vercingetorix Alesiam se confert, quam Caesar operosa obsidione, profligatis qui auxilio venerant, ad deditionem cogit. Legiones in hiberna distribuit, 69 — 70.

Quieta Gallia, Cæsar, ut constituerat, in Italiam ad conuentus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii cæde: de senatusque consulto certior factus, ut omnes iuniores Italiae coniurarent, delectum tota provincia habere instituit. Eæ res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et adfingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur, retineri urbano motu Cæsarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsione, qui iam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte: hunc casum ad ipsos recidere posse demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam; omnibus pollicitationibus ac præmiis deposcunt, qui belli initium faciant, et su

capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Eius in primis rationem habendam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar ab exercitu intercludatur. Id esse facile, quod neque legiones, absente imperatore, audeant ex hibernis egredi; neque imperator sine præsidio ad legiones peruenire possit: postremo in acie præstare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a maioribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes, se nulum periculum communis salutis causa recusare, principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur, et quoniam in præsentia de obsidibus cauere inter se non possint, ne res efferatur, ut iureiurando ac fide sanciat, petunt, collatis militaribus signis, (quo more eorum grauissimæ ceremoniæ continentur,) ne, facto initio belli, ab reliquis deserantur. Tum, collaudatis Carnutibus, dato iureiurando ab omnibus, qui aderant, tempore eius rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Vbi ea dies venit, Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt, ciuesque Romanos, qui negotiandi causa ibi constiterant, in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariæ iussu Cæsaris præerat, interficiunt, bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliæ civitates, fama perfertur: (nam, ubi maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt, et proximis tradunt; ut tum accidit:) nam, quæ Genabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Aruernorum audita sunt; quod spatium est millium circiter CLX.

III. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Aruernus, summæ potentiæ adolescens, (cuius pater principatum Galliæ totius obtinuerat, et ob eam causam, quod regnum adpetebat, ab ciuitate erat interfectus,) conuocatis suis clientibus, facile incendit. Cognito eius consilio, ad arma concurritur: ab Gobanitione patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergouia: non destitit tamen, atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscunque adit ex ciuitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant: magnisque coactis copiis, aduersarios suos, a quibus

paullo ante erat eiectus, expellit ex ciuitate. Rex ab suis adpellatur; dimittit quoquouersus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemoices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit: omnium consensu ad eum deferitur imperium. Qua oblata potestate, omnibus his ciuitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quæque ciuitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit: in primis equitatui studet. Summæ diligentiae summam imperii seueritatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit: nam, maiore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: leuiore de caussa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit, ut sint reliquis documento, et magnitudine pœnæ perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lucterium Cadurcum, summæ hominem audaciæ, cum parte copiarum in Rutenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Eius aduentu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reiquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt. Qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis diuidit, paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum reuertuntur, legatisque nostris renunciant, se Biturigum perfidiam veritos reuertisse, quibus id consilii fuisse cognouerint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Aruerni se circumstarent. Id eane de caussa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Aruernis coniungunt.

VI. His rebus in Italiam Cæsari nunciatis, quum iam ille urbanas res virtute Cn. Pompeii commodiorem in statum peruenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset, magna difficultate adficiebatur, qua ratione ad exercitum peruenire posset. Nam si legiones in prouinciam arcesseret, se absente in itinere proelio dimicaturas intelligebat: si ipse ad exercitum contenderet, ne iis quidem, qui eo tem-

pore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lucterius Cadurcus, in Rutenos missus, eam ciuitatem Aruernis conciliat. Progressus in Nitiobriges et Gabalos, ab utrisque obsides accipit, et magna coacta manu, in prouinciam Narbonem versus eruptionem facere contendit. Qua re nunciata, Cæsar omnibus consiliis anteuertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, præsidia in Rutenis prouincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quæ loca hostibus erant finitima, constituit: partem copiarum ex prouincia, supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Heluios, qui fines Aruernorum contingunt, conuenire iubet.

VIII. His rebus comparatis, represso iam Lucterio et remoto, quod intrare intra præsidia periculosum putabat, in Heluios proficiscitur: etsi mons Ceuenna, qui Aruernos ab Heluiis discudit, durissimo tempore anni, altissima niue iter impediebat: tamen discisa niue sex in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Aruernorum peruenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Cuenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem umquam homini eo tempore anni semitæ patuerant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint, vagentur, et quam maximum hostibus terrorum inferant. Celeriter hæc fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Aruerni circumstant atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; præsertim quum videat, omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus, castra ex Biturigibus mouet in Aruernos versus.

VIII. At Cæsar, biduum in iis locis moratus, quod hæc de Vercingetorige usu ventura opinione præceperat, per caussam supplementi equitatusque cogendi ab exercitu discedit; Brutum adolescentem iis copiis præficit; hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime peruagentur: daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus, Viennam peruenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo præmiserat, neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingo-

nes contendit, ubi duæ legiones hiemabant, ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate præcurreret. Eo quum peruenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque in unum locum omnes cogit, quam de eius adventu Aruernis nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus Gergouiam, Boiorum oppidum, quos ibi Heluetico proelio victos Cæsar collocauerat, Aeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam hæc res Cæsari difficultatem ad consilium capiendum adferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Aeduum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo præsidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subuectionibus laboraret. Præstare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu, præmittit ab Boios, qui de suo aduentu doceant, hortenturque, ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit, idque biduo circumuallauit: tertio die missis ex oppido legatis de deditioe, arma proferri, iumenta produci, DC obsides dari iubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit: ipse, ut quam primum iter conficeret Genabum Carnutum, proficiscitur, qui, tum primum adlato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, præsidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo peruenit; castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt, quæque ad eam rem usui sint, militibus imperat; et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne nocte ex oppido profugerent, duas legiones in armis excubare iubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire cœperunt. Qua re per exploratores nunciata, Cæsar legiones, quas expeditas esse iusserat, portis incensis, intromittit, atque oppido

potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quincuncti viui caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit atque incendit, praedam militibus donat, exercitum Ligerim transducit, atque in Biturigum fines peruenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris aduentu cognouit, oppugnatione destitit, atque obuiam Caesari proficiscitur. Ille oppidum (Biturigum, positum in via,) Nouiodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suaeque vitae consuleret; ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam obsidum transdita, quum reliqua administrarentur, centurionibus et paucis militibus intromissis, qui arma immentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt; clamore sublato arma capere, portas claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in oppido quum ex significatione Gallorum noui aliquid ab his iniri consilii intellexissent, gladiis dstrictus portas occupauerunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Caesar ex castris equitatum educi iubet, proeliumque equestere committit: laborantibus iam suis Germanos equites circiter CD submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, atque in fugam coniecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem perduxerunt, seque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Caesar ad oppidum Auaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione, profectus est; quod, eo oppido recepto, ciuitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIII. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellaunoduni, Genabi, Nouioduni acceptis, suos ad concilium conuocat. Docet, longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Romani prohibeantur: id esse facile, quod equitatu ipsi abuncent, et quod anni tempore subleventur: pabulum se-

cari non posse; necessario dispersos hostes ex ædificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Præterea salutis causa rei familiaris commoda negligenda; vicos atque ædificia incendi oportere hoc spatio, a Boia quoquo versus, quo pabulandi causa adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur: Romanos aut inopiam non laturus, aut magno cum periculo longius ab castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possint. Præterea oppida incendi oportere, quæ non munitione et loci natura ab omni sint periculo tuta; neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus prædamque tollendam. Hæc si graua aut acerba videantur, multo illa grauius æstimari debere, liberos, coniuges in seruitutem abstrahi, ipsos interfici; quæ sit necesse accidere victis.

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis ciuitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur; quæ etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, (*quod se, prope*) explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos (*confidebant*). Deliberatur de Auarico in communi concilio, incendi placeret, an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pulcherriam prope totius Galliæ urbem, quæ et præsidio et ornamento sit ciuitati, suis manibus succendere cogerentur; facile se loci natura defensuros dicunt, quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum. Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente, et precibus ipsorum, et misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Cæsarem itineribus subsequitur, et locum castris deligit, paludibus silisque munitum, ab Auarico longe millia passuum XVI. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quæ ad Auaricum agerentur, cognoscebat, et, quid fieri vellet, imperabat: omnes nostras pabulationes frumentationesque obseruabat, dispersosque, quum longius necessario procederent, adoriebatur, magnoque incommodo adficiebat: etsi, quantum ratione prouideri poterat,

ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diuersisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Cæsar, quæ intermissa a flumine et palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem adpara e, vineas agere turres duas constituere cœpit: nam circumualiare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiuuabant; alteri non magnis facultatibus quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumerunt. Summa difficultate rei frumentariæ adfecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum, incendiis ædificiorum, usque eo, ut complures dies milites frumento caruerint, et, pæcore quoque quingulis vicis adacto, extremam famem sustentarent, nulla tamen vox est ab iis audita, populi Romani maiestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar quum in opere singulas legiones adpellaret, et si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; uniuersi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se complures annos illo imperante meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, numquam infecta re discederent: hoc se ignominia laturus loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: præstare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Gebabi perfidia Gallorum interissent, parentarent. Hæc eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrentur.

XVIII. Quum iam muro turres adpropinquassent, ex captiuis Cæsar cognouit, Vercingetorigem consumto pabulo castra mouisse propius Auaricum, atque ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites præliari consuessent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulatum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mare peruenit. Illi, celeriter per exploratores aduentu Cæsaris cognito, carros impedimenta que sua in artiores siluas abdiderunt, copias omnes in loco aperto atque edito instruxerunt. Qua re nunciata, Cæsar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

XVIII. Collis erat, leniter ab infimo adcliuis: hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque impedita

cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generatimque distributi in ciuitates, omnia vada ac saltus eius paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, hæsitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope æquo Marte ad dimicandum existimaret; qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Cæsar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interiecto, et signum prælii exposcentes, edocet, quanto detrimento, et quot virorum fortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summæ se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra, reliquaque, quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, quum ad suos redisset, proditionis insimulatus, quod castra propius Romanos mouisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non hæc omnia fortuito, aut sine consilio accidere potuisse; regnum illum Galliæ malle Cæsaris concessu, quam ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad hæc respondit: Quod castra mouisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, et illic fuisse utilem, quo sint profecti: summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur; cui rei propter animi mollitiem studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu interuenerint, fortunæ; si alicuius indicio vocati, huic habendam gratiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despicere potuerint; qui, dimicare non ausi, turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Cæsare per proditionem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quæ iam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem

tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Hæc ut intelligatis, inquit, sincere a me pronunciari, audite Romanos milites. Producit seruos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, et fame vinculisque excruciauerat. Hi, iam ante edocti, quæ interrogati pronunciarent, milites se esse legionarios dicunt: fame et inopia adductos clam ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec iam vires sufficere cuiquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisset imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset. tri-duo exercitum deducere. Hæc, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis. quem proditionis insimulatis, cuius opera sine vestro sanguine tantum exercitum victorem fame pæne consumptum videtis; quem, turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua ciuitas suis finibus recipiat, a me prouisum est.

XXI. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat; quod facere in eo consuerunt, cuius orationem adprobant; summum esse Vercingetorigem ducem, nec de eius fide dubitandum; nec maiore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur, nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est summæ genus solertiæ, atque ad omnia imitanda atque efficienda, quæ ab quoque tradantur, aptissimum. Nam et laqueis falces auertebant, quas quum destinauerant, tormentis introrsus reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnæ sunt ferrariæ atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulauerant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adæquabant; et apertos cuniculos præusta ac præacuta materia, et pice feruefacta, et maximi ponderis saxis morabantur, moenibusque adpropinquare prohibebant.

XXIII. Muris autem omnibus Gallicis hæc fere for-

ma est. Trabes directæ, perpetuæ in longitudinem, paribus interuallis distantes inter se binos pedes. in solo collocantur: hæ reuinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur. Ea autem, quæ diximus, interualla grandibus in fronte saxis effarciuntur. His collocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adiicitur, ut idem illud interuallum seruetur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singulæ singulis saxis interiectis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contextitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc quum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quæ rectis lineis suos ordines servant; tum ad utilitatem et defensionem urbium summam habet opportunitatem; quod et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit, quæ, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus reuincta, neque perrumpi, neque distrahi potest.

XXIII. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites, quum toto tempore luto, frigore et adsiduâ imbris tardarentur, tamen continenti labore omnia hæc superauerunt, et diebus XXV aggerem, latum pedes CCCXXX, altum pedes LXXX, extruxerunt. Quum is murum hostium pæne contingeret, et Cæsar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur: paullo ante tertiam vigiliam est animaduersum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant: eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem de muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Quum in omnibus locis, consumpta iam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur; eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animum aduertebant; semperque ipsi recentes

defessis succederent, omnemque Galliæ salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit, inspec- tantibus nobis, quod, dignum memoria visum, præter- mittendum non existimauimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus seui ac picis transditas glebas in ignem e regione turris proiciebat, scorpione ab latere dextro transiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proximis unus iacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius, et tertio, quartus; nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus lo- cus, quam, restincto aggere, atque omni parte submo- tis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla succes- serat, postero die consilium ceperunt, ex oppido pro- fugere, hortante et iubente Vercingetorige. Id, silen- tio noctis conati, non magna iactura suorum sese effe- cturos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant, et palus perpetua, quæ intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iam- que hoc facere noctu adparabant, quum matresfamilie repente in publicum procurrerunt, flentesque, proiectæ ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturæ et virium infirmitas impediret. Vbi eos in sententia perstare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit, conclamare et significare de fuga Romanis cœ- perunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viæ præoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Cæsar, promota turri directis- que operibus, quæ facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tem- pestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari iussit, et quid fieri vellet, ostendit. Le- giones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriæ percipe- rent: his, qui primi murum adscendissent, præmia pro- posuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex om- nibus partibus euolauerunt, murumque celeriter com- pleuerunt.

XXVIII. Hostes, re noua perterriti, muro turri- busque deiecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim

constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obuiam contra veniretur, acie instructa depugnarent. Vbi neminem in æquum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugæ tolleretur, abiectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiuerunt: parsque ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars, iam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui prædæ studeret. Sic et Genabensi cæde, et labore operis incitati, non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XXXX millium, vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem perueniunt. Quos ille, multa iam nocte, silentio ex fuga excepit, (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu et misericordia vulgi seditio oriretur,) ut, procul in via dispositis familiaribus suis principibusque ciuitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quæ cuique ciuitati pars castrorum ab initio obuenerat.

XXVIII. Postero die concilio conuocato, consolatus cohortatusque est, ne se admodum animo demitterent, neque perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus expectent: sibi numquam placuisse, Auaricum defendi, cuius rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum, et nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter maioribus commodis sanaturum. Nam quæ ab reliquis Gallis ciuitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum, atque unum consilium totius Galliæ effecturum, cuius consensui ne orbis quidem terrarum possit obistere: idque se prope iam effectum habere. Interea æquum esse, ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire insituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinere possent.

XXX. Fuit hæc oratio non ingrata Gallis, maxime, quod ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, et conspectum multitudinis fugerat: plusque animo prouidere et præsentire existimabatur, quod, re integra, primo incendendum Auaricum, post deserendum censuerat. Ita-

que ut reliquorum imperatorum res adversæ auctoritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur: simul in spem veniebant eius adfirmatione de reliquis adiungendis ciuitatibus, primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt, et sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quæ imperarentur, sibi patienda et perferenda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas ciuitates adiungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque adliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia facillime capi posset. Qui Auarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul ut deminutæ copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum ciuitatibus, quem, et quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeriter id, quod Auarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Ollouiconis filius, rex Nitiobrigum, cuius pater ab senatu nostro amicus erat adpellatus, cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitania conduxerat, ad eum peruenit.

XXXII. Cæsar, Auarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Iam prope hieme confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituisset, siue eum ex paludibus siluisque elicere, siue obsidione premere posset; legati ad eum principes Aeduorum veniunt, oratum, ut maxime necessario tempore ciuitati subueniat: summo esse in periculo rem; quod, quum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annuam obtinere consuessent, duo magistratum gerant, et se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Conuictolitaneum, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summæ potentiæ et magnæ cognationis; cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit: ciuitatem omnem esse in armis, diuisum senatum, diuisum populum; suas cuiusque eorum clientelas. Quod si diutius alatur controuersia, fore, uti pars cum parte

ciuitatis confligat; id ne accidat, positum in eius diligentia atque auctoritate.

XXXIII. Cæsar, etsi a bello atque hoste discedere detrimentosum esse existimabat, tamen, non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent, ne tanta et tam coniuncta populo Romano ciuitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet, atque ea pars, quæ minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcesse-
ret, huic rei præuertendum existimauit; et quod legibus Aeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit, senatumque omnem, et quos inter controuersia esset, ad se Decetiam euocauit. Quum prope omnis ciuitas eo conuenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum, quum leges duo ex una familia, viuo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cotum imperium deponere coegit; Conuictolitanem, qui per sacerdotes more ciuitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere iussit.

XXXIII. Hoc decreto interposito, cohortatus Aeduos, ut controuersiarum ac dissensionum obliuiscerentur, atque, omnibus omissis his rebus, huic bello seruirent, eaque, quæ meruissent, præmia ab se, devicta Gallia, expectarent, equitatumque omnem et peditum millia X sibi celeriter mitterent, quæ in præsidiis rei frumentariæ caussa disponderet, exercitum in duas partes diuisit; III legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit; VI ipse in Arvernos, ad oppidum Gergouiam secundum flumen Elauer duxit: equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis eius fluminis pontibus, ab altera Elaueris parte iter facere coepit.

XXXV. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castra poneret, dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent, erat in magnis Cæsari difficultatibus res, ne maiorem æstatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elauer vado transiri solet. Itaque, ne id accideret, siluestri loco castris positus, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos

curauerat, postero die cum duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueuerat, misit, demtis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi iussis, quum iam ex diei tempore coniecturam caperet, in castra peruentum, iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto, reliquas copias reuocauit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Cæsar ex eo loco quintis castris Gergouiam peruenit, equestrique prælio eo die leui facto, perspecto urbis situ, quæ, posita in altissimo monte, omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperauit; de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se interuallis separatim singularum civitatum copias collocauerat; atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem præbebat: principesque earum ciuitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se iubebat conuenire, seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri prælio, interiectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis, egregie munitus, atque ex omni parte circumciscus: (quem si tenerent nostri, et aquæ magna parte et pabulatione libera prohibitori hostes videbantur; sed is locus præsidio ab iis non nimis firmo tenebatur:) tamen silentio noctis Cæsar, ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido veniri posset, delecto præsidio potitus loco, duas ibi legiones collocauit, fossamque duplicem duodenum pedum a maioribus castris ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium incursu etiam singuli commeari possent.

XXXVII. Dum hæc ad Gergouiam geruntur, Conuictolitanis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a Cæsare demonstrauius, sollicitatus ab Aruernis pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur, quorum erat princeps Litauicus, atque eius fratres, amplissima fa-

milia nati adolescentes. Cum iis præmium communicat, hortaturque eos, ut se liberos et imperio natos meminerint: unam esse Aeduorum ciuitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam distineat; eius auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Cæsaris beneficio adfectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere: cur enim potius Aedui de suo iure et de legibus ad Cæsarem disceptatorem, quam Romani ad Aednos, veniant? Celeriter adolescentibus et oratione magistratus et præmio deductis, quum se vel principes eius consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quærebatur, quod ciuitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litauicus decem illis milibus, quæ Gæsari ad bellum mitterentur, præficere-
tur, atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad Cæsarem præcurrerent. Reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litauicus, accepto exercitu, quum milia passuum circiter XXX ab Gergouia abesset, conuocatis subito militibus, lacrimans: Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit: principes ciuitatis, Eporedirix et Virдумarus, insimulati proditiōis, ab Romanis indicta causa interfecti sunt. Hæc ab iis cognoscite, qui ex ipsa cæde fugerunt: nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor, quæ gesta sunt, pronunciare. Producentur ii, quos ille edocuerat, quæ dici vellet, atque eadem, quæ Litauicus pronunciauerat, multitudini exponunt: omnes equites Aeduorum interfectos, quod collocti cum Aruernis dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media cæde profugisse. Conclamant Aedui, et Litauicum, ut sibi consulat, obsecrant. Quasi vero, inquit ille, consilii sit res, ac non necesse sit nobis Gergouiam contendere, et cum Aruernis nosmet coniungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admissio, Romani iam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt, atque hos latrones interficiamus. Ostendit ciues Romanos, qui eius præsidii fiducia una erant. Continuo magnum numerum frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excruciatos interficit:

nuncios tota ciuitate Aeduorum dimittit, eodem mendacio de cæde equitum et principum permouet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas iniurias persequantur.

XXXVIII. Eporedirix Aeduus, summo loco natus adolescens, et summæ domi potentiæ, et una Viridomarus, pari ætate et gratia, sed genere dispari, quem Cæsar, sibi ab Diuitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero conuenerant, nominatim ab eo euocati. His erat inter e de principatu contentio, et in illa magistratum controuersia alter pro Conuictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnauerant. Ex iis Eporedirix, cognito Litauici consilio, media fere nocte rem ad Cæsarem defert; orat, ne patiat, ciuitatem prauis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere, quod futurum profideat, si se tot hominum millia cum hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere, neque ciuitas leni momento æstimare posset.

XL. Magna adfectus sollicitudine hoc nuncio Cæsar, quod semper Aeduorum ciuitati præcipue indulserat, nulla interposita dubitatione legiones expeditas quatuor equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II castris præsidio relinquit. Fratres Litauici quum comprehendi iussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, ne necessario tempore itineris labore permoueantur, cupidissimis omnibus, progressus millia passuum XXV, agmen Aeduorum conspicatus, immisso equitatu, iter eorum moratur atque impedit, interdicitque omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedirixem et Viridumarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari, suosque adpellare iubet. Iis cognitis, et Litauici fraude perspecta, Aedui manus tendere, et deditionem significare, et proiectis armis mortem deprecari incipiunt. Litauicus cum suis clientibus, quibus nefas more Gallorum est, etiam in extrema fortuna deserere patronos, Gergouiam profugit.

XLI. Cæsar, nunciis ad ciuitatem Aeduorum missis, qui suo beneficio conseruatos docerent, quos iure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergouiam movit. Me-

dio fere itinere equites, ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt; summis copiis castra oppugnata demonstrant; quum crebro integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent, quibus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset eisdem in vallo permanendum; multitudine sagittarum atque omni genere telorum multos vulneratos: ad hæc sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque vallo addere, et se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Cæsar summo studio militum ante ortum solis in castra peruenit.

XLII. Dum hæc ad Gergouiam geruntur, Aedui, primis nunciis ab Litauico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios auaritia, alios iracundia et temeritas, quæ maxime illi hominum generi est innata, ut leuem auditionem habeant pro re comperta. Bona ciuium Romanorum diripiunt, cædes faciunt, in seruitutem abstrahunt. Adiuvat rem proclinatam Conuictolitanis, plebemque ad furorem impellit, ut, facinore admissio, ad sanitatem pudeat reuerti. M. Aristium tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide ex oppido Cabillono educunt: idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctemque obsident; multis utrimque interfectis, maiorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim nuncio adlato, omnes eorum milites in potestate Cæsaris teneri, concurrunt ad Aristium; nihil publico factum consilio demonstrant; quæstionem de bonis direptis decernunt; Litauici fratrumque bona publicant; legatos ad Cæsarem sui purgandi gratia mittunt. Hæc faciunt recuperandorum suorum causa: sed contaminati facinore, et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, et timore pœnæ exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt, ciuitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quæ tametsi Cæsar intelligebat, tamen, quam mittissime potest, legatos adpellat: nihil se propter inscientiam leuitatemque vulgi grauius de ciuitate iudicare, neque de sua in Aeduos beneuolentia deminuere. Ipse, maiorem Galliæ motum exspectans, ne ab omnibus ciuitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quemadmodum ab Ger-

gouia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugae videretur.

XLIII. Hæc cogitanti accidere visa est facultas bene gerendæ rei. Nam quum minora in castra operis perspiciendi caussa venisset, animaduertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix præ multitudine cerni poterat. Admiratus quærit ex perfugis caussam, quorum magnus ad eum quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod iam ipse Cæsar per exploratores cognouerat, dorsum esse eius iugi prope æquum; sed hinc siluestre et angustum, qua esset aditus ad alteram oppidi partem: huic loco vehementer illos timere, nec iam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin pæne circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige euocatos.

XLV. Hac re cognita, Cæsar mittit complures equitum turmas eo de media nocte: iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis peruagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumuehi iubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis caussa vagarentur. Longo circuitu easdem omnes iubet petere regiones. Hæc procul ex oppido videbantur, ut erat a Gergouia despectus in castra; neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem iugo mittit, et paullo progressam inferiore constituit loco, silisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitiorem copiae transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspicatus, tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animaduernerentur, ex maioribus castris in minora transducit, legatisque, quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi aut spe prædæ longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non prælii. His rebus expositis, signum dat, et ab dextra parte alio adscensu eodem tempore Aeduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie atque initio adscensus, recta regione, si nullus amfractus intercederet, MCC passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum clium accesserat, id spatium itineris augebat. A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui nostrorum impetum tardaret, præduxerant Galli, atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleuerant. Milites, dato signo, celeriter ad munitionem perueniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. Ac tanta fuit in capiendis castris celeritas, ut Teutomatus, rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieuerat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus prædantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Cæsar receptui cani iussit, legionisque decimæ, qua tum erat comitatus, signa constitere. At reliquarum milites legionum, non exaudito tubæ sono, quod satis magna vallis intercedebat, tamen ab tribunis militum legatisque, ut erat a Cæsare præceptum, retinebantur: sed elati spe celeris victoriæ, et hostium fuga, superiorumque temporum secundis proeliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent; neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque adpropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matres familiæ de muro vestem argentumque iactabant, et pectoris fine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent, neu, sicut Auarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullæ, de muris per manus demissæ, sese militibus transdebant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Auaricensibus præmiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis subleuatus, murum adscendit. Eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstrauius, munitionis causa conuenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nun-

ciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo conuenisset, matres familiæ, quæ paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et more Gallico passum capillum ostentare, liberosque in conspectum proferre cœperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero, æqua contentio: simul et cursu et spatio pugnae defatigati, non facile recentes atque integros sustinebant.

XLVIII. Cæsar, quum iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret, præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros depulsos loco vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paulum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat, euentum pugnae expectabat.

L. Quum accerrime cominus pugnaretur, hostes loco et numero, nostri virtute confiderent: subito sunt Aedui visi, ab latere nostris aperto, quos Cæsar ab dextra parte alio adscensu, manus destinandæ causa, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac tametsi dextris humeris exsertis animaduvertebantur, quod insigne pacatis esse consuerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, qui que una murum adscenderant, circumuenti atque interfecti de muro præcipitantur. M. Petreius, eiusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant: Quoniam, inquit, me una vobiscum seruare non possum, vestræ quidem certe vitæ prospiciam, quos cupiditate gloriæ adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite. Simul in medios hostes irrupit, duobusque interfectis, reliquos a porta paulum submouit. Conantibus auxiliari suis: Frustra, inquit, meæ vitæ subuenire conamini, quem iam sanguis viresque deficiunt: proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite. Ita pugnans post paulum concidit, ac suis saluti fuit.

LI. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, deiecti sunt loco: sed intolerantius Gallos insequentes legio X tardauit, quæ pro subsidio paullo equiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt, quæ, ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus DCC desiderati.

LII. Postero die Cæsar, concione aduocata, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi iudicauissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato constitissent, neque a tribunis militum legatisque retineri potuissent: exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Auaricum sensisset, quum, sine duce et sine equitatu prehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne paruum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam et continentiam, quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

LIII. Hac habita concione, et ad extremum oratione confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permouerentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent; eadem de profectione cogitans, quæ ante senserat, legiones ex castris eduxit, aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nibilo magis in æquum locum descenderet, leui facto equestri proelio atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimandus, in Aeduos castra mouit. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad flumen Elauer pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LIII. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis adpellatus, discit, cum omni equitatu Litauicum ad sollicitandos Aeduos profectum esse; opus esse et ipsos

præcedere ad confirmandam ciuitatem. Etsi multis iam rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem ciuitatis existimabat: tamen retinendos eos non censuit, ne aut inferre iniuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breuiter sua in Aeduos merita exponit: quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis; et quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis, eos ab se dimisit.

LV. Nouiodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obsides Galliæ, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, huius belli caussa in Italia atque Hispania coemptum, miserat. Eo quum Eporedorix Viridomarusque venissent, et de statu ciuitatis cognouissent, Litauicum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximæ auctoritatis, Conuictolitanem magistratum magnamque partem senatus ad eum conuenisse, legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia concilianda publice missos: non prætermittendum tantum commodum existimauerunt. Itaque, interfectis Nouioduni custodibus, quique eo negotiandi aut itineris caussa conuenerant, pecuniam atque equos inter se partiti sunt; obsides ciuitatum Bibracte ad magistratum deducendos curauerunt; oppidum, quod ab se teneri non posse iudicabant, ne cui esset usui Romanis, incenderunt; frumenti quod subito potuerunt, nauibus auexerunt, reliquum flumine atque incendio corruerunt; ipsi ex finitimis regionibus copias cogere, præsidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere, equitatumque omnibus locis, iniiciendi timoris caussa, ostentare cœperunt, si ab re frumentaria Romanos excludere, aut [*adductos inopia ex prouincia excludere*] possent. Quam ad spem multum eos adiunabat, quod Liger ex niuibus creuerat, ut omnino vado non posse transiri videretur.

VI. Quibus rebus cognitis, Cæsar maturandum iit, si esset in perficiendis pontibus periculi-

tandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae copiae, dimicaret. Nam ut commutato consilio iter in prouinciam conuerteret, id nemo tunc quidem necessario faciundum existimabat, quum quod infamia atque indignitas rei, et oppositus mons Ceuenna, viarumque difficultas impediabat, tum maxime, quod abiuncto Labieno, atque iis legionibus, quas una miserat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis diurnis atque nocturnis itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim peruenit; vadoque per equites inuento, pro rei necessitate opportuno, ut brachia modo atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, disposito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumen exercitum transduxit: frumentumque in agris et copiam pecoris nactus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

LVII. Dum hæc apud Cæsarem geruntur, Labienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis praesidio, cum quatuor legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanae. Cuius aduentu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis ciuitatibus copiae conuenerunt. Summa imperii transditur Camulogeno Aulerco, qui, prope confectus ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem euocatus. Is quum animum aduertisset, perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic consedit, nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficiliter confieri animaduertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum peruenit. Id est oppidum Senonum, in insula Sequanae positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis nauibus circiter L, celeriterque coniunctis, atque eo militibus impositis, et rei nouitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum euocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi,

pontesque eius oppidi rescindi iubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanæ, e regione Lutetiæ, contra Labieni castra considunt.

LVIII. Iam Cæsar, a Gergouia discessisse audiebatur: iam de Aeduorum defectione et secundo Galliæ motu rumores adferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere et Ligeri Cæsarem, inopia frumenti coactum, in prouinciam contendisse confirmabant. Bellouaci autem, defectione Aeduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere atque aperte bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intelligebat: neque iam, ut aliquid acquireret, prælioque hostes lacerasset; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque altera ex parte Bellolouaci, quæ civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant; alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones, a præsidio atque impedimentis interclusas, maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus obiectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum consilio conuocato, cohortatus, ut ea, quæ imperasset, diligenter industrieque administrarent, naues, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit, et prima confecta vigilia, quatuor millia passuum secundo flumine progredi silentio, ibique se expectari iubet. Quinque cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris præsidio relinquit: quinque eiusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis aduerso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirat etiam lintres: has, magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paulo, silentio egressus, cum tribus legionibus eum locum petit, quo naues adpelli iusserat.

LXI. Eo quum esset ventum, exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Vno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari, et magnum ire agmen aduerso flumine so-

nitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paullo infra milites nauibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant tribus locis transire legiones, atque omnes, perturbatos defectione Aeduorum, fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam, et præsidio e regione castrorum relicto, et parua manu Metiosedum versus missa, quæ tantum progrediretur, quantum naues processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, ut suæ pristinæ virtutis, et tot secundissimorum proeliorum memoriam retinerent, atque ipsum Cæsarem, cuius ductu sæpenumero hostes superassent, præsentem adesse existimarent, dat signum proelii. Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam coniiciuntur: ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugæ quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriæ, quum septimæ legionis tribunis esset nunciatum, quæ in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumuenti omnes interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relictæ, quum proelium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non siluæ montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto, Labienus reuertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relicta erant: inde cum omnibus copiis ad Cæsarem peruenit.

LXIII. Defectione Aeduorum cognita, bellum augetur. Legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas ciuitates nituntur. Nacti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes terriant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata contendunt, ut ipsis summa imperii transdatur; et re in

controuersiam deducta, totius Galliae concilium Bib-racte indicitur. Eodem conueniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treuiri abfuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treuiri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur: quæ fuit causa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se deiectos principatu; queruntur fortunæ commutationem, et Cæsaris indulgentiam in se requirunt; neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inuiti, summae spei adolescentes, Eporedorix et Viridomarus, Vercingetorigi parent.

LXIII. Ille imperat reliquis ciuitatibus obsides: denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, XV millia numero, celeriter conuenire iubet: peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum dicit, neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed, quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, ædificiaque incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum imperium libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Aeduis Segusianisque, qui sunt finitimi prouinciæ, X millia peditum imperat: huc addit equites DCCC. His præficit fratrem Eporedorigis, bellumque inferre Allobrogibus iubet. Altera ex parte Gabalos proximosque pagos Aruernorum in Heluios; item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello re edisse sperabat. Horum principibus pecunias, ciuitati autem imperium totius prouinciæ pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus prouisa erant præsidia cohortium duarum et viginti, quæ ex ipsa coacta prouincia ab L. Cæsare legato ad omnes partes opponebantur. Heluii, sua sponte cum finitimis prælio congressi, pelluntur, et C. Valerio Donotauro, Caburi filio, principe ciuitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis præsidiis, magna cum cura et diligentia suos fines tuentur. Cæsar, quod hostes equi-

tatu superiores esse intelligebat, et, interclusis omnibus itineribus, nulla re ex prouincia atque Italia subleuari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas ciuitates, quas superioribus annis pacauerat, equitesque ab his arcessit et levis armaturæ pedites, qui inter eos præliari consueuerant. Eorum aduentu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum reliquisque, sed et equitibus Romanis atque euocatis, equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum hæc geruntur, hostium copiae ex Aruernis, equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conueniunt. Magno horum coacto numero, quum Cæsar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quo facilius subsidium prouinciæ ferri posset, circiter millia passuum X ab Romanis trinis castris Vercingetorix consedit: conuocatisque ad concilium præfectis equitum, venisse tempus victoriae demonstrat: fugere in prouinciam Romanos, Galliaque excedere: id sibi ad præsentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqui temporis pacem atque otium parum profici: maioribus enim coactis copiis reuersuros, neque finem bellandi facturos. Proinde in agmine impeditos adorian-
tur. Si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse; si, id quod magis futurum confidat, relictis impedimentis, suæ saluti consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum. Conclamant equites, sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perequitarit.

LXVII. Probata re, atque omnibus ad iusiurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duæ se acies ab duobus lateribus ostendunt: una a primo agmine iter impedire cœpit. Qua re nunciata, Cæsar suum quoque equitatum, tripartito diuisum, ire contra hostem iubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus: consistit agmen: impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare aut grauius premi videbantur, eo signa inferri Cæsar aciemque conuerti iubebat: quæ res et hostes ad insequendum tardabat, et

nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum iugum nacti, hostes loco depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis consederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Qua re animaduersa, reliqui, ne circumuenirentur, veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit caedes: tres nobilissimi Aedui capti ad Cæsarem perducuntur: Cotus, præfectus equitum, qui controuersiam cum Conuictolitane proximis comitiis habuerat; et Cauarillus, qui post defectionem Litauici pedestribus copiis præfuerat; et Eporedorix, quo duce ante aduentum Cæsaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocauerat, reduxit; protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque impedimenta ex castris educi, et se subsequi iussit. Cæsar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus præsidio relictis, secutus, quantum diei tempus est passum, circiter tribus millibus hostium ex nouissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumuallare instituit.

LXVIII. Ipsum erat oppidum in colle summo admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari non posse videretur. Cuius collis radices duo duabus ex partibus flumina subleuebant. Ante id oppidum planities circiter millia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interiecto spatio, pari altitudinis fastigio, oppidum cingebant. Sub muro, quæ pars collis ad orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiarum Gallorum compleuerant, fossamque et maceriam sex in altitudinem pedum præduxerant. Eius munitionis, quæ ab Romanis instituebatur, circuitus XI millium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita, ibique castella XXIII facta; quibus in castellis interdum stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret: hæc eadem noctu excubitoribus ac firmis præsidiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, fit equestre prælium in ea planitie, quam intermissam collibus III millia passuum

in longitudinem patere, supra demonstrauius. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Cæsar Germanos submittit, legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes, in fugam coniecti, se ipsi multitudine impediunt, atque angustioribus portis relictis coartantur. Tum Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes: nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoueri iubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant; nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix iubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interfectis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis periciantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut suam quisque eorum ciuitatem adeat, omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant; sua in illos merita proponit, obtestaturque, ut suae salutis rationem habeant, neu se, de communi libertate optime meritum, in cruciatum hostibus dedant: quod si indigentiores fuerint, millia hominum delecta LXXX una secum interitura demonstrat; ratione inita, frumentum se exigue dierum XXX habere, sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo. His datis mandatis, quæ erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se ferri iubet; capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cuius magna erat ab Mandubiis compulsæ copia, viritim distribuit; frumentum parce et paullatim metiri instituit; copias omnes, quas pro oppido collocauerat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae expectare, et bellum administrare parat.

LXXII. Quibus rebus ex perfugis et captiuis cognitis, Cæsar hæc genera munitionis instituit. Fossam pedum XX directis lateribus duxit, ut eius fossæ solum tantumdem pateret, quantum summa labra distabant. Reliquas omnes munitiones ab ea fossa passas CD reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus; nec facile totum corpus militum corona

cingeretur.) ne de improviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo aduolaret: aut interdiu tela in nostros, operi destinatos, conicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, XV pedes latas, eadem altitudine perduxit: quarum anteriorem, campestribus, ac dimissis locis, aqua ex flumine derivata compleuit. Post eas aggerem ac vallum XII pedum extruxit; huic loricae pinnaeque adiecit, grandibus ceruis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent; et turres toto opere circumdedit, quae pedes LXXX inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari, et frumentari, et tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur: ac nonnumquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscisis, atque horum delibratis ac praecutis cacuminibus, perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi, et ab infimo reuincti, ne reuelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines, coniuncti inter se atque implicati; quo qui intrauerant, se ipsi acutissimis vallis induebant. Hos cippos adpellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositos, scrobes trium in altitudine pedum fodiebantur, paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites, feminis crassitudine, ab summo praecuti et praecusti, demittebantur ita, ut non amplius digitis quatuor ex terra emerent: simul, confirmandi et stabiliendi causa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Huius generis octoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris lilium adpellabant. Ante haec taleae, pedem longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur, mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis disserebantur, quos stimulos nominabant.

LXXIII. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura, XIII millia passuum complexus, pares eiusdem generis munitiones, diuersas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut

ne magna quidem multitudine, si ita accidat eius discessu, munitionum praesidia circumfundi possent: ne cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes conuectum iubet.

LXXV. Dum haec ad Alesiam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, conuocandos statuunt, sed certum numerum cuique ciuitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis, atque eorum clientibus, Segusianis, Ambiuaretis, Aulercis Brannouicibus, Brannouis, millia XXXV; parem numerum Aruernis, adiunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Aruernorum esse consuerunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena millia; Bellouacis X; totidem Lemouicibus; octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Heluiis; Suessionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Neruiis, Morinis, Nitiobrigibus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Bellocassis, Lexouis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis et Boiis XXX; uniuersis ciuitatibus, quae Oceanum attingunt, quaeque eorum consuetudine Armoricae adpellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemouices, Veneti, Vnelli) sex. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cuiusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio, pro eius hospitio bina millia miserunt.

LXXVI. Huius opera Commii, ita ut antea demonstrauimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Cæsar: quibus ille pro meritis ciuitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque reddiderat, atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen uniuersae Galliae consensio fuit libertatis vindicandæ, et pristinae belli laudis recuperandæ, ut neque beneficiis, neque amicitiae memoria mouerentur; omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent, coactis equitum VIII milibus, et peditum circiter CCXL. Hæc in Aeduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur: praefecti constituebantur: Commio Atrebat, Viridomaro et Eporedorigi, Aeduis, Vergasillauno Aruerni, consobrinis

Vercingetorigis, summa imperii transdatur. His delecti ex ciuitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres et fiduciae pleni ad Alesiam proficiscuntur: neque erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur; praesertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, praeterita die, qua suorum auxilia expectauerant, consumto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars ditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant, non praetereunda videtur oratio Critognati, propter eius singularem ac nefariam crudelitatem. Hic, summo in Aruernis ortus loco, et magnae habitus auctoritatis: Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam seruitutem ditionis nomine adpellant; neque hos habendos ciuium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, (nam apud me tantum dignitas potest,) si nullam, praeterquam vitae nostrae, iacturam fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitauimus. Quid, hominum millibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si pæne in ipsis cadaueribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis causa suum periculum neglexerint: nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere, et perpetuae seruituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu praesepto; iis utimini testibus, adpropinquare eorum aduentum; cuius rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo

mei consilii est? Facere, quod nostri maiores, nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam tolerauerunt, neque se hostibus transdiderunt. Cuius rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui, et posteris proci, pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaque illata calamitate, finibus quidem nostris aliquando excesserunt, atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi inuidia adducti, quos fama nobiles potentesque bello cognouerunt, horum in agris civitatibusque considerare, atque his aeternam iniungere seruitutem? Neque enim umquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quæ in prouinciam redacta, iure et legibus commutatis, securibus subiecta, perpetua premitur seruitute.

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valitudine aut ætate inutiles sint bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam aut deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se, in seruitutem receptos, cibo iuarent. At Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXVIII. Interea Commius et reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perueniunt, et colle exteriori occupato, non longius M passibus ab nostris munitionibus considunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem III millia passuum patere demonstrauius, complent, pedestresque copias paullum ab eo loco abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad lætitiā excitantur. Itaque productis copiis ante oppidum considunt, et proximam

fossam cratibus integunt, atque aggere explent, seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXX. Cæsar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris, quæ summum undique iugum tenebant, despectus; atque omnium militum intenti animi pugnae prouentum expectabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditosque levis armaturæ interiecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati, proelio excedebant. Quum suos pugnae superiores esse Galli confiderent, et nostros premi multitudine viderent: ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus continebantur, et ii, qui ad auxilium conuenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte ac turpiter factum celari poterat: utrosque et laudis cupiditas, et timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam coniectis, sagittarii circumuenti interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alesia processerant, moesti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Vno die intermisso, Galli, atque hoc spatium magno cratium scalarum harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestras munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo aduentu cognoscere possent, crates proicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quæ ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suis cuique erat locus definitus, ad munitiones accedunt: fundis, librilibus, sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Præspectu tenebris adempto, multa utrimque vulnera accipiuntur; complura tormentis tela coniiciuntur. At M. Antonius et C. Trebonius, legati, quibus ex partes ad

defendendum obuenerant, qua ex parte nostros premi intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant, aut in scrobes delapsi transfodiebantur, aut ex vallo et turribus transiecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux adpeteret, veriti, ne ab latere aperto ex superioribus castris eruptione circumuenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quæ a Vercingetorige ad eruptionem præparata erant, proferunt, priores fossas explent; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognouerunt, quam munitionibus adpropinquarent.

LXXXIII. Ita, re infecta, in oppidum reuerterunt. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant, consulunt: locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque pæne iniquo loco, et leniter decliu, castra fecerant. Hæc C. Antistius Reginus, et C. Caninius Rebilus, legati, cum duabus legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX millia ex omni numero deligunt earum ciuitatum, quæ maximam virtutis opinionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, occulte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. His copiis Vergasillaunum Aruernum, unum ex quatuor ducibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultauit, militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum iam meridies adpropinquare videretur, ad ea castra, quæ supra demonstrauiamus, contendit: eodemque tempore equitatus ad campestris munitiones accedere, et reliquæ copię sese pro castris ostendere cœperunt.

LXXXIII. Vercingetorix ex arce Alesię suos conspicatus, ex oppido egreditur; a castris longurios, musculos, falces, reliquaque, quæ eruptionis causa parauerat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter, atque omnia tentantur: qua minime visa pars firma

est, huc concurritur, Romanorum manus tantis munitionibus distinetur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque, quæ absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Cæsar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Vtrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendere conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem omnium laborum expectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum missum demonstrauius. Iniquum loci ad decliuitatem fastigium magnum habet momentum. Alii tela coniiciunt; alii testudine facta subeunt; defatigatis in vicem integri succedunt. Agger, ab universis in munitionem coniectus, et adscensum dat Gallis, et ea, quæ in terram occultauerant Romani, contegit: nec iam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Cæsar Labienum cum cohortibus sex subsidio laborantibus mittit: imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus eruptione pugnet; id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca prærupta ex adscensu tentant: huc ea, quæ parauerant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus fossas explent, aditus expediunt: falcibus vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Cæsar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus sex, post cum aliis septem C. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit. Restituto proelio ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit; cohortes quatuor ex proximo castello deducit; equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossæ vim hostium sustinere poterant, coactis una de quadraginta cohortibus, quas ex proximis præsidiis deductas fors obtulit,

Cæsarem per nuncios facit certiores, quid faciendum existimet. Accelerat Cæsar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Eius aduentu ex colore vestitus cognito, (quo insigni in proeliis uti consueuerat,) turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut de locis superioribus hæc decliua et deuexa cernebantur, hostes proelium committunt. Vtrinque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, omissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliæ adpropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna cædes. Sedulius, dux et princeps Lemouicum, occiditur: Vergasillaunus Aruernus viuis in fuga comprehenditur: signa militaria LXXIII ad Cæsarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido cædem et fugam suorum, desperata salute, copias a munitionibus reducant. Fit protinus, hac re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copię deleri potuissent. De media nocte missus equitatus nouissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in ciuitates discedunt.

LXXXVIII. Postero die Vercingetorix, concilio conuocato, id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa, demonstrat; et quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu viuum transdere velint. Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Iubet arma transdi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma proiciuntur. Reseruatis Aeduis atque Aruernis, si per eos ciuitates recuperare posset, ex reliquis captiuis toto exercitu capita singula prædæ nomine distribuit.

XC. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; ciuitatem recipit. Eo legati ab Aruernis missi, quæ imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit: captiuorum circiter XX millia Aeduis Aruernisque reddit: T. Labienum cum duabus legionibus et equitatu in Sequanos proficisci iubet: huic M. Sempronium Rutilum attribuit: C. Fabium et L. Minucium Basilum cum duabus legionibus in Remis collocat, ne quam ab finiti-

mis Bellouacis calamitatem accipiant. C. Antistium Re-
ginum in Ambiuaretos, T. Sextium in Bituriges, C.
Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus
mittit. Q. Tullium Ciceronem et P. Sulpicium Cabil-
loni et Matiscone in Aeduis ad Ararim, rei frumen-
tariæ causa, collocat. Ipse Bibracte hiemare consti-
tuit. His rebus litteris Cæsaris cognitis, Romæ dierum
XX supplicatio indicitur.

INCERTI AVCTORIS
 QVEM PLERIQUE HIRTIVM, NONNVLLI
 OPPIVM NOMINARVNT,
 LIBER DE BELLO GALLICO

QVEM VVLGO NVMERANT OCTAVVM
 COMMENTARIORVM CAESARIS

Coactus adsiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi. Cæsaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus eius scriptis, contexui, novissimumque imperfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem nullum videmus, sed vitae Cæsaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam inuitus susceperim scribendos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Cæsaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia commentariorum superetur: qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset; adeoque probantur omnium iudicio, ut praecepta, non praebita facultas scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra, quam reliquorum, est admiratio: ceteri enim, quam bene atque emendate; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecerit, scimus. Erat autem in Cæsare quum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interessem: quæ bella quamquam ex parte nobis

Cæsaris sermone sunt nota; tamen aliter audimus ea, quæ rerum nouitate aut admiratione nos capiunt, aliter, quæ pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Cæsare conferar, hoc ipso crimen arrogantiae subeo, quod me iudicio cuiusquam existimem posse cum Cæsare comparari. Vale.

Galli bella renouant. Caesar, vastatis Biturigum atque Carnutum agris, 1 — 7, Bellouacos et socios proeliis vincit, 7 — 24. Nouum a Pictonibus, Carnutis et Armoricis motum bellum, a C. Fabio conficitur, 24 — 30. Caninius Lucterii Cadurci, et Drappetis Senonis copias profligat, atque hunc capit. 30 — 37. Caesar, Caninio accedens, Vxellodunum expugnat, 40 — 44. Commio Atrebatii, equestri pugna victo, datur venia, 44 — 48. Sequenti anno, pacatae Galliae res singulas Caesar disponit: contra quem inimici in urbe conspirant 48 — 55.

Omni Gallia deuicta, Cæsar quum superiore æstate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet; complures eodem tempore ciuitates renouare belli consilia nunciabantur, coniurationesque facere. Cuius rei verisimilis causa adferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine, in unum locum coacta, resisti posse Romanis; nec, si diuersa bella complures eodem tempore inissent ciuitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda: non esse autem alicui ciuitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquæ possent se vindicare in libertatem.

II. Quæ ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem suis præfecit hibernis: ipse cum equitatus præsidio pridie kal. Ianuarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus Aeduorum collocauerat in finibus Biturigum, eique adiungit legionem XI, quæ proxima fuerat. Bi-

nis cohortibus ad impedimenta relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui quum latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quin bellum pararent coniurationesque facerent.

III. Repentino aduentu Cæsaris accidit, quod imparatis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent: namque etiam illud, vulgare incursionibus, signum hostium, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrerentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum aduentum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut priuatis hospitiiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Cæsar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli ciuitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi: qua celeritate et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi viderent clementia Cæsaris reditum patere in eius amicitiam, finitimasque ciuitates sine ulla poena dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

III. Cæsar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissime permanserant in labore, ducenos sestertios, centurionibus II millia nummum prædæ nomine condonanda pollicetur; legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XXXX Bibracte. Ibi quum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita, quum non amplius X et VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIII et VI ex hibernis ab Arare educit; quas ibi collocatas, explicandæ rei frumentariæ causa, superiore commentario demonstratum est. Ita cum duabus legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quæ tolerandæ hiemis causa, constitutis repente exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant, (nu-

per enim devicti complura oppida dimiserant,) dispersi profugiant. Cæsar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit, atque in tecta partim Gallorum, partim quæ coniectis celeriter stramentis tenteriorum integendorum gratia, erant inædificata, milites contegit: equites tamen et auxiliosos pedites in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes: nec frustra: nam plerumque magna præda potiti, nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum præsidio tempestatibus durissimis tegi possent, dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas ciuitates.

VI. Cæsar tempore anni difficillimo quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus æstiuorum nullum summum bellum posse conflare: C. Trebonium cum II legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit; ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellouacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque præstabant, finitimasque his ciuitates, duce Correo Bellovaco et Commio Atrebate, exercitus comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis euocat rursus XI, litteras autem ac C. Fabium mittit, ut in fines Suessionum legiones II, quas habebat, adduceret, alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellicæ ratio postulabat, perpetuo suo labore, in vicem legionibus expeditionum onus iniungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellouacos proficiscitur, castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi renunciant, paucos in ædificiis esse inuentos, atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum,) sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus quum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset Bellouacorum,

quodue esset consilium eorum, inueniebat, Bellouacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum conuenisse; itemque Ambianos, Aulercos, Caletos, Vellio-casses, Atrebatas, locum castris excelsum, in silua, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ultiores siluas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent; paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse, ad auxilia Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita: constituisse autem Bellouacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si (ut dicebatur) Cæsar cum tribus legionibus veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriori postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si maiores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quae propter anni tempus quum exigua tum disiecta esset, et frumentatione, et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quæ Cæsar consentientibus pluribus quum cognouisset, atque ea, quæ proponerentur, consilia plena prudentiæ, longeque a temeritate barbarorum remota esse iudicaret: omnibus rebus inseruiendum statuit, quo celerius hostis, contempta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, VIII et VIII habebat; summæ spei delectæque iuuentutis XI, quæ, octauo iam stipendio functa, tamen collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio aduocato, rebus iis, quæ ad se essent delatæ, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit, ut legio VII, VIII, VIII ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret undecima, ne maioris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposcissent. Hac ratione pæne quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

VIII. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant

ad Cæsarem plena fiducia consilia perlata, siue certaminis periculo, siue subito aduentu, seu expectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Cæsar, etsi dimicare optauerat, tamen, admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium confert. Hæc imperat vallo pedum XII muniri, coronisque lorikulam pro ratione eius altitudinis inaedicari; fossam duplicem pedum quinum denum lateribus directis deprimi; turres crebras excitari in altitudinem III tabulatorum, pontibus transiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea lorica munirentur, ut hostis a duplici propugnatorum ordine defenderetur: quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc audacius longiusque tela permetteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegetur. Portis fores altioresque turres imposuit.

X. Huius munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat, fiduciam barbaris adlaturum: et, quum pabulum frumentatumque longius esset proficiscendum, paruis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurrentibus, inter bina castra palude interiecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnumquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequabantur; aut vicissim hostes, eandem transgressi, nostros longius submoueabant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, id quod accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex ædificiis pabulum conquireretur, ut impeditis locis dispersi pabulatores circumuenirentur: quæ res etsi mediocre detrimentum iumentorum ac seruorum nostris adferebat. tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum; atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat: qui tamenetsi numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum aduentu barbari inflabantur.

XI. Cæsar, quum animum aduerteret, hostem complures dies castris, palude et loci natura munitis, se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione pernicioosa, nec locum munitionibus claudi, nisi a maiore exercitu, posse: litteras ad Trebonium mittit, ut, quam

celerrime posset, legionem XIII, quæ cum T Sexto legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret, atque ita cum III legionibus quam magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum, reliquarumque ciuitatum, quorum magnum numerum euocauerat, præsidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod quum quotidie fieret, ac iam consuetudine diligentia minueretur, quod plerumque accidit diurnitate, Bellouaci, delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, siluestribus locis insidias disponunt: eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumuentos adgrederentur. Cuius mali sors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obuenerat. Namque ii, quum repente hostium equites animum aduertissent, ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumati: quo facto perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestri prælii, se receperunt, amisso Vertisco, principe ciuitatis, præfecto equitum: qui quum vix equo propter ætatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque ætatis excusatione in suscipienda præfectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflantur atque incitantur hostium animi secundo prælio, principe et præfecto Remorum interfecto, nostri quoque detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana prælia in conspectu utrorumque castrorum, quæ ad vada transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani, quos propterea Cæsar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi præliarentur, quum constantius uniuersi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii, qui aut cominus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueuerant, turpiter fugerunt; nec prius finem fugæ fecerunt, sæpe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli, pudore coacti, longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copię sunt perturbatæ, ut vix iudicari posset, utrum secundis paruulis rebus insolentiores, an aduersis mediocribus timidiores essent.

XIII. Compluribus diebus iisdem in castris consumptis, quum propius accessisse legiones et C. Trebonium legatum cognouissent: duces Bellouacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut ætate aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit) oppressi luce, copiis armatorum vias pro suis instruunt castris, ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Cæsar neque resistentes adgrediendos, neque cedentes tanto collis adscensu laccessendos iudicabat; neque non usque eo legiones admouendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent. Ita, quum palude impedita, castra castris diuiderentur, quæ transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset; atque id iugum, quod trans paludem pæne ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animum aduerteret: pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem iugi peruenit, quæ decliui fastigio duobus ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis, ad ultimum iugum peruenit, aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos coniici possent.

XV. Barbari, confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paullatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt. Quorum pertinacia cognita, Cæsar, viginti cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri iubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellouaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, uti consederant, stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem collocauerunt, extremoque tempore diei, signo pronunciatum, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu fugerunt.

XVI. Cæsar, etsi discessum hostium animum advertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium quum fugæ caussa initum suspicaretur, legiones promouet, turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsisteret hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites quum intrare fumum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intrauerant, vix suorum ipsi priores partes aduerterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellouacis dederunt. Ita fuga, timoris simul caliditatisque plena, sine ullo detrimento milia non amplius X progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde, quum sæpe in insidiis equites peditesque disponderent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod quum crebrius accideret, ex captiuo quodam comperit Cæsar, Correum, Bellouacorum ducem, fortissimorum millia VI peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos in insidiis eo loco collocarit, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Cæsar legiones plures, quam solebat, educit; equitatumque, quem ipse pabulatoribus mittere præsidio consuerat, præmittit. Huic interponit auxilia levis armaturæ: ipse cum legionibus, quam potest maxime, adpropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus M, siluis undique impedimentissimis aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad præliandum animo atque armis parati, quum subsequentibus legionibus nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum deueniunt. Quorum aduentu quum sibi Correus oblatam occasionem rei gerendæ existimaret, primum cum paucis se ostendit, atque in proximas turmas impetum facit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conueniunt, quod plerumque equestribus præliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XVIII. Quum dispositis turmis in vicem rari præliarentur, neque ab lateribus circumueniri suos paterentur.

tur: erumpunt ceteri Correo proeliante, ex siluis. Fit magna contentione diuersum proelium. Quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex siluis instructa multitudo procedit peditum, quæ nostros cogit cedere equites: quibus celeriter sub veniunt levis armaturæ pedites, quos ante legiones missos docui, turmisque nostrorum interpositi, constanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuncii adferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Quare cognita, præsidio cohortium confisi, nostri acerrime proeliantur, ne, si tardius rem gessissent, victoriæ gloriam communicasse cum legionibus viderentur. Hostes concidunt animis, atque itineribus diuersis fugam quærunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur: victi tamen percussique, maiore parte amissa, quo fors tulerat, consternati profugiunt, partim siluis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a nostris acriter insequentibus conficiuntur: quum interim nulla calamitate victus Correo excedere proelio siluasque petere, aut, inuitantibus nostris ad deditiōnem, potuit adduci, quin, fortissime proeliando compluresque vulnerando, cogeret elatos iracundia victores, in se tela conicere.

XX. Tali modo re gesta, recentibus proelii vestigiis ingressus Cæsar, quum victos tanta calamitate existimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relicturos, quæ non longius ab ea cæde abesse plus minus octo millibus dicebantur, tametsi flumine impeditum transitum videbat, tamen exercitu transducto progreditur. At Bellouaci reliquæque ciuitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui siluarum beneficio casum euitauerant, omnibus aduersis, cognita calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis peditibus, quum aduentare Romanos existimarent, concilio repente cantu tubarum conuocato, conclamant, legati obsidesque ad Cæsarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato consilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mittunt ad Cæ-

sarem legatos, petuntque, ut ea poena sit contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre integris posset, pro sua clementia atque humanitate numquam profecto esset illaturus: afflictas opes equestri proelio Bellouacorum esse; delectorum peditum multa millia interisse; vix refugisse nuncios cædis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellouacos eo proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitatur multitudinis, esset interfectus; numquam enim senatum tantum in civitate, illo viuo, quantum imperitam plebem, potuisse.

XXII. Hæc orantibus legatis, commemorat Cæsar, eodem tempore superiore anno Bellouacos ceterasque Galliæ ciuitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, causam peccati facillime mortuis delegari; neminem vero tantum pollere, ut inuitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrent reliquarum ciuitatum legati, quæ Bellouacorum speculabantur euentum. Obsides dant, imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat, cuiusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Cæsare in Gallia citeriore ius dicente, quum Commium comperisset sollicitare ciuitates, et coniurationem contra Cæsarem facere, infidelitatem eius sine ulla perfidia iudicauit comprimere posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos ei tradit centuriones. Quum in colloquium ventum esset, et, ut conuenerat, manum Commii Volusenus adripuisset; et centurio, vel ut inuenta re permotus, vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii, conficere hominem non potuit: grauitertamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii destricti essent; non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant adfectum; Gal-

lorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisset Commius dicebatur, numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

XXIII. Bellicosissimis gentibus deuictis, Cæsar, quum videret, nullam iam esse ciuitatem, quæ bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad præsens imperium euitandum: plures in partes exercitum dimittere constituit; M. Antonium quæstorem cum legione XI sibi coniungit; C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diuersissimam Galliæ partem; quod ibi quasdam ciuitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum, legatum, qui in illis regionibus præerat, satis firmas II legiones habere existimabat. T. Labienum ad se euocat, legionemque XII, quæ cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias ciuium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore æstate Tergestinis accidisset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur, quem perterritum ab fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suæ dignitatis esse ducebat, adeo fines eius vastare ciuibus, ædificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in ciuitatem.

XXV. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia cædibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto: Labienum cum duabus legionibus in Treuiros mittit, quorum ciuitas, propter Germaniæ vicinitatem quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum a Germanis differebat, neque imperata umquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius, legatus, quum magnam multitudinem conuenisse hostium in fines Pictorum litteris nunciisque Duratii cognosceret, (qui perpetuo in amicitia Romanorum permanserat, quum pars quædam ciuitatis eius defecisset) ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum aduentaret, atque ex captiuis certius cognosceret, multis hominum millibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere au-

deret; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum adpropinquare Caninium cognouisset, copiis omnibus ad legiones conuersis, castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumsisset, et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum conuellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius, legatus, complures ciuitates in fidem recipit, obsidibus firmat, litterisque C. Caninii Rebili fit certior, quæ in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, aduentu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum nouerant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat præceptum, inuaduntque Dumnaci agmen: et fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere adgressi, magna præda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites præmittit, sic paratos, ut confligerent, atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cuius præceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus; præfectus equitum, singularis et animi et prudentiæ vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prælium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui, toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prælium acri certamine: namque nostri, contentis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, et pudore cedendi, et cupiditate per se conficiendi prælii, fortissime contra pedites præliabantur; hostesque, ni-

hil amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognouerant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXVIII. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quæ suis esset equitibus in vicem præsidio. Tum repente confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis percussæ barbarorum turmæ, ac perterritæ acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistentibus fortissime conflixerant, lætitia victoriæ elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum dextræque ad cædendum valent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma proiecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, quum constaret, Drappetem Senonem, (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium ciuitatum adscitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat) non amplius hominum II millibus ex fuga collectis, prouinciam petere, unaque consilium cum eo Lucterium Cadurcum cepisse, (quem superiore commentario, prima defectione Galliæ, facere in prouinciam impetum voluisse, cognitum est:) Caninius legatus cum legionibus II ad eos persequendos contendit, ne detrimento aut timore prouinciæ magna infamia, perditorum hominum latrociniiis, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes ceterasque proficiscitur ciuitates, quarum eo prælio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiones essent futuræ; dato vero spatio ac tempore, eodem instante Dumnaco, possent concitari. Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis ciuitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui sæpe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obsidibus, veniunt in deditionem; ceteræque ciuitates, positæ in ultimis Galliæ finibus, Oceano coniunctæ, quæ Armoricæ adpellantur, auctoritate adductæ Carnutum, aduentu Fabii legionumque imperata sine mora faciunt. Dum-

nacus, suis finibus expulsus, errans latitansque solus extremas Galliæ regiones petere coactus est.

XXXII. At Drappes, unaque Lucterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine certa perniciæ, persequente exercitu, putarent prouinciæ fines intrare posse, nec iam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent; consistunt in agris Cadurcorum. Ibi, quum Lucterius apud suos ciues quondam, integris rebus, multum potuisset, semperque auctor nouorum consiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet, oppidum Vxellodunum, quod in clientela fuerat eius, natura loci egregie munitum, occupat suis et Drappetis copiis, oppidanosque sibi coniungit.

XXXIII. Quo quum confestim C. Caninius venisset, animaduerneretque, omnes oppidi partes præruptissimis saxis esse munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quæ si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartito cohortibus diuisis, trina excelsissimo loco castra fecit, a quibus paullatim, quantum copiæ patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

XXXIII. Quod quum animum aduerterent oppidani, miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur; maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunæ illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relictâ copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, duobus millibus armorum relictis, reliquos ex oppido Drappes et Lucterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria subleuare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant: nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare contatur, ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat præsidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata, consistunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido X mil-

libus, unde paullatim frumentum in oppidum suppartarent. Ipsi inter se prouincias partiuntur: Drappes castris præsidio cum parte copiarum restitit; Lucterius agmen iumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, hora noctis circiter X, siluestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quæ agerentur, renunciassent: Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua præsidia: quæ nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero viuum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lucterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captiuis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius XII. Qua re ex compluribus cognita, quum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse: magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex cæde refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drappeti perferret. Sed in experiundo quum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summæ velocitatis homines, ad castra hostium præmittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos præmiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa: at Germanos equitesque, imprudentibus omnibus, de improviso aduolasse, et proelium comisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque, signis legionis visis, vehementissime proeliantur: confestim cohortes undique impetum faciunt, omnibusque aut interfectis, aut captis, magna præda potiuntur: capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pæne militis vulnere, ad obsidendos oppidanos reuertitur: externoque hoste deleto, cuius timore antea augere præsidia, et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Ve-

nit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Cæsar interim M. Antonium quæstorem cum cohortibus XV in Bellouacis reliquit, ne qua rursus nouorum consiliorum ad capiendum bellum facultas daretur: ipse reliquas ciuitates adit, obsides plures imperat, timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum in ciuitate superiore commentario Cæsar exposuit initium belli esse ortum, quod præcipue eos propter conscientiam facti timere animum advertebat, quo celerius ciuitatem metu liberaret, principem sceleris ipsius et concitatore belli, Gutruatum, ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen celeriter, omnium cura quæsitus, in castra perducitur. Cogitur in eius supplicium Cæsar contra naturam suam, maximo militum concursu, qui omnia pericula et detrimenta belli Gutruato accepta referebant, adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXVIII. Ibi crebris literis Caninii fit certior, quæ de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena esse adficiendam iudicabat; ne uniuersa Gallia, non vires sibi defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neue hoc exemplo ceteræ ciuitates, locorum opportunitate fretæ, se vindicarent in libertatem: quum omnibus Gallis notum sciret, reliquam esse unam æstatem suæ provinciæ; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus duabus relinquit, qui iustis itineribus se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XL. Quum contra expectationem omnium Cæsar Vxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animum aduerteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare cœpit. Flumen infimam vallem diuidebat, quæ totum pæne montem cingebat, in quo positum erat præruptum undique oppidum Vxellodunum. Hoc auerti loci natura prohibebat; sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem depressis fossis deriuari posset. Erat autem oppidanis

difficilis et præruptus eo descensus, ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitæ neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Cæsar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos, quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conueniebat.

XLl. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquæ prorumpibat ab ea parte, quæ fere pedum CCC interuallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos quum optarent reliqui, Cæsar unus videret; e regione eius vineas agere adversus montem, et aggeres instruere cœpit, magno cum labore et continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore detinuit, eminus sine periculo præliabantur, multosque pertinaciter succedentes vulnerabant; ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus operis sine ullo periculo et sine suspitione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum VIII, collocatur in eo turris X tabulatorum, non quidem quæ mœnibus adæquaretur, (id enim nullis operibus effici poterat) sed quæ superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis iacerentur ad fontis aditus, nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora atque iumenta, sed etiam magna hominum multitudo siti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani cupas seuo, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera provocant. Eodem tempore acerrime præliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma existit. Quæcumque enim per locum præcipitem missa erant, ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quamquam periculoso genere prælii locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo: res enim gerebatur et excelso loco, et in conspectu exercitus nostri; magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus eius esset, telis hostium flammæque se offerebant.

XLIII. Cæsar quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere, et, simulatione mœnium occupandorum, clamorem undique iubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi reuocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri sine prælio facto celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interseindunt. Quum pertinaciter oppidani, magna etiam parte suorum siti amissa, in sententia permanerent; ad postremum cuniculis venæ fontis intercisæ sunt atque auersæ. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons, tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed deorum voluntate factum putarent. Itaque, necessitate coacti, se transdiderunt.

XLIII. Cæsar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret, neque vereretur, ne quid crudelitate naturæ videretur asperius fecisse, neque exitum consiliorum suorum animum aduerteret, si tali ratione diuersis in locis plures rebellare consilia inissent; exemplo supplicii deterrendos reliquos existimauit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus præcidit; vitam concessit, quo testatior esset pœna improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, siue indignatione et dolore vinculorum, siue timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinnit, atque ita interiit. Eodem tempore Lucterius, quem profugisse ex prælio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnacti Aruerni, (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cæsarem habere,) hunc Epasnactus Aruernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Cæsarem deduxit.

XLV. Labienus interim in Treuiris equestre prælium secundum facit; compluribusque Treuiris interfectis, et Germanis, qui nulli aduersus Romanos auxilia denegabant, principes eorum viuos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum, qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Cæsar, quum in omnibus partibus Galliæ bene res gestas videret, iudicaretque,

superioribus æstiuis Galliam deuictam et subactam esse; Aquitaniam numquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte deuicisset; cum II legionibus in eam partem est profectus, ut ibi extremum tempus consumeret æstiuorum: quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque confecit: namque omnes Aquitanix ciuitates legatos a eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum præsidio Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hiberna deduxit: quatuor legiones in Belgio collocauit cum M. Antonio, et C. Trebonio, et P. Vatinio, et Q. Tullio, legatis: duas in Aeduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: duas in Turones ad fines Carnutum posuit, quæ omnem regionem coniunctam Oceano continerent: duas reliquas in Lemouicum fines, non longe ab Aruernis, ne qua pars Gallix vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in prouincia moratus, quum celeriter omnes conuentus percucurrisset, publicas controuersias cognouisset, bene meritis præmia tribuisset, (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in rempublicam fuisset totius Gallix defectione, quam sustinuerat, fidelitate atque auxiliis prouinciæ illis) his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennæ.

XLVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem proelio cum equitatu suo contendisse. Nam quum Antonius in hiberna venisset, ciuitasque Atrebatum in officio maneret; Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemorauimus, semper ad omnes motus paratus suis ciuibus esse consuesset, ne consilia belli quærentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis ciuitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat, infestisque itineribus commeatus complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio præfectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quæ singularis in eo erat, magnum odium Commii adiungebat; quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque dispositis insidiis sæpius eius equites adgressus, secunda proelia faciebat. Nouissime, quum vehementius contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii

cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset, ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset; repente omnium suorum inuocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta; conuersoque equo, se a ceteris incautius permittit in præfectum. Faciunt idem omnes eius equites, paucosque nostros conuertunt atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum iungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium femur eius magnis viribus transiicit. Præfecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, et conuersi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu pulsī, vulnerantur, et partim in fuga proteruntur, partim interceptiuntur. Quod malum dux equi velocitate euitauit. Ac sic proelio secundo grauer vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Commius autem, siue expiato suo dolore, siue magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque et ibi futurum, ubi præscripserit, et ea facturum, quæ imperauerit, obsidibus datis firmat. Vnum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum iudicaret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit, obsides accepit.

Scio, Cæsarem singulorum annorum singulos commentarios confecisse: quod ego non existimaui mihi esse faciendum, propterea quod insequens annus, L. Paulo C. Marcello Coss. nullas res Galliae habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis Cæsar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda coniungendaque huic commentario statui.

XLVIII. Cæsar, in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut caussam dare armorum: nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsentī periculo susciperet. Itaque, honorifice ciuitates adpellando, principes maxi-

mis præmiis adficiendo, nulla onera noua imponendo, defessam tot aduersis proeliis Galliam, conditione parandi meliore, facile in pace continuit.

L. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias adpellaret, quibus M. Antonii, quæstoris sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paullo ante præmiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Cæsaris decedentis conuellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat: tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimauit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio præstitissent; simulque se et honorem suum in sequentis anni commendaret petitione, propterea quod insolenter aduersarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum Coss. creatos, qui omnem honorem et dignitatem Cæsaris exspoliarent; ereptum Sergio Galbæ consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Cæsaris aduentus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore: tum primum enim veniebat ab illo uniuersæ Galliæ bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Cæsar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obuiam procedebat: hostiæ omnibus locis immolabantur: tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel expectatissimi triumphi lætitia præcipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Quum omnes regiones Galliæ Togatæ Cæsar percucurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit: legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Treuirorum euocatis, eo profectus est, ibique exercitum lustrauit. T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum, propter salubritatem, existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque

fiabat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque, contra senatus auctoritatem ut aliquid faceret, potuit adduci: iudicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, quum Cæsaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, sæpe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Cæsaris læderet, et, quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent, discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret, fore eo facto liberam et sui iuris ciuitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere cœpit: (quod ne fieret, consules amicique Pompeii iusserunt,) atque ita rem moderando discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conueniensque superiori facto. Nam Marcellus proximo anno, quum impugnaret Cæsaris dignitatem, contra legem Pompeii et Crassi retulerat ante tempus ad senatum de Cæsaris prouinciis, sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Cæsaris inuidia quærebat, senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Cæsaris, sed admonebantur, quo maiores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIIII. Fit deinde S. C, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Cæsare mitterentur: neque obscure hæ duæ legiones uni Cæsari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Cæsarem miserat, confectam ex delectu prouinciæ Cæsaris, eam tamquam ex suo numero dedit. Cæsar tamen, quum de voluntate aduersariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit, et suo nomine XV, quam in Gallia citeriore habuerat, ex S. C. iubet transdi. In eius locum XIII legionem in Italiam mittit, quæ præsidia tueatur, ex quibus præsidiis XV deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna: C. Trebonium cum legionibus quatuor in Belgio collocat; C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim existimabat, tutissimam fore Galliam, si Belgæ, quorum maxima virtus, et Aedui, quorum auctoritas summa

esset, exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

LV. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem, legiones duas, ab se remissas, quæ ex S. C. deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio transditas, atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quamquam nulli erat dubium, quidnam contra Cæsarem pararetur, tamen Cæsar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur, iure potius disceptandi, quam belli gerundi. Contendit . . . *

* Desunt reliqua.

CAII IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI

DE REBELLO CIVILI

COMMENTARI

DE REBELLO CIVILI

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI

LIBER PRIMVS

Caussa et origo ciuilis belli. Caesar totam Italiam fauore municipiorum celeriter occupat, 1 — 24. Pompeium Brundisii obsidet; ille tamen elabitur: oppidum deditur, 25 — 29. Eiecti a Caesarianis e Sardinia Cotta; e Sicilia Cato, 30. Caesar ad urbem proficiscitur, sed irritis iis, quae de pace agere destinauerat, in Galliam ulteriorem contendit, 32 — 35, et Massiliae obsidione legatis commissa, 36, in Hispaniam profectus, post multa incommoda Pompeianos duces, Afranium et Petreium, ad deditionem cogit, 37 — 87.

Litteris a C. Cæsare consulibus redditis, ægre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur: ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de republica (in ciuitate). L. Lentulus consul senatui rei publicæ se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Cæsarem respiciant, atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium caputurum, neque senatus auctoritati obtemperaturum; habere se quoque ad Cæsaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo, reipublicæ non deesse, si senatus sequatur; sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

II. Hæc Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur, Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam

delectus tota Italia habiti, et exercitus conscripti essent; quo præsidio tuto et libere senatus, quæ vellet, decernere auderet: ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas prouincias proficisceretur, ne qua esset armorum caussa; timere Cæsarem, abreptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reseruare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur: ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur: hi omnes, conuicio L. Lentuli consulis correpti, exagitantur. Lentulus sententiam Calidii pronunciaturum se omnino negauit. Marcellus, perterritus conuiciis, a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore præsentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inuiti et coacti Scipionis sententiam sequuntur: uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat; si non faciat, eum aduersus rempublicam facturum videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiæ graues: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Cæsaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio euocantur. Laudat Pompeius, atque in posterum confirmat; segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitiis spe præmiorum atque ordinum euocantur: multi ex duabus legionibus, quæ sunt transditæ a Cæsare, arcesuntur: completur urbs et eius comitium Tribunis, Centurionibus evocatis. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii atque eorum, qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, in senatum coguntur, quorum vocibus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor, sese iturum ad Cæsarem; item L. Roscius prætor, qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiæ, ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

III. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimiciæ Cæsaris incitant, et dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine, et spe exercitus ac prouinciarum, et regum adpellandorum largitionibus mouetur, seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur,

ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes prouinciæ atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partituro cum Pompeio arbitratur; simul iudiciorum metus, adulatio, atque ostentatio sui et potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Cæsaris incitatus, et quod neminem secum dignitate exæquari volebat, totum se ab eius amicitia auerterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo adfinitatis tempore adiunxerat Cæsari. Simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiæ Syriæque ad suam potentiam dominatumque conuerterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de caussis aguntur omnia raptim atque turbate; nec docendi Cæsaris propinquis eius spatium datur; nec tribunis plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi iuris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur; sed de sua salute septimo die cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis octauo denique mense suarum actionum respicere ac timere consuerant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C. quo, nisi pæne in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, [*latorum audacia*] numquam ante discessum est; dent operam consules, prætores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat. Hæc S. C. perscribuntur a d. VIII Idus Ianuarias. Itaque quinque primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali, et de imperio Cæsaris, et de amplissimis viris, tribunis plebis, grauissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis, seseque ad Cæsarem conferunt. Is eo tempore erat Rauennæ, expectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum æquitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quæ per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas decem; præterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur saltem. De reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia delectus habeantur,

Faustus Sulla proprætor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex ærario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Iuba, ut socius sit atque amicus: Marcellus vero passurum se in præsentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus S. C. perscribuntur, provinciæ priuatis decernuntur, duæ consulares, reliquæ prætoriae: Scipioni obuenit Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Marcellus priuato consilio prætereuntur, neque eorum sortes deiiciuntur. In reliquas provincias prætores mittuntur, neque expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique, votis nuncupatis, exeant, quod ante id tempus acciderat nunquam. Consules ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio priuati, contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus habentur, arma imperantur, pecuniæ a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia divina humanaque iura permiscuntur.

VII. Quibus rebus cognitis, Cæsar apud milites concionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat, a quibus seductum ac deprauatum Pompeium queritur, inuidia atque obtreptione laudis suæ, cuius ipse honori ac dignitati semper fauerit adiutorque fuerit. Nouum in republica introductum exemplum queritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quæ superioribus annis armis esset restituta. Sullam, nudata omnibus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissam restituisset videatur, bona etiam, quæ ante habuerit, ademisse. Quotiescumque sit decretum, darent magistratus operam ne quid respublica detrimenti caperet, (qua voce et quo S. C. populus Romanus ad arma sit vocatus,) factum in perniciosis legibus, in vi tribunitia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis. Atque hæc superioris ætatis exempla expiata Saturnini atque Cracchorum casibus docet. Quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta. Hortatur, cuius imperatoris ductu nouem annis rempublicam felicissime gesserint, plurimaque prælia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacauerint, ut eius estimationem dignitatemque ab inimicis defendant. Conclamant legionis XIII, quæ aderat, milites, (hanc enim

initio tumultus euocaverat; reliquæ nondum conuenerant) sese paratos esse, imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, conuenit; reliquas legiones ex hibernis euocat, et subsequi iubet. Eo L. Cæsar adolescens venit, cuius pater Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: velle Pompeium se Cæsari purgatum, ne ea, que reipublicæ causa egerit, in suam contumeliam vertat; semper se reipublicæ commoda privatis necessitatibus habuisse potiora: Cæsarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicæ dimittere, neque adeo grauiter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, reipublicæ noceat. Pauca eiusdem generis addit, cum excusatione Pompeii coniuncta. Eadem fere atque eisdem rebus prætor Roscius agit cum Cæsare, sibi que Pompeium commemorasse demonstrat.

VIII. Quæ res etsi nihil ad leuandas iniurias pertinere videbantur: tamen, idoneos nactus homines, per quos ea, quæ vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne grauentur sua quoque ad eum postulata deferre; si paruo labore magnas controuersias tollere, atque omnem Italiam metu liberare possint: sibi semper reipublicæ primam fuisse dignitatem, vitæque potiolem; doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset; tamen hanc iacturam honoris sui reipublicæ causa æquo animo tulisse: quum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id quidem impetrauisset: tota Italia delectus haberi, retineri legiones duas, quæ ab se simulatione Parthici belli sint abductæ: ciuitatem esse in armis. Quonam hæc omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati reipublicæ causa. Proficiscatur Pompeius in suas prouincias; ipsi exercitus dimittant; discedant in Italia omnes ab armis; metus e ciuitate tollatur; libera comitia atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. Hæc quo facilius

certisque conditionibus fiant, et iureiurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiæ componantur.

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Cæsare Capuam peruenit, ibique Consules Pompeiumque invenit. Postulata Cæsaris renunciat. Illi deliberata re respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt, quorum hæc erat summa: Cæsar in Galliam reuertetur, Arimino excederet, exercitus dimitteret: quæ si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Cæsarem facturum, quæ polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Cæsar Arimino excederet, atque in prouinciam reuertetur; ipsum et prouincias et legiones alienas tenere: exercitum Cæsaris velle dimitti; delectus habere: polliceri, se in prouinciam iturum; neque, ante quem diem iturus sit, definire: ut, si peracto Cæsaris consulatu Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur: tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem adferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus V Arretium mittit: ipse Arimini cum duabus cohortibus subsistit, ibique delectum habere instituit: Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguuium Thermum prætorem cohortibus quinque tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguuinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cuius adventu cognito, diffisus municipii voluntate Thermus, cohortes ex urbe educit, et profugit: milites in itinere ab eo discedunt, ac domum reuertuntur. Curio omnium summa voluntate Iguuium recipit. Quibus rebus cognitis, confisus municipiorum voluntatibus Cæsar, cohortes legionis XIII ex præsidiis deducit, Auximumque proficiscitur: quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat, delectumque toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

XIII. Aduentu Cæsaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conueniunt: docent, sui iudicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipales pati posse, C. Cæsarem, imperatorem bene de republica meritum, tantis rebus gestis, oppido mœnibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis

et periculi sui. Quorum oratione permotus Attius Varus, præsidium, quod introduxerat, ex oppido educit, ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites consistere cogunt: commisso proelio deseritur a suis Varus; nonnulla pars militum domum discedit; reliqui ad Cæsarem perueniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius, primipili centurio, adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Cæsar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIII. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror inuasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam, protinus, aperto sanctiori ærario, ex urbe profugeret: Cæsar enim aduentare, iam iamque et adesse eius equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus collega, et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius, pridie eius diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas a Cæsare acceptas in Apulia hibernorum caussa disposuerat. Delectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuæ primum sese confirmant et colligunt, delectumque colonorum, qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque, quos ibi Cæsar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit, et se sequi iussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familias conventus Campani custodiæ caussa distribuit.

XV. Auximo Cæsar progressus, omnem agrum Picenum percurrit. Cunctæ earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque eius omnibus rebus iuuant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suaque pecunia exædificauerat, ad eum legati veniunt, quæque imperauerit, se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Cæsarem consequitur. Cum his duabus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther decem cohortibus tenebat: qui, Cæsaris aduentu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum Picenum,

confirmandorum hominum caussa: a quo factus Vibullius certior, quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompeianis: in iis Camerino fugientem Ulcillem Hirrum, cum sex cohortibus, quas ibi in præsidio habuerat, excipit: quibus coactis, XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Confinium magnis itineribus peruenit, Cæsaremque adesse cum legionibus duabus nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Pelignis, et finitimis ab regionibus coegerat.

XVI. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Cæsar conquiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui iubet, ipse unum diem ibi rei frumentariae caussa moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes quinque, præmissae a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrompebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso, celeriter Domitiani, a ponte repulsi, se in oppidum receperunt. Cæsar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, iuxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio, cum litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Cæsarem duobus exercitibus et locorum angustiis facile intercludi posse, frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum, in periculum esse venturum. Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit, certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit: militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos iugera, et pro rata parte centurionibus euocatisque.

XVIII. Interim Cæsari nunciatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII millium intervallo abest, cupere ea facere, quæ vellet; sed a Q. Lucretio, senatore, et Attio Peligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium præsidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis octavæ cohortibus quinque. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt: Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius, ad Antonium deductus,

petit, ut ad Cæsarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, reuertitur. Cæsar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit, Atriumque incolumem dimisit. Cæsar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias expectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex nouis Galliæ delectibus XXII, equitesque ab rege Norico circiter CCC. Quorum aduentu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem præfecit: reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumuenire instituit. Cuius operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompeium reuertuntur.

XVIII. Litteris perlectis, Domitius dissimulans in concilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficient, quæque usui ad defendendum oppidum sint, parent: ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugæ capere constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantius, timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuesset, multumque cum suis consiliandi causa secreto præter consuetudinem colloqueretur, concilia conuentusque hominum fugeret: res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Diulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt: atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis colloquuntur; obsideri se a Cæsare; opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proiectis omnibus, fugæ consilium capere; debere se suæ salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quæ munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio existit, ut manum conserere atque armis dimicare contentur: post paullo tamen, internunciis ultro citroque missis, quæ ignorabant, de L. Domitii fuga cognoscunt.

Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumstant et custodiunt, legatosque ex suo numero ad Cæsarem mittunt; sese paratos esse portas aperire, quæque imperauerit, facere, et L. Domitium viuum in eius potestatem transdere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar, etsi magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis commutatio fieret voluntatis, quod sæpe in bello paruis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat, atque in oppidum dimittit; portas murosque adseruari iubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo; sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos militum et præfectos circummittit, atque hortatur, non solum ab eruptionibus caueant, sed etiam singulorum hominum occultos exitus adseruent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquiuerit: tanta erat summa rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid, Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque euentus exciperent.

XXII. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Cæsarem conuenire. Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Cæsaris deducatur. Cum eo de salute sua orat atque obsecrat, sibi ut parcat, veteremque amicitiam commemorat, Cæsarisque in se beneficia exponit, quæ erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod prouinciam Hispaniam ex prætura habuerat, quod in petitione consulatus ab eo erat subleuatus. Cuius orationem Cæsar interpellat: se non maleficii causa ex prouincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis ea re ex ciuitate expulsos in suam dignitatem restitueret; ut se et populum Romanum, paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, uti in

oppidum reuerti liceat, petit; quod de sua salute impetrauerit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suæ vitæ durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

XXIII. Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad se produci iubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus, quæstor, L. Rubrius: præterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius euocauerat. Hos omnes productos a contumeliis militum conuiciisque prohibet: pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod aduexerat Domitius, atque in publicum deposuerat, adlatum ad se ab duumuiris Corfiniensibus, Domitio reddit, ne contentior in vita hominum, quam in pecunia, fuisse videatur; etsi eam pecuniam publicam esse constabat, datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet, atque eo die castra mouet, iustumque iter conficit, septem omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatum, in Apuliam peruenit.

XXIII. Pompeius, iis rebus cognitis, quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceria proficiscitur Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi iubet; seruos, pastores armat, atque his equos attribuit: ex iis circiter CCC equites conficit. L. Manlius prætor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilus Lupus prætor Tarracina cum tribus: quæ procul equitatum Cæsaris conspiciatæ, cui præerat Biuius Curius, relicto prætore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius, Cremona, præfectus fabrum Cn. Pompeii, quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse reipublicæ et communis salutis, se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, quum per alios con-

ditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur.

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus sex pervenit, veteranis tribus, reliquis, quas ex nouo delectu confecerat, atque in itinere compleuerat: Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit, consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus viginti: (neque certum inueniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadriaticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset; an inopia navium ibi restitisset:) veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum operum haec erat ratio. Qua fauces erant angustissimae portus moles atque aggerem ab utraque parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquoersus pedum triginta, e regione molis collocabat. Has quaternis ancoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus mouerentur. His perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat; has terra atque aggere integebat, ne aditus atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat: in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque defenderet.

XXVI. Contra haec Pompeius naues magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque, multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris adpellebat, ut rates perrumperet, atque opera disturbareret. Sic quotidie utrimque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata etsi impetus eius consiliaque tardabat: tamen omnibus rebus in eo perseuerandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis,

mittit ad eum colloquii caussa: mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; inprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si eius rei sit potestas facta, fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur: cuius rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem peruenturam, si, illo auctore atque agente, ab armis sit discessum. Libo, a colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur: paullo post renunciat, quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse. Ita sæpius rem frustra tentatam Cæsar aliquando dimittendam sibi iudicat, et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Cæsare effecta, diebusque in ea re consumptis novem, naues, a consulibus Dyrrhachio remissæ, quæ priorem partem exercitus eo deportauerant, Brundisium reuertuntur. Pompeius, siue operibus Cæsaris permotus, siue etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, aduentu navium profectionem parare incipit: et, quo facilius impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inædificat, fossas transversas viis præducit, atque ibi sudestipitesque præacutos defigit. Hæc leuibus cratibus terraque inæquat; aditus autem atque itinera duo, quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus, atque eis præacutis, præsepit. His paratis rebus, milites silentio naues conscendere iubet; expeditos autem ex euocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo reuocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria nauigia relinquit.

XXVIII. Brundisini, Pompeianorum militum iniuriis atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Cæsaris rebus fauebant. Itaque, cognita Pompeii profectione, concursantibus illis atque in ea re occupatis, vulgo extectis significabant: per quos re cognita, Cæsar scalas parari militesque armari iubet, ne quam rei gerendæ facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naues soluit. Qui erant in muro custodiæ caussa collocati, eo signo, quod conuenerat, reuocantur, notisque itineribus ad naues decurrunt. Milites, positis scalis, muros adscendunt; sed moniti a Brundisinis, ut vallum cæcum fossasque caveant, subsistunt; et longo itinere ab his circumducti, ad portum perueniunt, duasque naues cum

militibus, quæ ad moles Cæsaris adhæserant, scaphis lincibusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXVIII. Cæsar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis nauibus mare transire, et Pompeium sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret: tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod, omnibus coactis nauibus, Pompeius præsentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquiorebus regionibus Galliæ Picenique, et a freto naues essent expectandæ. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeii deuincta) auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in præsentia Pompeii insequendi rationem omittit; in Hispaniam proficisci constituit; dumuiris municipiorum omnium imperat, ut naues conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum; in Siciliam Curionem proprætorem cum legionibus quatuor; eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta. Siciliam M. Cato, Africam sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam eiiciunt. Ille perterritus, quod omnem prouinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, nouas ciuitatibus imperabat. Hæc magno studio agebat. In Lucanis Brutisque per legatos suos ciuium Romanorum delectus habebat: equitum peditumque certum numerum a ciuitatibus Siciliæ exigebat. Quibus rebus pæne perfectis, aduentu Curionis cognito, queritur in concione, sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; et ab se reliquisque in senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata, confirmauisset. Hæc in concione questus, ex prouincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perueniunt. Tubero, quum in Africam uenisset, inuenit in prouincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut

supra demonstrauius, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam peruenerat, atque eam sua sponte vacuam occupauerat, delectuque habito, duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam prouinciam obtinuerat. Hic uenientem Vticam nauibus Tuberonem portu atque oppido prohibet, neque adfectum valetudine filium exponere in terram patitur; sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis, Caesar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu, iniurias inimicorum commemorat, docet, se nullum extraordinarium honorem adpetisse, sed expectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus ciuibus pateret: latum ab decem tribunis plebis, contra dicentibus inimicis, Catone uero acerrime repugnante, et, pristina consuetudine, dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitiis dimittendis ultro postulauisset; in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Iniuriam in eripendis legionibus praedicat: crudelitatem et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis, condiciones a se latas, et expetita colloquia et denegata, commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat, rempublicam suscipiant, atque una secum administrent: sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se rempublicam administraturum. Legatus ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paullo ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui, timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis atque infirmi haec animi videri: se uero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia atque aequitate uelle superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis; sed, qui mitterentur, non reperiiebantur, maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recu-

sabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romæ remansissent, et qui in castris Cæsaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subiicitur etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Cæsaris, qui hanc rem distrahat, reliquasque res, quascumque agere instituerit, impediatur. Cuius cognito consilio, Cæsar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quæ agere destinauerat, ab urbe proficiscitur, atque in ulteriorem Galliam peruenit.

XXXIII. Quo quum venisset, cognoscit, missum in Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis diebus ante Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam Massiliam nauibus actuariis septem, quas Igilii et in Cosano a priuatis coactas seruis, libertis, colonis suis compleuerat: præmissos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adolescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne noua Cæsaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Cæsari clausuerant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocauerant: frumentum ex finitimis regionibus atque ex omnibus castellis in urbem conuexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portas reficiebant.

XXXV. Euocat ad se Cæsar Massiliensium quindecim primos: cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oriatur: debere eos Italiæ totius auctoritatem sequi potius, quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, quæ ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem domum legati referunt, atque ex auctoritate hæc Cæsari renunciant: intelligere se, diuisum esse populum Romanum in partes duas; neque sui iudicii, neque suarum esse virium, decernere, utra pars iustiore habeat causam: principes vero esse earum partium Cn. Pompeium et C. Cæsarem, patronos ciuitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Heluiorum publice iis concesserit: alter bello victas Gallias attribuerit, vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere, et neutrum eorum contra alterum iuuare, aut urbe aut portibus recipere.

XXXVI. Hæc dum inter eos aguntur, Domitius nauibus Massiliam peruenit; atque ab iis receptus urbi præficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Eius imperio classem quoquouersus dimittunt: onerarias naues, quas ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt: parum clauis aut materia atque armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inuentum est, in publicum conferunt, reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reseruant. Quibus iniuriis permotus Cæsar, legiones tres Massiliam adducit; turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naues longas Arelate numero duodecim facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus triginta, a qua die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum præficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.

XXXVII. Dum hæc parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus tribus, quas Narbone circumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam præmittit, celeriterque Pyrenæos saltus occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidii tenebantur: reliquas legiones, quæ longius hiemabant, subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, præsidium ex saltu deiecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Aduentu Vibulii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro, legati Pompeii, quorum unus tribus legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus; tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites auxiliaque toti Lusitanæ a Petreio; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium peruenit. Constituunt communi consilio, bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXVIII. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii tres, Petreii duæ, præterea scutatæ cite-

rioris prouinciæ, et cetratæ ulterioris Hispaniæ cohortes circiter octoginta, equitum utriusque prouinciæ circiter quinque millia. Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat, ad sex millia auxilia peditum, equitum tria millia, quæ omnibus superioribus bellis habuerat, et parem ex Gallia numerum, quem ipse parauerat, nominatim ex omnibus ciuitatibus nobilissimo et fortissimo quoque euocato. Hinc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam prouinciam attingunt, postquam audierat, Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum: simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumsit: has exercitui distribuit. Quo facto, duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum deuinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum ciuitatum animos litteris nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum quatuor. His pontibus pabulatum mittebat; quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem de causa, Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus præliis contendebant. Huc quum quotidiana consuetudine congressæ pabulatoribus præsidio proprio legiones Fabianæ duæ flumen transissent impedimenta que et omnis equitatus sequeretur: subito vi ventorum et aquæ magnitudine pons est interruptus, et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quæ flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones quatuor equitatumque omnem transiecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cuius aduentu nunciato, L. Plancus, qui legionibus præerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diuersamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumueniri posset. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus prælio, signa duarum legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces aduersariorum occasione et beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum ad-

ventu proelium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eo biduo Caesar cum equitibus nongentis, quos sibi praesidio reliquerat, in castra peruenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat reffectus: hunc noctu perfici iussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio sex cohortes relinquit, atque omnia impedimenta, et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur, et sub castris Afranii consistit: et, ibi paullisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta Afranius copias educit, et in medio colle sub castris constituit. Caesar, ubi cognouit, per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus quadringentis, castra facere constituit: et, ne in opere faciundo milites repentino hostium incursu exterrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere et procul videri necesse erat; sed a fronte contra hostem pedum quindecim fossam fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur ab Afranio, castra muniri.

XLII. Sub vesperum Caesar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet, et quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit, singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda, fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque terrendi causa, atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, et proelio laccessunt. Neque idcirco Caesar opus intermittit, confisus praesidio legionum trium, et munitione fossae. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi, copias in castra reducunt. Tercio die Caesar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimenta ad se transduci iubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum trecentorum: atque in hoc fere

medio spatio tumulus erat paullo editior: quem si occupasset Cæsar et communisset, ab oppido et ponte et com-
meatu omni, quem in oppidum contulerant, se inter-
clusurum aduersarios confidebat. Hoc sperans, legio-
nes tres ex castris educit, acieque in locis idoneis in-
structa, unius legionis antesignanos procurrere, atque
occupare eum tumulum iubet. Qua re cognita, cele-
riter, quæ in statione pro castris erant Afranii cohortes,
breuiore itinere ad eundem occupandum locum mittun-
tur. Contenditur proelio, et, quod prius in tumulum
Afraniiani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis sub-
missis præsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum
recipere coguntur.

XLIII. Genus erat pugnae militum illorum, ut
magno impetu primo procurrere, audacter locum ca-
perent, ordines suos non magnopere seruarent, rari dis-
persique pugnarent; si premerentur, pedem referre, et
loco excedere, non turpe existimarent, cum Lusitanis
reliquisque barbaris genere quodam pugnae adsuefacti:
quod fere fit, quibus quisque in locis miles inueterauit,
uti multum earum regionum consuetudine moueatur.
Hæc tamen ratio nostros perturbat, insuetos huius ge-
neris pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, pro-
currentibus singulis, arbitrabantur; ipsi autem suos or-
dines seruare, neque ab signis discedere, neque sine
gravi caussa eum locum, quem ceperant, dimitti censue-
rant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio,
quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit, atque
in proximum collem sese recepit.

XLV. Cæsar, pæne omni acie perterrita, quod
præter opinionem consuetudinemque acciderat, cohorta-
tus suos, legionem nonam subsidio ducit: hostem, in-
solenter atque acriter nostros insequentem, supprimit,
rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam re-
cipere, et sub muro consistere cogit. Sed nonæ legio-
nis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detri-
mentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum ini-
quum progrediuntur, et sub montem, in quo erat op-
pidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere
quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros pre-
mebant. Præruptus locus erat, utraque ex parte dire-
ctis; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instru-
ctæ cohortes eum locum explerent, et neque subsidia
a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse

possent. Ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CD. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et patientia nitebantur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Cæsar facere cogeatur, ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis quinque, nostrique grauius a multitudine premerentur; consumtis omnibus telis, gladiis destrictis, impetum aduersus montem in cohortes faciunt, paucisque deiectis, reliquos sese conuertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis constiterat, tamen in summum iugum virtute connititur, atque inter duas acies perequitans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XLIII, qui propter eximiam virtutem ex inferioribus ordinibus in eum locum peruenerat. Vulnerantur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Cæcilius, primi pili centurio, et præter eum centuriones quatuor, milites amplius ducenti.

XLVII. Sed hæc eius diei præfertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod, quum esse omnium iudicio inferiores viderentur, cominus tam diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissent, et initio locum tumulumque tenuissent, quæ causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coegissent: nostri autem, quod, iniquo loco atque impari congressi numero, quinque horis prælium sustinuissent, quod montem gladiis destrictis adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coegissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt, præsidiumque ibi posuerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, numquam illis locis maiores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superauit, pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatium millium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque ciuitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reuerti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra peruenire poterant. Tempus erat anni difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque multum a maturitate aberant: ac ciuitates exinanitæ, quod Afranius pæne omne frumentum ante Cæsaris aduentum Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Cæsar superioribus diebus consumserat: pecora, quod secundum poterat esse inopiæ subsidium, propter bellum finitimæ ciuitates longius remouerant: qui erant pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturæ Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniæ, consectabantur, quibus erat procliue transnare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XLVIII. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum prouisum et conuictum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdæ præbebat, et loca trans flumen integra, quo omnino Cæsar adire non poterat.

L. Hæ permanserunt aquæ dies complures. Conatus est Cæsar reficere pontes: sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositæ cohortes aduersariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura atque aquæ magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat difficile, eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere, et tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Cæsarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant præterea cuiusque generis hominum millia circiter sex cum seruis liberisque: sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes ciuitatum; erant legati Cæsaris. Hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque ante missis equitibus adgreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt, præliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed, ubi signa legionum adpropinquare cœperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona creuit, quæ fere res non solum inopia præsentis, sed etiam futuri temporis timore ingrauescere consuevit. Iamque ad denarios L. in singulos modios annona peruenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat; atque incommoda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinauerat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis ciuitatibus, quæ ad eius amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores ciuitates dimittebat; ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Hæc Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebat. Multa rumor fingebat, ut pæne bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnæ gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium

proficiscebantur: alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii, ne euentum belli expectasse, aut ex omnibus nouissimi venisse viderentur.

LIIII. Quum in his angustiis res esset, atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent; imperat militibus Caesar, ut naues faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primum ac statumina ex leui materia fiebant: reliquum corpus nauium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris iunctis deuehit noctu millia passuum a castris XXII, militesque his nauibus flumen transportat, continentemque ripae collem improuiso occupat. Hunc celeriter, prius quam ab aduersariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transiicit; atque ex utraque parte pontem institutum perficit biduo. Ita comitatus, et qui frumenti caussa processerant, tuto ad se recipit, et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen transiecit, qui, inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore adgressi, quam magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt; cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistent, atque eos propellant; unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumueniunt atque interficiunt, incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra reuertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses, usi L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora nauigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt, atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naues Domitius, atque has colonis pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic, omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naues procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebunt.

LVII. Erat multo inferior numero nauium Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros an-

tesignanos centuriones Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones parauerant; magnoque numero pilorum, triangularum, reliquorumque telorum se instruxerant. Ita cognito hostium aduentu, suas naues ex portu educunt, cum Massiliensibus conflagunt. Pugnatum utrimque est fortissime atque acerrime; neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in armis: atque ii, modo digressi a Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, et celeritate nauium, et scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant; et, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumuenire nostros, aut pluribus nauibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, (qui repente ex onerariis nauibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis,) tum etiam grauitate et tarditate nauium impediabantur: factæ enim subito ex humida materia non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis nauibus obiciebant, atque iniecta manu ferrea, et retenta utraque naue, diuersi pugnabant, atque in hostium naues transcendebant: et magno numero Albicorum et pastorum interfecto, partem nauium depri-munt; non nullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naues Massiliensium cum iis, quæ sunt captæ, intereunt nouem.

LVIII. Hoc prælium Cæsari ad Ilerdam nunciatur; simul perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minus libere, minus audacter vagabantur: alias, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur; alias longiore circuitu: custodias stationesque equitum vitabant, aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere proiectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures intermittere dies, et

præter consuetudinem omnium noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, et Iacetani, et Ausetani, et paucis post diebus Illurgauonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent: pollicentur, atque, omnibus undique conquisitis iumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgauonensis ad eum, cognito ciuitatis consilio, et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis quinque ciuitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multæ longinquiores ciuitates ab Afranio desciscunt, et Cæsaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis aduersariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum triginta in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris auerteret, vadumque in eo flumine efficeret. His pæne effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perueniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Cæsar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L. Sertorio steterant ciuitates, victæ nomen atque imperium absentis timebant; quæ in amicitia manserant, Pompeii magnis adfectæ beneficiis eum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus magnaue auxilia expectabant, et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naues conquirere, et Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat viginti. Ad eum locum fluminis, nauibus iunctis, pontem imperant fieri, legionesque duas flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum duodecim.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum Cæsar, continuato diem noctemque opere in flumine auertendo, huc iam deduxerat rem, ut equi-

tes, etsi difficulter atque ægre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exstare, et quum altitudine aquæ, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur, et in Sicori vadum reperiēbatur.

LXIII. Iam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus Ilerdæ præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt, et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra coniungunt. Relinquebatur Cæsari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviori itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transeunt: et quum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra mouissent, repente sese ad nouissimum agmen ostendunt, et magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIII. Prima luce ex superioribus locis, quæ Cæsaris castris erant coniuncta, cernebatur, equitatus nostri proelio nouissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen atque interrumpi: alias inferri signa, et uniuersarum cohortium impetu nostros propelli; deinde rursus conuersos insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellumque necessario longius duci: centuriones tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Cæsar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, quæ transductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus excitatus Cæsar, etsi timebat tantæ magnitudinis flumini exercitum obicere, conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una præsidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit, magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac subleuantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit, triplicemque aciem ducere incipit. At tantum fuit in militibus studii, ut millium VI ad iter addito circuitu, ma-

gnaque ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei nonam consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, noua re perterritus locis superioribus consistit, aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio obiiciat. Rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: sub erant enim montes, atque a millibus passuum quinque itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Cæsaris, præsiidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore liberum copias transducerent: quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum. Sed totius diei pugna atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Cæsar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Cæsar, duces aduersariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari iubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere confligere cogerentur, aut ne ab equitatu Cæsaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex Cæsaris castris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Vterque idem suis renunciat, quinque millia passuum proxima intercedere itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupauerit, ab hoc hostem prohiberi, nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio a Petreio et Afranio, et tempus profectionis quæritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias venire, quam sentirentur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Cæsaris, argumenti sumebant loco, non posse clam exiri; circumfundi noctu equitatum Cæsaris, atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in ciuili dissensione timori magis, quam religioni, consulere con-

suerit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam adferre: quibus rebus coerceri milites, et in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento; tamen summa exercitus salua, locum, quem petant, capi posse. Hæc evicit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Cæsar, exploratis regionibus, albente cœlo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit: nam, quæ itinera ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transscendendæ valles maximæ ac difficillimæ; saxa multis locis prærupta iter impediabant; ut arma per manus necessario transderentur, militesque inermi subleuatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et frumento prohibere potuissent.

LXVIII. Ac primo Afraniani milites visendi caussa læti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus prosequabantur nostros, necessarii victus inopia coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti: erat enim iter a proposito diuersum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuuabat, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut, non posse diutius inopiam sustinere, confiderent. Sed ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, iamque primos superare regionem castrorum animum aduerterunt: nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putarent. Conclamatur ad arma, atque omnes copiae, paucis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias montesque occuparent: sed exercitum Cæsar's viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Cæsar's insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortesque, in castris relictas, seruare non possent, quibus, interclu-

sis exercitu Cæsaris, auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit prior iter Cæsar, atque ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu nouissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret, collem quemdam nactus, ibi constitit. Ex eo loco quatuor cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et mutato itinere, iugis Octogesam perueniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendæ rei. Neque vero id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, præsertim circumdatum undique equitatu, quum in loco æquo atque aperto confligeretur: idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrerant legati, centuriones, tribuni que militum, ne dubitaret prælium committere; omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subuenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent, collatisque in unum locum signis, conferti, neque ordines, neque signa seruarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

LXXII. Cæsar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re frumentaria aduersarios interclusisset: cur etiam secundo prælio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? præsertim quum non minus esset imperatoris, consilio superare, quam gladio. Mouebatur etiam misericordia ciuium, quos interficiendos videbat: quibus saluis atque incolumibus, rem obtinere malebat. Hoc consilium Cæsaris a plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam quum vellet Cæsar, sese non esse pugnatuos. Ille in sua sententia perse-

verat, et paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem aduersariis minuat. Petreius atque Afranius, oblata facultate, in castra sese referunt. Cæsar, præsiidiis in montibus dispositis, omni ad Iberam intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris castra communit.

LXXIII. Postero die duces aduersariorum perturbati, quod omnem rei frumentariæ fluminisque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reuerti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Hæc consiliantibus eis, nunciatur, aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita, crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interiiciunt cohortes, vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem, et sine timore, et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur, ipsique perficiendi operis causa longius progrediuntur.

LXXIII. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt, et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirunt atque euocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio viuere: deinde imperatoris fidem quærunt, rectene se illi sint commissuri; et, quod non ab initio fecerint, armaque quod cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His prouocati sermonibus, fidem ab imperatore de Petreii et Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus, se statim signa transluros confirmant, legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Cæsarem mittunt. Interim alii suos in castra inuitandi causa adducunt; alii ab suis adducuntur, adeo ut una castra iam facta ex binis viderentur: compluresque tribuni militum et centuriones ad Cæsarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit a principibus Hispaniæ, quos illi euocauerant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quærebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Cæsarem. Afranii etiam filius adolescens de sua ac parentis sui salute cum Cæsare per Sulpitium legatum agebat. Erant plena lætitia et gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res

confecisse videbantur: magnumque fructum suæ pristinæ lenitatis omnium iudicio Cæsar ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et æquo animo ferret. Petreius vero non deserit sese; armat familiam; cum hac et prætoriam cohortem cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suæ custodiæ causa habere consuevit, improvviso ad vallum aduolat, colloquia militum interrumpit, nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coeunt inter se, et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis inuolvunt, gladiosque destringunt, atque ita se a cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt, et ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flens Petreius manipulos circuit, militesque adpellat; neu se, neu Pompeium absentem, imperatorem suum, aduersario ad supplicium transdant, obsecrat. Fit celeriter concursus in prætorium. Postulat, ut iurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba iurat ipse; idem ad iusiurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Cæsaris miles, ut producat: productos palam in prætorio interficiunt. Sed plerisque hi, qui receperant, celant, nocturne per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus, crudelitas in supplicio, noua religio iurisiurandi, spem præsentis deditionis sustulit, mentesque militum conuertit, et rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Cæsar, qui milites aduersariorum in castra per tempus colloqui venerant, summa diligentia conquiri et remitti iubet: sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt, quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunitium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aquabantur ægre, frumenti copiam legionarii nonnullam ha-

bebant; quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre; cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem perfugiebat. In his erat angustiis res; sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reuerti, quod ibi paullulum frumenti reliquerant: ibi se reliquum consilii explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Cæsar, equitatu præmisso, qui nouissimum agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliantur.

LXXVIII. Genus erat hoc pugnae. Expeditæ cohortes nouissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos adscendentes protegebant. Quum vallis aut locus decliuus suberat, neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in auersos tela coniiciebant: tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum eiusmodi esset locis adpropinquatum legionum signa consistere iuberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo submoto, repente incitati cursu sese in valles uniuersi demitterent, atque ita transgressi, rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur: quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Cæsaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paulatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt: ut tum accidit. Millia enim progressi quatuor, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt, ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque iumentis onera deponunt. Vbi Cæsaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi causa animum aduerterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei, et spem nacti moræ, discessu nostrorum equitum, iter facere

incipiunt. Qua re animum aduersa, Cæsar relictis legionibus subsequitur, præsidio impedimentis paucas cohortes relinquit: hora decima subsequi pabulatores, equitesque reuocari iubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium reuertitur: pugnatur acriter ad nouissimum agmen, adeo, ut pæne terga conuertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Cæsar, atque uniuersum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario, et procul ab aqua, et natura iniquo loco castra ponunt. Sed iisdem de causis Cæsar, quæ supra sunt demonstratæ, proelio amplius non lacessit, et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, siue noctu, siue interdiu erumperent. Illi enim, animaduerso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris conuertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant, et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et præsentī malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris: proximo die, præsidio in castris relicto, uniuersas ad aquam copias educunt; pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Cæsar, et necessariam subire deditionem, quam proelio decertare, malebat: conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat. Illi, et inopia pabuli adducti, et, quo essent ad id expeditiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna iam pars operis Cæsar, processerat. Illi impediendæ rei, hora circiter octaua signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Cæsar ab opere legiones reuocat, equitatum omnem conuenire iubet, aciem instruit: contra opinionem enim militum famamque omnium videri proelium defugisse, magnum detrimentum adferebat. Sed eisdem de causis, quæ sunt cognitæ, quo minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quod spatii breuitas, etiam in fugam coniectis aduersariis, non multum ad summam victoriæ iuuare poterat: non enim amplius pe-

dum millibus duobus ab castris castra distabant. Hinc duas partes acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relictā. Si proelium committeretur, propinquitās castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de caussa constituerat, signa inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum quinque; tertium in subsidiis locum alariæ cohortes obtinebant: Cæsaris triplex: sed primam aciem quaternæ cohortes ex quinque legionibus tenebant; has subsidariæ ternæ, et rursus aliæ totidem suæ cuiusque legionis subsequebantur; sagittarii funditoresque media continebantur acie; equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur; Cæsar nisi coactus proelium non committere; ille, ut opera Cæsaris impediret. Producitur tamen res, aciesque ad solis occasum continentur; inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Cæsar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animum aduersa, Cæsar Germanos levis armaturæ equitumque partem flumen transiit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIII. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquæ, lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt, et id, si fieri possit, semoto a militibus loco. Vbi id a Cæsare negatum, et, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Cæsar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: Non esse aut ipsis, aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium conseruare voluerint, sed satis iam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpressos omnium rerum inopiam: nunc vero, pæne ut feras, circummunitos prohiberi aqua, prohiberi egressu, neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiæ relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Hæc quam potest demississime atque subiectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Cæsar respondit: Nulli omnium has partes vel querimoniæ, vel miserationis, minus conuenisse: reliquos enim omnes suum officium præstitisse; se, qui etiam bona conditione, et loco et tem-

pore æquo, configere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui, iniuria etiam accepta suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conseruarit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint: qua in re omnium suorum vitæ consulendum putarint. Sic omnium ordinum partes in misericordia constitisse; ipsos duces a pace abhorruisse, eos neque colloqui neque induciarum iura seruasse, et homines imperitos et per colloquium deceptos crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, et id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint. Neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suæ; sed eos exercitus, quos contra se multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim sex legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimanque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes paratas, neque submissos duces, rei militaris peritos: nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum prouinciæ prouisum, quæ propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit; omnia hæc iam pridem contra se parari, in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis præsidia rebus, et duas bellicosissimas prouincias absens tot annos obtineat: in se iura magistratuum commutari, ne ex prætura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in prouincias mittantur: in se ætatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus euocentur: in se uno non seruari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum reuertantur, exercitumque dimittant. Quæ tamen omnia et se tulisse patienter, et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, prouinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et iucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi expectauissent, ultro præ-

mium missionis ferrent. Nam quum de loco et tempore eius rei controuersia inferretur: et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum: res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne quid eis noceatur, neu quis inuitus sacramentum dicere cogatur a Cæsare, cauetur.

LXXXVII. Cæsar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur: addit etiam, ut, quid quisque eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restitatur: militibus, æqua facta æstimatione, pecuniam pro iis rebus dissoluit. Quasumque postea controuersias inter se milites habuerant, sua sponte ad Cæsarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius, quum stipendium ab legionibus pæne seditione facta flagitaretur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulant; eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent; eique negotio Q. Fufium Calenum legatum præficit. Hoc eius præscripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

C. IVLII CAESARIS

COMMENTARII

DE BELLO CIVILI

LIBER SECVNDVS

Massiliae, undique arctius obsessae, subsidio cum classe aduenit Nasidius: coniunctaque sua classe oppidanæ, infelicitèr pugnat cum Caesariana. Trebonius inauditæ molis machinas ad oppidum exstruit, quibus Massilienses territi inducias petunt; obtentas violant, et opera Trebonii disiiciunt: quibus festinanter reparatis, de nouo de deditiõne agunt. 1 — 17. Interim Varro in ulteriore Hispania, dum bellum apparat, ab omnibus desertus in potestatem Caesaris venit. 17 — 22. Etiam Massilienses se dedunt. 22. Curio in Africa primo res prospere gerit: 23 — 36: post temerarie proelio decertans, cum toto exercitu caeditur. 37 — 44.

Dum hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum agere instituit. Vna erat proxima portui naualibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod attingit ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari adluitur: reliqua quarta est, quæ aditum habet a terra. Huius quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni prouincia vocat: vimina materiamque comportari iubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum octoginta exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum adparatus, tantaque multitudo tormen-

torum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum duodecim, cuspidibus præfixi, atque hi maximis balistis missi, per quatuor ordines cratium in terra defigebantur. Itaque, pedalibus lignis coniunctis inter se, porticus integebantur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, æquandi loci causa, facta item ex fortissimis lignis, conuoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Tum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido, ignesque aggeri et turribus inferebantur, quæ facile nostri repellebant milites, magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiiciebant.

III. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum classe nauium sedecim, in quibus paucae erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, prouehitur: adpulsisque Messanam navibus, atque inde propter repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta, ex naualibus eorum navem unam deducit. Hac adiuncta ad reliquas naues, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam nauicula, Domitium Massiliensesque de suo aduentu certiores facit, eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis confligant.

III. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex naualibus productas naues refecerant, summaque industria armauerant, (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat) piscatoriasque adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleuerunt. Tali modo instructa classe, omnium seniorum, matrum familiæ, virginum precibus et fletu excitati, ut extremo tempore ciuitati subuenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicauerant, naues conscendunt. Communi enim fit vitio naturæ, ut inuis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus vehementiusque exterreamur: ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe et voluntate ciuitatem compleuerat. Nacti idoneum ventum, ex portu exeunt, et Tauroenta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perueniunt, ibique naues expediunt,

rursusque se ad confligendum animo confirmant, et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero. Nam ad eas, quæ factæ erant Arelatæ per Cæsarem, captivæ Massiliensium accesserant sex. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superauissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonæ atque animi adversus eos proficiscitur. Facile erat, ex castris C. Trebonii atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis iuventus, quæ in oppido remanserat, omnesque superioris ætatis, cum liberis atque uxoribus publicisque custodiis, aut ex muro ad cœlam manus tenderent, aut templa deorum immortalium adirent, et ante simulacra proiecti victoriam ab diis exposcerent: neque erat quisquam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum euentum consistere existimaret. Nam et honesti ex iuventute, et cuiusque ætatis amplissimi, nominatim euocati atque obsecrati, naves conscenderant; ut, si quid aduersi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent; si superauissent, vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commisso prælio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, et, quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Diductisque nostris paullatim navibus, et artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur, et, si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus iniectis navem religauerant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero coniuncti Albicis cominus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris: simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum multa nostris [*de improviso*] imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicatæque naues triremes duæ navem D. Bruti, quæ ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitauerant: sed tantum, re prouisa, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet.

Illæ adeo grauiter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utræque ex concursu laborarent; altera vero præfracto rostro tota collabefieret. Qua re animum aduersa, quæ proximæ ei loco ex Bruti classe naues, erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianæ naues nulli usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta ad extremum vitæ periculum adire cogeant. Itaque ex eo numero nauium nulla desiderata est, ex Massiliensium classe quinque sunt depressæ, quatuor captæ, una cum Nasidianis profugit: quæ omnes citeriorem Hispaniam petiuerunt: at ex reliquis una præmissa Massiliam, huius nuncii perferendi gratia, quum iam adpropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua adparare cœperunt.

VIII. Est animaduersum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse præsidio posse, si pro castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro fecissent, quam primo ad repentinos incursus humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua maior oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat hæc quoqueuersus pedes triginta, sed parietum crassitudo pedum quinque: postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inuentum est magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

VIII. Vbi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emeretur, ubi ignis hostium adhæreresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt, supraque eum locum duo tigna transversa iniecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quæ turri tegimento esset futura: supraque ea tigna directo transversas trabes iniecerunt, easque axibus religauerunt. Has trabes paullo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut

esset, ubi tegimenta præpendere possent ad defendendos ictus ac repellendos, quum inter eam contignationem parietes exstruerentur: eamque contabulationem summam lateribus lutoque constrauerunt, ne quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus ancorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas quatuor pedes fecerunt, easque ex tribus partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim præpendentes religauerunt: quod unum genus tegimenti alii locis erant experti nullo telo neque tormento transiici posse. Vbi vero ea pars turris, quæ erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum eleuabant. Intra hæc tegimenta abditi atque muniti parietes lateribus exstruebant, rursusque alia prehensione ad ædificandum sibi locum expediebant. Vbi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item, ut primo, tecta extremis lateribus instruebant, exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque eleuabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt, fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Vbi ex ea turri, quæ circum essent, opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum, ex materia bipedali, quem a turri lateritia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt: cuius musculi hæc erat forma. Duæ primum trabes in solo æque longæ, distantes inter se pedes quatuor, collocantur, inque eis columellæ pedum in altitudinem quinque defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quæ musculi tegendi causa ponant, collocantur. Eo super tigna bipedalia iniiciunt, eaque laminis clauisque religant. Ad extremum musculi tectum trabesque extremas quadratas regulas, quatuor patentes digitos, defigunt, quæ lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato atque ordinatim structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus lutoque musculus, ut ab igne, qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria in-

ducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne, tectum vineis, ad ipsam turrin perficiunt, subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione nauali, phalangis subiectis, ad turrin hostium admouent, ut ædificio iungatur.

XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promouent, præcipitataque muro in musculum deuoluunt. Ictum firmitas materiæ sustinet; et, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas, tæda ac pice refertas, incendunt, easque de muro in musculum deuoluunt. Inuolutae labuntur, delapsæ ab lateribus longuriis furcisque ab opere remouentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, conuellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submouentur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus iam lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum infulis sese porta foras uniuersi proripiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua noua re oblata, omnis administratio belli consistit, militesque, auersi a proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Vbi hostes ad legatos exercitumque peruenerunt, uniuersi se ad pedes proiciunt: orant, ut aduentus Cæsaris expectetur, captam suam urbem videri, opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irrumperent, urbemque dederent. Hæc atque eiusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia fletuque pronunciantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere deducant, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia

facto, aduentus Cæsaris expectatur: nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Cæsar enim per litteras Trebonio magnopere mandauerat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne grauius permoti milites, et defectionis odio, et contemtionem sui, et diutino labore, omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, grauiusque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIII. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quærent; interiectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis se foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent, et prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animum aduerti posset. Nostri, repentina fortuna permoti, arma, quæ possunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant: fit in hostes impetus; sed muro sagittis tormentisque, fugientes persequi, prohibentur. Illi sub murum se recipiunt, ibique musculum turrisque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia, et vi tempestatis, puncto temporis interiit. Tentauerunt hoc idem Massilienses postero die: eandem nacti tempestatem, maiori cum fiducia, ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnauerunt, multumque ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem parauerant. Itaque, multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo maiore studio militum administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et adparatus male cecidisse viderunt, induciisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum: omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis et conuectis, aggerem noui generis atque inauditum ex lateritiis duobus muris, senum pedum crassitudine, atque

eorum murorum contignationem facere instituerunt, æqua fere latitudine, atque ille congestitius ex materia fuerat agger. Vbi aut spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ postulare videretur, pilæ interponuntur, transuersaria tigna iniiciuntur, quæ firmamento esse possint: et quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur. Sub tecto miles, dextera ac sinistra muro tectus, aduersus plutei obiectu, operi quæcumque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia et virtute militum breui reconcinnatur: portæ, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opéra et labore ita resecta, ut nullus perfidiæ neque eruptioni locus esset, neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus noceri posset; eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, quum pæne inædificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur, ac tela manu conicerentur, suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna sperauissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione ex muro ac turribus bellandi data, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt: ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio, cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Cæsare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quæ vires suæ, quæ voluntas erga Cæsarem totius prouinciæ. Hæc omnibus ferebat sermonibus, neque se in ullam partem mouebat. Postea vero, quum Cæsarem ad Massiliam detineri cognouit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia conuenisse, magna esse in spe atque expectari, et consentire omnem citeriorem prouinciam; quæque postea acciderant, de angustiis ad llerdam rei frumentariæ, accepit; atque

hæc ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat: se quoque ad motum fortunæ mouere cœpit.

XVIII. Delectum habuit tota prouincia; legionibus completis duabus, cohortes circiter triginta alarias addidit; frumenti magnum numerum coegit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret; naues longas decem Gaditanis, ut facerent, imperauit; complures præterea in Hispali faciendas curavit; pecuniam omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in oppidum Gades contulit; eo sex cohortes præsidii causa ex prouincia misit; Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit; arma omnia priuata ac publica in domum Gallonii contulit; ipse habuit graues in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicauit, aduersa Cæsarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Afranium perfugisse, hæc se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse. Quibus rebus perterritos ciues Romanos eius prouinciæ sibi ad rempublicam administrandam HS. CXC et argenti pondo XX millia, tritici modios CXX millia polliceri coegit. Quas Cæsari esse amicas ciuitates arbitrabatur, iis grauiora onera iniungebat, præsidiaque eo deducebat; et iudicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem aduersus rempublicam habuissent, eorumque bona in publicum addicebat; prouinciam omnem in sua et Pompeii verba iusiurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, parabat bellum. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum duabus legionibus Gades conferret, naues frumentumque omne ibi contineret: prouinciam enim omnem Cæsaris rebus fauere cognouerat. In insula, frumento nauibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam reuocabatur, tamen constituerat, nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quod magna esse Pompeii beneficia et magnas clientelas in citeriore prouincia sciebat.

XVIII. Itaque, duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum sexcentis equitibus magnis itineribus progreditur, edictumque præmittit, ad quam diem magistratus principesque omnium ciuitatum sibi esse præsto Cordubæ ellet. Quo edicto tota prouincia peruulgato, nulla

fuit ciuitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret; nullusue ciuis Romanus paullo notior, quin ad statutum diem conueniret. Simul ipse Cordubæ conuentus per se portas Varroni clausit, custodias vigilasque in turribus muroque disposuit. Cohortes duas, quæ colonicæ adpellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quæ est longe firmissima totius prouinciæ ciuitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone præsidio, per se cohortes eiecit, portasque præclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet, ne itinere aut transiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Cæsarem voluntas prouinciæ reperiēbatur. Progresso ei paullo longius litteræ a Gadibus redduntur, simul atque sit cognitum de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quæ essent ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari seruarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex duabus legionibus, quæ vernacula adpellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalin recepit, atque in foro et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo eius conuentus ciues Romani comprobauerunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum, itinere conuerso, sese Italicam venturum promisisset, certior ab suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse, legionem, cui iusserit, transdere. Ille ad eum Sex. Cæsarem mittit, atque huic transdi iubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniæ, transdit, et, quod ubique habeat frumenti ac nauium, ostendit.

XXI. Cæsar, concione habita Cordubæ, omnibus generatim gratias agit: ciuibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; Hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus aduersariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent;

tribunis militum centurionibusque, qui eo præsidiî causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent: pecunias, quas erant in publicum Varroni ciues Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos ac pœnam tulisse cognouerat: tributis quibusdam publicis privatisque præmiis, reliquos in posterum bona spe complet, biduumque Cordubæ commoratus, Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quæ ex fano Herculis collata erant in priuatam domum, referri in templum iubet: prouinciæ Q. Cassium præficit, huic quatuor legiones attribuit: ipse iis nauibus, quas M. Varro, quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus peruenit. Ibi totius fere citerioris prouinciæ legationes Cæsaris aduentum expectabant. Eadem ratione priuatim ac publice quibusdam ciuitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit, pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam peruenit: ibi, legem de dictatore latam, seseque dictatorem dictum a M. Lepido prætore, cognoscit.

XXII. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis proelio navalî superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus, (panico enim vetere atque hordeo corrupto omnes alebantur, quod, ad huiusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant) deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis prouinciarum et exercitum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse cognouerant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, nauibus tribus comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatæ naues, quæ iussu Bruti consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublatis ancoris, sequi coeperunt. Ex iis unum ipsius nauigium contendit, et fugere perseneravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo, perterrita concursu nostrarum nauium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferuat; naues ex portu naualibusque educunt; pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine vetustate, quam pro meritis in se ciuitatis, conser-

vans, duas ibi legiones præsidio relinquit, cæteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et iam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, duas legiones ex quatuor, quas a Cæsare acceperat, et quingentos equites transportabat; biduoque et noctibus tribus navigatione consumptis, adpulit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII millia, habetque non incommodam æstate stationem, et duobus eminentibus promontoriis continetur. Huius aduentum L. Cæsar filius cum decem longis nauibus ad Clupeam præstolans, quas naues Vticæ, ex prædonum bello subductas, P. Attius reficiendas huius belli causa curauerat, veritusque navium multitudinem, ex alto refugerat, adpulsaque ad proximum littus trireme constrata, et in littore relictæ, pedibus Adrumetum profugerat: (id oppidum C. Considius Longus unius legionis præsidio tuebatur:) reliquæ Cæsaris naues eius fuga Adrumetum se receperunt. Hunc secutus M. Rufus Quæstor nauibus duodecim, quas præsidio onerariis nauibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in littore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIII. Curio Marcum Vticam nauibus præmittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur, biduique iter progressus, ad flumen Bagram peruenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit; ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliæna, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum directum, emnens in mare, utraque ex parte præruptum atque asperum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quæ ad Vticam vergit. Abest directo itinere ab Vtica paullo amplius passuum mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, sex millium circuitu in oppidum perueniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque coniuncta, ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Vtica, altera theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animaduertit, multa undique portari atque agi plenissimis viis, quæ repentinum tumultus timore ex agris in urbem conferebantur.

Huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus subsidio sexcenti equites Numidæ ex oppido, peditesque quadringenti mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Vticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio, et simulas cum Curione intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgauerat, qua lege regnum Iubæ publicauerat. Concurrunt equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt; sed interfectis circiter CXX, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, aduentu longarum nauium, Curio pronunciare onerariis nauibus iubet, quæ stabant ad Vticam numero circiter ducentæ, se in hostium habiturum loco, qui non e vestigio ad castra Corneliana vela direxisset. Qua pronuntiatione facta, temporis puncto, sublatis ancoris, omnes Vticam relinquunt, et, quo imperatum est, transeunt: quæ res omnium rerum copia compleuit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque uniuersi exercitus conclamatione imperator adpellatur: posteroque die Vticam exercitum ducit, et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque, ab rege missa, Vticam venire: eodemque tempore vis magna pulueris cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Nouitate rei Curio permotus, præmittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit: equites committunt proelium: et prius, quam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis, impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se coniiciunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis duobus et viginti ad Attium Varum perfugiunt. Hi seu vere, quam habuerant, opinionem ad eum perferunt, siue etiam auribus Vari seruiunt, (nam quæ volumus, et credimus libenter; et, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire, et colloquendi dari facul-

tatem. Qua opinione adductus Varus, postero die mane legiones ex castris educit: facit idem Curio: atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sex. Quinctilius Varus, quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare, in Africam venerat; legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipulique constarent. Hanc nactus appellationis causam Quinctilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cœpit, ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque a quod se quæstorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpassi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfugæ adpellarentur. His pauca ad spem largitionis addidit, quæ ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

XXVIII. Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingeat, et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanuerat, atque alius alii transdiderat, plures auctores eius rei videbantur. [Ciuille bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, et sequi, quod vellet; legiones eæ, quæ paullo ante apud aduersarios fuerant; nam etiam Cæsaris beneficium mutauerat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diuersis partibus coniuncta: neque enim ex Marsis Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de causis consilio conuocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent; quod huiusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur: postremo præstare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam, desertos et circumuentos ab suis, grauissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent, de tertia

vigilia in castra Corneliana recedendum, ut maiore spatio temporis interiecto, militum mentes sanarentur; simul, si quid grauius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio, utrumque improbens consilium, quantum alteri sententiæ deesset animi, tantum alteri superesse dicebat; hos turpissimæ fugæ rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Qua enim, inquit, fiducia et opere et natura loci munitissima castra expugnari posse, confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum exercitus benevolentiam imperatoribus, et res aduersæ odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam, et desperationem omnium, et alienationem exercitus? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri: quod illis licentiam timor augeat noster; his studia deminuat. Quod si iam, inquit, hæc explorata habemus, quæ de exercitus alienatione dicuntur, quæ quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido: quanto, hæc dissimulare et occultare, quam per nos confirmari, præstat; An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem aduersariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur: namque huiusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime aduersaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror, magnaue ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.

XXXII. Dimisso consilio, concionem aduocat militum: commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Cæsar: ut magnam partem Italiæ, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim vestrumque factum, inquit, omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine caussa et Caesar amicissime de vobis, et illi grauissime iudicauerant. Pompeius enim, nullo proelio pulsus, vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit: Caesar me, quem sibi carissimum habuit, prouinciæque Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Italiam tueri non potest, vestrae fidei com.

misit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est illis optatius, quam uno tempore et nos circumuenire, et vos nefario scelere obstringere? Aut quid irati grauius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant; in eorum potestatem veniatis, qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas prouincias? haec acta diebus quadraginta, quibus in conspectum aduersariorum venerit Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditum resistant? vos autem, incerta victoria Caesarem secuti, diudicata iam belli fortuna, victum sequamini, quum vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vobis dicunt, et prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille? non sibi, clam vobis, salutem fuga petiuit? non, proditi per illum, Caesaris beneficio estis conseruati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, quum, proiectis fascibus et deposito imperio, priuatus et captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur noua religio, ut, eo neglecto sacramento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditioe ducis et capitis deminatione sublatum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leuiora; sed tamen sui laboris milites semper euentu belli praemia petiuerunt: qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res processit, fortunamque cur praeteream? An poenitet vos, quod saluum atque incolumem exercitum, nulla omnino naue desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo impetu adueniens profligauerim? quod bis per biduum equestri proelio superauerim? quod ex portu sinuque aduersariorum ducentas naues onerarias abduxerim, eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere, neque nauibus commeatu iuuari possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis, Corfiniensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditioem, an Africi belli praeiudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui; vos me imperatoris nomine adpellauistis. Cuius si vos poenitet, vestram

vobis beneficium remitto; mihi meum restituite nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

XXXIII. Qua oratione permoti milites, crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur: discedentem vero ex concione universi cohortantur, magno sit animo, ne dubitet proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium voluntate et opinione, consensu suorum constituit Curio, quum primum sit data potestas, proelio rem committere. Postero die productos, eodem loco, quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat: ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, siue sollicitandi milites, siue æquo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem prætermittat.

XXXIII. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo adscensu. Hanc uterque si adversariorum copiarum transire conarentur, expectabat, quo æquiore loco proelium committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus omnis, et una levis armaturæ interiecti complures, quum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed, admissis equis, ad suos refugerunt: relictis ab his, qui una procurrerant, levis armaturæ circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat: Perterritum, inquit, hostem vides, Curio; quid dubitas uti temporis opportunitate? Ille unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet, et præcurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi subleuati a suis, primi non facile eniterentur. Sed præoccupatus animus Attianorum militum timore, et fuga, et cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat: omnesque iam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adiici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine ad-

pellans requirebat: uti unus esse ex eius militibus, et monere aliquid velle ac dicere videretur. Vbi ille, saepius adpellatus, adspexit ac restitit, et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum gladio adpetit, paulumque abfuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad eius conatum scuto, vitavit. Fabius, a proximis militibus circumventus, interficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in praelio aut fuga, intereant, neque multum abfuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed quum loci natura et munitio castrorum aditum prohibebat; tum quod ad proelium egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero aduersariorum circiter sexcentis interfectis, ac mille vulneratis: qui omnes discessu Curionis, multique praeterea, per simulationem vulnery, ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animum aduersa, Varus, et terrore exercitus cognito, buccinato in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Vticam obsidere, et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii: Vticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi: conuentus is, qui ex variis generibus constaret: terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbare vellet. Haec quum agerentur, nuncii praemissi ab rege Iuba venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodia ac defensione urbis hortarentur: quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam: iamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nunciis ac litteris perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se regem nisurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus quinque et viginti millibus longe ab Utica eius copias abesse; relictis munitionibus, sese in castra

Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit, statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura loci et munitione, et maris propinquitate, et aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias expectare, et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Iubam, reuocatum finitimo bello et controuersiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, eius praefectum, cum mediocribus copiis missum, Vticae adpropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, et praelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adiuuat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis prouentus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagram, quibus praeerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex cum omnibus copiis insequabatur, et sex millium passuum intervallo a Sabura consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes atque inopinantes hostes adgrediuntur: Numidae enim, quadam barbara consuetudine, nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites reuertuntur, captiuosque ad eum reducunt.

XXXVIII. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus quinque castris praesidio relictis. Progressus millia passuum sex, equites conuenit, rem gestam cognouit; ex captiuis quaerit, quis castris ad Bagram praesit? respondent, Saburam. Reliqua studio itineris conficiundi quaerere praetermittit, proximaque respiciens signa, Videtisne, inquit, milites, captiuorum orationem cum perfugis conuenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerunt? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de praemiis vestris, et de referenda ratia cogitare incipiamus. Erant per se magna, quae

gesserant equites, praesertim quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur; haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti homines equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi iubet sese, iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Iuba, certior factus a Sabura de nocturno proelio, duo millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuevit, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit: ipse cum reliquis copiis elephantisque sexaginta lentius subsequitur, suspicatus, praemissis equitibus, ipsum adfore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit, atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum, et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu, sedecim millium spatium consistit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit, et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatundantaxat procul ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat: sed ii erant numero ducenti, reliqui in itinere substiterant. Hi quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogeant; sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et auersos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic

neque in loco manere ordinesque seruare, neque procurrere et casum subire, tutum videbatur. Hostium copiae submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur: nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de salute sua desperantes, ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna seruare potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

XLII. Curio ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit, unam, ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitrat, proximos colles capere uniuersos, atque eo signa inferri iubet. Hos quoque praecipue missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perueniunt, et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equitibus circum sistens, ut fuga salutem petat, atque in castra contendat; et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, numquam, amisso exercitu, quem a Caesare fidei suae commissum acceperit, se in eius conspectum reuersurum confirmat; atque ita proelians interficitur. Equites perpauci ex proelio se recipiunt: sed ii, quos ad nouissimum agmen equorum reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animaduersa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quaestor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficient. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam nauibus reportentur. Pollicetur, magistrisque imperat nauium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus adpulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum, iamque se puluerem venientium cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat; alii classem hostium celeriter aduolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant: horum fuga nauium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conueniebant: sed tanta erat, completis

litoribus, contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIII. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratia, aut misericordia valerent, aut naues adnare possent, recepti, in Siciliam incolumes pervenirent: reliquæ copiae, missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus, sese ei dederunt: quarum cohortium milites postero die ante oppidum Iuba conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici iussit; paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo lædi quereretur, neque resistere auderet: ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis diebus, quæ fieri vellet Vticæ, constituit atque imperavit, diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. IVLII CAESARIS
COMMENTARII
DE BELLO CIVILI

LIBER TERTIVS

Caesar rebus urbanis ordinatis in Græciam traiecit: 1 — 6. Amissa classis parte, oblatisque pacis conditionibus 6 — 11, Oricum, Apolloniam, alia occupat 11. 12. Pompeius Dyrrhachium contendit. Bibulus in classe moritur. Colloquia de pace turbantur. 12 — 20. Motus Coelii et Milonis opprimuntur. 20 — 23. Libo Brundisinum portum frustra obsidet. 23. 24. Antonius, quos traiecit, cum Caesare iungit. 25 — 31. Scipio Syriacas legiones adducit; Cn. Domitius Scipioni in Macedonia oppositus. 31 — 41. Pompeius a Caesare ad Dyrrhachium obsessus: Caesar duplici clade adfectus. 41 — 72. Fugiens Caesar cum Domitio coniungitur. 72 — 80. Thes saliam occupat. 80. 81. Ibi Pompeius duplici clade adfectus vincitur, fugatur. 84 — 101. Cassius classem Caesaris in Sicilia incendit. 101. Pompeius in Aegypto interficitur: 104. 105: Caesar, eum persequens, Alexandriae nouo bello implicatur. 106. — 112.

Dictatore habente comitia Cæsare, consules creantur Iulius Cæsar et P. Seruilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditæ pecuniæ soluerentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent æstimationes possessionum et rerum, quanti quæque illarum ante bellum fuissent, atque eæ creditoribus transderentur. Hoc et ad timorem nouarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et ciuiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimauit

Item, prætoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus, nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ iudicia, aliis audientibus iudiciis, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde æstimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem: statuerat enim, hos prius iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratulus in referenda gratia, aut arrogans in præripiendo populi beneficio videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis undecim dies tribuit, dictaturaque se abdicat, et ab urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit: eo legiones duodecim et equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum navium reperit, ut anguste quindecim millia legionariorum militum, quingentos equites transportare possent. Hoc unum, [*inopia navium,*] Cæsari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque hæc copię ipsæ hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliæ et Hispaniæ regionibus, omnem exercitum valetudine tentauerat.

III. Pompeius, annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phœnice et Aegypto classem coegerat; magnam omnibus locis aedificandam curauerat; magnam imperatam Asiæ, Syriæ, regibusque omnibus, et dynastis, et tetrarchis, et liberis Achaïæ populis pecuniam exegerat; magnam societates earum prouinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coegerat.

III. Legiones effecerat ciuium Romanorum nouem; quinque ex Italia quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam adpellabat; unam ex Creta et Macedonia, ex veteranis militibus, qui, dimissi a superioribus imperatoribus, in iis prouinciis consederant: duas ex Asia, quas Lentulus Consul conscribendas curauerat. Præterea magnum numerum ex Thessalia, Bœotia, Achaia, Epiroque, sup-

plementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Præter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones duas; sagittarios ex Creta, Lacedæmone, Ponto atque Syria, reliquisque ciuitatibus, tria millia numero habebat; funditorum cohortes sexcenarias duas; equitum septem millia, ex quibus sexcentos Gallos Delotarus adduxerat, quingentos Ariobarzanes ex Cappadocia, ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat, et Sadalam filium miserat. Ex Macedonia ducenti erant, quibus Rhascypolis præerat, excellenti virtute; quingentos ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinus præsidii causa apud regem Ptolemæum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; octingentos, quos ex seruis suis pastorumque suorum coegerat: trecentos Tarcondarius Castor et Donilaus ex Gallogræcia dederant. Horum alter una venerat, alter filium miserat. Ducenti ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna præmia Pompeius tribuit, missi erant; in his plerique hippotoxotæ. Huc Dardanos, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium et ciuitatum adiecerat, atque eum, quem supra demonstrauius, numerum expleuerat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Aegypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus comparauerat: hiemare Dyrrhachii, Apolloniæ, omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cæsarem transire prohiberet: eiusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Præerat Aegyptiis nauibus Pompeius filius; Asiaticis D. Laelius et C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicæ atque Achaicæ classi Scribonius Libo et M. Octavius: toti tamen officio maritimo M. Bibulus præpositus cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

VI. Cæsar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites: quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset peruentum, æquo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent: ipsi expediti naues conscenderent, quo maior numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent: conclamantibus omnibus, imperaret quod vellet; quodcumque imperauisset, se æquo animo esse facturos; pridie Nonas Ianuarias naues soluit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus septem. Postridie terram

attigit. Cerauniorum saxa inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem, et portus omnes timens, quos teneri ab aduersariis arbitrabatur, ad eum locum, qui adpellatur Palæste, omnibus nauibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus cum Asiaticis nauibus duodeviginti, quibus iussu D. Lælii præerant; M. Bibulus cum nauibus CX Corcyræ. Sed neque ii, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi, quum Cæsar omnino duodecim naues longas præsidio duxisset, in quibus erant constratæ quatuor: neque Bibulus, impeditis nauibus dispersisque remigibus, satis mature occurrit, quod prius ad continentem visus est Cæsar, quam de eius aduentu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naues eadem nocte Brundisium a Cæsare remittuntur, ut reliquæ legiones equitatusque transportari possent. Huic officio præpositus erat Fusius Kalenus, legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectæ naues, neque usæ nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyræ certior factus de aduentu Cæsaris, sperans, alicui se parti onustarum nauium occurrere posse, inanibus occurrit, et, nactus circiter triginta, in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit; eodemque igne nauas dominosque nauium interfecit, magnitudine poenæ reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum stationes litoraue omnia longe lateque classibus occupauit: custodiisque diligentius dispositis, ipse grauissima hieme in nauibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium expectans, si in Cæsaris complexum venire posset.

VIII. Discessu Liburnarum ex Illyrico, M. Octavius cum iis, quas habebat, nauibus Salonas peruenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Issam a Cæsaris amicitia auertit: conuentum Salonis quum neque pollicitationibus, neque denunciatione periculi permouere posset, oppidum oppugnare instituit: est autem oppidum et loci natura, et colle munitum: sed celeriter ciues Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt; et quum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium de-

scenderunt, seruosque omnes puberes liberauerunt, et, præfectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinque castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant: et longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianæ consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberauerant, in proxima Octavii castra irruerunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, et quarta, et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt, et, magno numero interfecto, reliquos a quo ipsum Octavium in naues confugere coegerunt. Hic fuit oppugnationes exitus. Iamque hiems adpropinquabat, et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeii præfectum, bis in potestatem peruenisse Cæsaris, atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Cæsar idoneum iudicauerat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret; eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum, debere utrumque pertinaciæ finem facere, et ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrimque incommoda accepta, quæ pro disciplina et præceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque triginta; se morte Cûrionis et detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac reipublicæ parcerent; quantum in bello fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, et pares ambo viderentur: si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore

æqua parte contentum, qui se omnia habiturum confideret: conditiones pacis, quoniam antea conuenire non potuissent, Romæ ab senatu et a populo peti debere: interea et reipublicæ et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim iurauisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore utrumque contentum. Hæc quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.

XI. Vibullius, his expositis a Cæsare, non minus necessarium esse existimauit, de repentino aduentu Cæsaris Pompeium fieri certiores, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem iumentis, ad Pompeium contendit, ut adesse Cæsarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candauia, iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam Dirrhachiumque habebat. Sed re noua perturbatus, maioribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Cæsar oræ maritimæ ciuitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum venisset, L. Torquatus, qui iussu Pompeii oppido præerat, præsidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum defendere; quum Græcos murum adscendere atque arma capere iuberet; illi autem se contra imperium populi Romani pugnatuuros esse negarent; oppidani autem etiam sua sponte Cæsarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit, et se atque oppidum Cæsari dedit, incolumisque ab eo conseruatus est.

XII. Recepto Cæsar Orico, nulla interposita mora, Apolloniam proficiscitur. Eius aduentu audito, L. Staberius, qui ibi præerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatis exigere coepit. Illi vero daturos se negare, neque portas consuli præclusuros; neque sibi iudicium sumpturos contra, atque omnis Italia populusque Romanus iudicauisset. Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amaniani, et relique finitimæ ciuitates, totaque Epirus, et, legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniæ gestæ, Dyrrhachio timens, diurnis eo nocturnisque itineribus contendit. Quo simul ac Cæsar adpropinquare dicebatur, tantus terror incidit eius exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat, neque iter intermiserat, ut pæne omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma proiicerent, ac fugæ simile iter videretur. Sed quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit, iuratque, se eum non deserturum, eundemque casum subiturum, quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui iurant legati: hos tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem omnis exercitus iurat. Cæsar, præoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit, castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniaticum, ut vigiliis castellisque bene meritæ ciuitates tutæ essent præsidio; ibique reliquarum ex Italia legionum aduentum exspectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit, et trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes auxiliaque conduxit.

XIIII. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naues impositis, ut erat præceptum a Cæsare, quantum nauium facultatem habebat, naues soluit, paullumque progressus a portu, litteras a Cæsare accipit, quibus est certior factus, portus litoraue omnia classibus aduersariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, nauesque omnes reuocat. Vna ex iis, quæ perseuerauit, neque imperio Kaleni obtemperauit, quod erat sine militibus, priuatoque consilio administrabatur, delata Oricum, atque a Bibulo expugnata est: qui de seruis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit. Ita exiguo tempore, magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et sicuti mari portibusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: præsidiis enim dispositis, omnia litora a Cæsare tenebantur, neque lignandi, neque aquandi, neque naues ad terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur, sicuti reliquum commeatum, ita ligna atque aquam Corcyra nauibus onerariis supportare:

atque uno etiam tempore accidit, ut, difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant tectæ naues, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque æquo animo ferebant, neque sibi nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent, in quibus demonstrari, angustis, ac se Libo cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex nauibus cum M. Acilio et Statio Murco, legatis, quorum alter oppidi muris, alter præsiis terrestribus præerat; velle se de maximis rebus cum Cæsare loqui, si sibi eius facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandæ causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciæ, atque ab iis impetrant: magnum enim, quod adferebant, videbatur, et Cæsarem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Cæsar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ultiores ciuitates, et rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Corcyræ. Ibi certior ab Acilio et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum reuertitur. Eo quum venisset, euocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam priuatus cum Cæsare, ex ædilitate et prætura conceptas; ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximæ spei maximæque utilitatis eius iracundia impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur, atque ab armis discederetur: sed potestatem se eius rei nullam habere, propterea quod de consilii sententia summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint: sed postulatis Cæsaris cognitis, missuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis: interea manerent induciæ, dum ab illo rediri posset; neue alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa, et de copiis auxiliisque suis: quibus rebus neque tum respondendum Cæsar existimauit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis causæ putamus.

XVII. Postulabat Cæsar, ut legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore recipere, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse diuisam, ut illi classe naues auxiliaque sua impedirent, ipse ut

aqua terraque eos prohiberet: si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum: nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur; neque hanc rem esse impedimenti loco. Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium reiiicere: unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit praesentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem orationem instituisse, neque ullam spem aut conditionem pacis adferre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus, multos dies terra prohibitus, et grauiore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus Caesaris adventus concitauerat, ubi primum rursus adhibito Libone, et L. Luceio et Theophane, quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueuerat, de mandatis Caesaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompeius interpellauit, et loqui plura prohibuit. Quid mihi, inquit, aut vita, aut ciuitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor. Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognouit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est, aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XVIII. Inter bina castra Pompeii atque Caesaris unum flumen tantum intererat, Apsus, crebraque inter se colloquia milites habebant: neque ullum interim telum per pactiones colloquentium transiiciebatur. Mittit P. Vatinius legatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret, et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne ciuibus ad ciues de pace legatos mittere, quod etiam fugitiuis ab saltu Pyrenæo praedonibusque licuisset: praesertim, cum id agerent, ne ciues cum ciuibus armis decertarent? Multa suppliciter locutus est, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est ab altera parte, A.

Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum, atque una etiam ubi utrimque admodum tuto legati venire, et quæ vellent, exponere possent; certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magna-que erat eius rei expectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit, submissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa, quæ ille obiectus armis militum vitavit. Vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. Tum Labienus: Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Cæsaris capite relato, pax esse nulla potest.

XX. Iisdem temporibus Romæ M. Coelius Rufus prætor, caussa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum iuxta C. Trebonii prætoris urbani sellam collocavit; et si quis adpellasset de æstimatione et de solutionibus, quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium adpellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri, et difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius animi, aut cuius impudentiæ est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius: et ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret: ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum; impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica remouendum censuit. Hoc

decreto eum consul senatu prohibuit, et concionari conantem de rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem simulavit; clam, nunciis ad Milonem missis, (qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus,) atque eo in Italiam euocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit, atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores præmisit. Ipse quum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuæ essent comprehensa, et familia Neapoli visa, atque proditio oppidi adpareret, patefactis consiliis, exclusus Capua, et periculum veritus, quod conuentus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit, atque eo itinere sese auertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quæ faceret, iussu atque imperio facere Pompeii, quæ mandata ad se per Bibulum delata essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo quum a Q. Pedio prætore cum legione * * lapide ictus ex muro, periit: et Coelius, profectus, ut dictitabat, ad Cæsarem, peruenit Thurios: ubi, quum quosdam eius municipii sollicitaret, equitibusque Cæsaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quæ occupatione magistratum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, nauium quinquaginta, Brundisium venit, insulamque, quæ contra Brundisium portum est, occupauit; quod praestare arbitrabatur, unum locum, quæ necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos tueri. Hic repentino aduentu naues onerarias quasdam nactus incendit, et unam frumento onustam abduxit, magnumque nostris terrorem iniecit, et noctu militibus et sagittariis in terram expositis, praesidium equitum deiecit, et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naues reliquas, si vellet, subduci et refici iuberet: sua classe auxilia sese Cæsaris prohibiturum.

XXIII. Erat eo tempore Antonius Brundisii, qui, virtuti militum confisus, scaphas nauium magnarum circiter sexaginta cratibus pluteisque contexit, eoque milites delectos imposuit, atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit, nauesque triremes duas, quas Brundisii faciendas curauerat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes quinque ad eas misit. Quæ quum nauibus nostris adpropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant: illi, studio incitati, incautius sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianæ scaphæ, signo dato, se in hostes incitauerunt, primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi iam menses transierant, et hiems iam præcipitauerat, neque Brundisio naues legionesque ad Cæsarem veniebant: ac nonnullæ eius rei prætermissæ occasiones Cæsari videbantur, quod certe sæpe flauerant venti, quibus necessario committendum existimabat: quantoque eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus præerant; maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompeii litteris castigabantur, quoniam primo venientem Cæsarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus Cæsar Brundisium ad suos seuerius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem nauigandi dimitterent, siue ad litora Apolloniatium cursum dirigere, atque eo naues eiicere possent. Hæc a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius a portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia et virtute, administrantibus M. Antonio et Fusio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Cæsaris recusantibus, nacti austrum, naues soluunt, atque altera die Apolloniam Dyrrhachiumque præteruehantur. Qui quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiæ præerat, naues ex

portu educit, et quum iam nostris remissione vento adpropinquassent, idem auster increbuit, nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, sed labore et perseuerantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat, praeteruectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui adpellatur Nymphaeum, ultra Lissum millia passuum tria, eo naues introduxerunt, (qui portus ab africo tegebatur, ab austro non erat tutus,) leuiusque tempestatis, quam classis, periculum aestimauerunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate auster, qui per biduum flauerat, in africanum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris nauibus periculum intulerant, de suo timere cogeantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit, et naues Rhodias adflixit, ita ut ad unam omnes constratae, numero sedecim, eliderentur, et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos adlisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur: quos omnes conseruatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naues duae, tardius cursu confecto, in noctem coniectae, quum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque nauigiis compluribus summissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat: simul de deditioe eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera naus ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paulo minus ducentis. Hi cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi fortitudine. Tirones enim, multitudine nauium perterriti, et salo nauseaque confecti, iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes, ad eum producti, contra religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putauerunt, sed, tractandis conditionibus et simulatione deditiois extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram nauem eiicere cogunt; ipsi, idoneum locum

nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt, et luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae adseruabant, circiter quadringentis, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt, et nonnullis eorum interfectis, incolumes se ad nostros receperunt.

XXVIII. Quo facto, conuentus ciuium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat, muniendumque curauerat, Antonium recepit, omnibusque rebus iuuit. Otacilius, sibi timens, oppido fugit, et ad Pompeium peruenit. Expositis copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum, uniusque tironum, et equitum octingentorum, plerasque naues in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus nauium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut si forte Pompeius, vacuam existimans Italiam, eo transiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt: nam praeteruectas Apolloniam Dyrhachiumque naues viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed quo essent eae delatae, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diuersa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, et si imprudentes ex insidiis adoriri posset: eodemque die uterque eorum ex castris statiuis a flumine Apso exercitum educunt; Pompeius, clam et noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari circuitu maiore iter erat longius, aduerso flumine, ut vado transire posset. Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, eum ubi adpropinquare conouit, idoneum locum nactus, ibi copias collocauit, suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit, quo occultior esset eius aduentus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille, missis ad Caesarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum peruenit Caesar. Cuius aduentu cognito, Pompeius, ne duobus circumclauderetur exercitibus, ex

eo loco discedit, omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum peruenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese imperatorem adpellauerat. Quo facto, ciuitatibus tyrannisque magnas imperauerat pecunias: item a publicanis suæ provinciae debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eisdem insequentis anni mutuam præceperat, equitesque toti provinciae imperauerat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M. Crassum imperatorem interfecerant, et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullæ militum voces tum audirentur, sese, contra hostem si ducerentur, ituros, contra ciuem et consulem arma non laturus; deductis Pergamum atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit, et confirmandorum militum caussa diripiendas iis ciuitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatæ pecuniæ tota prouincia exigebantur: multa præterea generatim ad auaritiam excogitabantur. In capita singula seruorum ac liberorum tributum imponebatur: columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturæ imperabantur: cuius modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pæne vicis castellisque singuli cum imperio præficiebantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et ciuis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum prouincia; differta præfectis atque exactoribus, qui, præter imperatas pecunias, suo etiam priuato compendio seruebant: dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc grauissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit, uniuersis imperatis pecuniis: quibus in rebus prolationem diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum prouinciæ eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam ciuibz Romanis eius provinciae, in singulos conuentus singulasque ciuitates, certæ pecuniæ imperabantur, mutuasque illas ex SC.

exigi dictitabant: publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal pro mutuo.

XXXIII. Præterea Ephesi a fano Dianæ depositas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat, certaue eius rei die constituta, quum in fanum ventum esset, adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos aduocauerat Scipio, litteræ ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum legionibus Cæsarem: properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet. His litteris acceptis, quos aduocauerat, dimittit, ipse iter in Macedoniam parare incipit, paucisque post diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

XXXIII. Cæsar, Antonii exercitu coniuncto, deducta Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ causa posuerat, tentandas sibi prouincias, longiusque procedendum existimabat; et quum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui præsidio misso pollicerentur, earum gentium ciuitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quæ adpellabatur septima vigesima, atque equitibus ducentis in Thessalam; C. Caluisium Sabinum cum cohortibus quinque paucisque equitibus in Aetoliam misit, maximeque eos, quod erant propinquæ regiones, de re frumentaria ut prouiderent, hortatus est. Cn. Domitium Caluinum cum legionibus duabus, undecima et duodecima, et equitibus quingentis in Macedoniam proficisci iubet: cuius prouinciæ ab ea parte, quæ Libera adpellatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Caluisius, primo aduentu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, præsidiis aduersariorum Calydone et Naupacto reiectis, omni Aetolia potitus est. Cassius in Thessalam cum legione peruenit. Hic quum essent factiones duæ, varia voluntate ciuitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat: Preteus summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarem enixe iuuabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et quum ad eum frequentes ciuitatum legationes conuenire cœpissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna et opinione et fama omnium: nam plerumque in nouitate fama antecedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu

contendit ad Domitium, et quum ab eo millia passuum viginti abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam conuertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur. Et quo iter expeditius faceret, M. Fauonium ad flumen Haliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia diuidit, cum cohortibus octo praesidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii aduolauit, qui circum Thessaliam esse consueuerat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis aduentu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se conuertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem, properantem sequi, litterae sunt consecutae a M. Fauonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Fauonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum peruenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus puluis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Fauonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio, biduum castris statiuis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii agmen fluebat, Haliacmonem tertio die prima luce exercitum vado transducit, et castris positus, postero die mane copias ante frontem castrorum struit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putauit, quin, productis legionibus, proelio decertaret. Sed, quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum sex, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit: ille a vallo non discedere perseuerauit: attamen aegre retentis Domitianis militibus, est factum, ne proelio contenderetur; et maxime, quod riuus difficilibus ripis, castris Scipionis subiectus, progressus nostrorum impediabat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognouisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut inuitus dimicare cogere-tur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum, et noctu, ne sonclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua venerat, redit; ibique prope flumen edito natura loco castra

posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superioribus fere diebus nostri pabulari consueverant. Et quum quotidiana consuetudine Q. Varus, præfectus equitum Domitii, venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro uniuersi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis, reliquis in fugam coniectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis, Domitius, sperant Scipionem ad pugnam elici posse, simulauit, sese angustiis rei frumentariae adductum castra mouere; vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum tria, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturæ ad explorandum iter Domitii et cognoscendum præmisit. Qui quum essent progressi, primæque turmæ insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere cœperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, restiterunt. Nostri, cognitis hosti insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt: (in his fuit M. Optimus, præfectus equitum) reliquos omnes earum turma- rum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perdu- xerunt.

XXXVIII. Deductis oræ maritimæ præsidiis, Cæsar, ut supra demonstratum est, tres cohortes Orici oppidi tuendi caussa reliquit, iisdemque custodiam nauium longarum transdidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque præerat Acilius legatus. Is naues nostras interiorem in partem post oppidum reduxit, et ad terram deligauit, faucibusque portus nauem onerariam submersam obiecit, et huic alteram coniunxit, super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, et militibus compleuit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiæ præerat, ad Oricum venit, submersamque nauim, remulco multisque contendens funibus, adduxit; atque alteram nauem, quæ erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus adgressus nauibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, in-

tegrosque semper defatigatis submittens, et reliquis partibus simul ex terra scalis, et classe moenia oppidi tentans, ut aduersariorum manus diduceret, labore et multitudine telorum nostros vicit: defectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerant, eam nauem expugnauit; eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem obiectam, quæ pæne insulam contra oppidum effecerat: qua quatuor biremes, subiectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naues longas adgressus, quæ erant deligatæ ad terram atque inanes, quatuor ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælium ab Asiatica classe abductum reliquit, qui comatus Bullide atque Amantia importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naues onerarias triginta, a M. Antonio relictas, intra portum adgressus omnes incendit: Lissum expugnare conatus, defendentibus ciuibus Romanis, qui eius erant conuentus, militibusque, quos præsidii causa miserat Cæsar, triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

XLI. Cæsar, postquam Pompeium ad Asparagium esse cognouit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius præsidium habebat, tertio die in Macedoniam ad Pompeium peruenit, iuxtaque eum castra posuit; et postridie, eductis omnibus copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompeio fecit. Vbi illum suis locis se tenere animum aduertit, reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimauit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum totiusque belli adparatum is eo contulisset: ut accidit. Pompeius enim, primo ignorans eius consilium, quod diuerso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ compulsum discessisse existimabat: postea, per exploratores certior factus, postero die castra mouit, breuiore itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Cæsar, militesque adhortatus, ut æquo animo laborem ferrent, parua parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeii procereretur, atque ibi castra posuit.

XLII. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui adpellatur Petra, aditumque habet nauibus mediocrem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra communit. Eo partem nauium longarum conuenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, quas tenebat, comportari imperat. Cæsar, longius bellum ductum iri existimans, et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariæ caussa Q. Tullium et L. Canuleium legatum misit: quodque hæc regiones aberant longius, locis certis horrea constituit, vecturasque frumenti finitimis ciuitatibus descripsit; item Lisso Parthinisque, et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum, quum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato; tum quod Pompeius hæc prouiderat, et superioribus diebus prædæ loco Parthinos habuerat, frumentumque omne conquisitum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportarat.

XLIII. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi atque asperi colles: hos primum præsiidiis tenuit, castellaque ibi communiit. Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumuallare Pompeium instituit: hæc spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset; simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exterarum nationes niti videbatur, minueret; quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Cæsare obsideri, neque audere proelio dimicare.

XLIII. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat, quod omnem adparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi collocauerat, frumentumque exercitui nauibus supportabat; neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet, quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut, extremam rationem belli sequens, quam plurimos

colles occuparet, et quam latissimas regiones præsiidiis teneret Cæsarisque copias, quam maxime posset, distineret: id quod accidit. Castellis enim quatuor et viginti effectis, quindecim millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare, atque ipsos a tergo circumuenire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et numero militum præstabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ quum erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat: tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat: quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis præsiidiis magna vi vterque nitabatur, Cæsar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam prælia fiebant. In his quum legio Cæsaris nona præsidium quoddam occupauisset, et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupauit, nostrosque opere prohibere coepit: et quum una ex parte prope æquum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumiectis, postea levis armaturæ magna multitudine missa, tormentisque prolatis, munitiones impediēbat: neque erat facile nostris, uno tempore propugnare et munire, Cæsar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit, et loco excedere. Erat per decliue receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse, non recusare se, quin nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo temere essent progressæ.

XLVI. Cæsar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumultum contra hostem proferri, et aduersas

locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci iussit, locumque in omnes partes quam maxime impediri: ipse idoneis locis funditores instruxit, ut præsidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere et instare coeperunt, cratesque, pro munitione obiectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Cæsar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur maiusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni præerat, cohortatus, tuba signum dari, atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis nonæ subito conspirati pila coniecerunt, et, ex inferiore loco aduersus clium incitati cursu, præcipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coegerunt: quibus ad recipiendum crates directæ, longurique obiecti, et institutæ fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, quinque omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, pauloque citra eum locum morati, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat noua et inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, perculsos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliqua offensione permotos continuerunt, quum ipsi numero militum equitumque præstarent: causa autem obsidionis hæc fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque incolumes copias Cæsar inferiore militum numero continebat: quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique nauium numerus conueniebat, quæ commeatum supportarent; neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumtis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis: sed tamen hæc singulari patientia milites ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos, labore et patientia maximum bellum confecisse: meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Anaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur, non le-

gumina recusabant: pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inuentum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod adpellatur chara, quod admistum lacte multum inopiam leuabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex hoc effectos panes, quum in colloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLVIII. Iamque frumenta maturescere incipiebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustiis loci, et odore tetro ex multitudine cadauerum, et quotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia adfectos: omnia enim flumina atque omnes riuos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut auerterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque ut erant loca montuosa, et ad specus angustiae vallium, has sublicis in terram demissis præsepserat, terramque adgesserat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere cogeabantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam præsidiis aberant longius, et celeriter aestibus exarescebant. At Cæsar's exercitus optima valetudine summaque aquae copia utebatur; tum commeatus omni genere præter frumentum abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, maioremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In nouo genere belli nouæ ab utrisque bellandi rationes reperiiebantur. Illi, quum animum aduertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio adgressi uniuersas, intra multitudinem sagittas coniciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [*alio excubarent*]. ***
Desunt.

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris præfecerat Cæsar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus, cuius aduentu facile sunt repulsi Pom-

peiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque deiectis, reliqui se verterunt, et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla reuocauit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cuius consilium reprehendendum non videtur: aliæ enim sunt legati partes, atque imperatoris: alter omnia agere ad præscriptum, alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque prælio decertare voluit, (quæ res tamen fortasse aliquem reciperet casum) ne imperatorias sibi partes sumsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem adferebat. Nam, ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per decliue sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis: spe enim conficiendi negotii prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quemdam occupauit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumue missum adigi non posset. Hoc consedit loco; atque eum communiit, omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter, distingendæ manus causa, tentauerat, ne ex proximis præsidiis succurri posset. Vno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus tribus, atque eam loco depulit; altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die sex præliis factis, tribus ad Dyrhachium, tribus ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompeianis cecidisse reperiēbamus, euocatos centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus, L. filius, eius, qui prætor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius viginti omnibus sunt præliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et quum laboris sui periculique testimonium adferre vellent, millia sagittarum circiter triginta, in castellum coniecta, Cæsari renumerauerunt: sentoque ad eum relato Scaeuæ centurionis, inuenta sunt in eo foramina CXX. Quem

Cæsar, ut erat de se meritis et de republica, donatum milibus ducentis æris, ab octauis ordinibus ad primum pilum se transducere pronunciauit: eius enim opera castellum magna ex parte conseruatum esse constabat: cohortemque postea duplici stipendio frumentoue et speciaris militatibusque donis amplissime donauit.

LIII. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres extruxit, et in altitudinem pedum quindecim effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et quinque intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, obstructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum obiectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Caluisium Sabinum, ut demonstrauius, receptis, tentandam sibi Achaïam, ac paullo longius progrediendum existimabat Cæsar. Itaque eo Fufium Kalenum misit, et Q. Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit. Quorum cognito aduentu, Rutilius Lupus, qui Achaïam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum præmunire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Kalenus, Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum ciuitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnauit, reliquas ciuitates, circummissis legationibus, amicitia Cæsari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Cæsar exercitum in aciem æquum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut pæne castris Pompeii legiones subiceret: tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumue adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.

LVII. Hæc quum in Achaia atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Cæsar, mittit ad eum A. Clodium: suum atque illius familiarem, quem, ab illo transditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque ad eum, quorum hæc erat summa: sese omnia de pace expertum: nihil adhuc arbi-

trari factum vitio eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea auctoritate esse, ut non solum libere, quæ probasset, exponere, sed etiam magna ex parte compellere, atque errantem regere posset: præesse autem suo nomine exercitui, ut, præter auctoritatem, vires quoque ad coercendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiæ, pacem prouinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relaturos. Hæc ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confectio bello reperiebamus: infectaque re sese ad Cæsarem recepit.

LVIII. Cæsar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dirrhachium contineret, et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstrauius, magnis operibus præmuniuit. castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognouit, paucis intermissis diebus, rursum eum nauibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis, equos alerent: frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumserant, et cogeabantur, Corcyra atque Acarnania, longo interiecto navigationis spatio, pabulum supportare: quoque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed, postquam non modo hordeum pabulumque omnibus in locis herbæque desectæ, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimauit.

LVIII. Erant apud Cæsarem ex equitum numero Allobroges duo fratres, Roscillus et Aegus, Abducilli filii, qui principatum in ciuitate multis annis obtinuerat; singulari virtute homines, quorum opera Cæsar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi ob has caussas amplissimos magistratus mandauerat, atque eos extra ordinem in senatum legendo curauerat, agrosque in Gallia, ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat, locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed freti amicitia Cæsaris, et

stulta ac barbara arrogantia elati, despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, et prædam omnem domum auertebant. Quibus illi rebus permoti uniuersi Cæsarem adierunt, palamque de eorum iniuriis sunt questi; et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium auerterent.

LX. Cæsar neque tempus illud animaduersionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens, rem totam distulit; illos secreto castigauit, quod quæstui equites haberent; monuitque, ut ex sua amicitia omnia expectarent, et ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen hæc res illis offensionem et contemtionem ad omnes attulit: idque ita esse quum ex aliorum obiectationibus, tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis, et nouam tentare fortunam, nouasque experiri amicitias constituerunt: et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt, præfectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilior visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent, multis coemptis equis, ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant, virique fortes habebantur, et in honore apud Cæsarem fuerant, quodque nouum et præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumduxit, atque ostentauit: nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Cæsare ad Pompeium transierat, quum pæne quotidie a Pompeio ad Cæsarem perfugerent, vulgo vero uniuersi in Epiro atque Aetolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quæ a Cæsare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus; seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque rerum et spatiis locorum et custodiarum viribus ac diligentia animaduersa, prout cuiusque eorum, qui negotiis

præerant, aut natura aut studium ferebat, hæc ad Pompeium omnia detulerant.

LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante capto consilio, ut demonstratum est, tegmenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare iubet. His paratis rebus, magnum numerum levis armaturæ et sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas et naues actuarias imponit, et de media nocte cohortes sexaginta, ex maximis castris præsidiisque deducas, ad eam partem munitionum ducit, quæ pertinebant ad mare, longissimeque a maximis castris Cæsaris aberant. Eodem naues, quas demonstrauius aggere et levis armaturæ militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naues longas habebat, mittit, et quid a quoque fieri velit, præcipit. Ad eas munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum quæstorem cum legione nona positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem submiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum quindecim, et vallus contra hostem in altitudinem pedum decem, tantumdemque eius valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatium pedum sexcentorum, alter conuersus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullo munitione: hoc enim superioribus diebus timens Cæsar, ne nauibus nostri circumuenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti prælio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continens omnium dierum labor, quod millia passuum in circuitu septemdecim munitione erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quæ res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulit incommodum. Nam, ut ad mare nostræ cohortes nonæ legionis excubauerant, accessere subito prima luce Pompeiani exercitus, nouusque eorum aduentus exstitit; simul ex nauibus circumuecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant, fossæque aggere complebantur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scalis admodis, tormentis cuiusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis imposita defendebant. Itaque quum omnibus rebus nostri premerentur, atque

ægre resisterent; animaduersum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare nauibus expositi in auersos nostros impetum fecerunt, atque ex utraque munitione deiectos terga vertere coegerunt.

LXIII. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus summittit: quæ ex castris fugientes conspicatæ, neque illos suo aduentu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediabatur. In eo prælio, quum graui vulnere esset adfectus aquilifer, et a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros. hanc ego, inquit, et viuis multis per annos magna diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum referte. Hoc casu aquila conseruatur, omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, præter principem priorem.

LXV. Iamque Pompeiani, magna caede nostrorum, castris Marcellini adpropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus duodecim descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius aduentus Pompeianos compressit, nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar, significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animaduertisset, Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum nauibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, iuxta Pompeium munire iussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animaduersum est ab speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post siluam, et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, nona Caesaris legio quum se obiecisset Pompeianis copiis, atque opera, ut demonstrauius, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec siluam quamdam con-

tingebant, neque longius a mari passibus quadringentis aberant. Post, mutato consilio quibusdam de caussis, Caesar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus haec eadem Pompeius occupauerat, et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa maioribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus quadringentos, quo liberius ac sine periculo milites aquarentur: sed is quoque, mutato consilio quibusdam de caussis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra: munitiones quidem integrae omnes erant.

LXVII. Eo signo legionis illato, speculatores Caesari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmauerant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse, et cupiens eius diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes duas, quæ speciem munitionis præberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero tres et triginta, in quibus erat legio nona, multis amissis centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et peruenit prius, quam Pompeius sentire posset: et tamen si erant munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter adgressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat obiectus portis ericius. Hic paullisper est pugnatum, quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime T. Pulcione, cuius opera proditum exercitum C. Antonii demonstrauimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primo in maiora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum maioribus castris, irruerunt, et quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quæ plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum præcipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstrauimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutæ, quum portam quæ-

rerent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animaduersum, coniunctam esse flumini; prorutis his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXVIII. Interim Pompeius, hac satis longa interiecta mora, et re nunciata, quintam legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus eius nostris equitibus adpropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupauerant, cernebatur, omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animaduerso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat, ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, decem pedum munitionis se in fossas præcipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugæ plena, adeo ut, quum Cæsar signa fugientium manu prehenderet et consistere iuberet, alii admissis equis eundem cursum conficerent, alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis hæc subsidia succurrebant, quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens, (credo, quod hæc præter spem acciderant eius, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus adpropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius, angustis portis atque his a Cæsaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductæ, expugnatis iam castris Pompeii, prope iam expeditam Cæsaris victoriam interpellauerunt: eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobis his unius diei proeliis Cæsar desideravit milites DCCCCLX, et notos equites Rom. Felginatem Tuticanum Gallum, senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium Puteolis; M. Sacrativirum Capua; tribunos militum et centuriones XXXII. Sed horum omnium pars magna, in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga, sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria XXXII. amissa. Pompeius eo proelio imperator est adpellatus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea salutari passus est; sed neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit. At Labienus, quum ab eo impetrauisset, ut sibi captivos transdi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussa, quo maior perfugæ fides haberetur, commilitones adpellans, et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciæ ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse iam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias, præoccupatis castris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, causæ fuisse cogitabant. Non ad hæc addebant, non ex concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibi que ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse detrimentum, quam ab hoste acceperant. Non denique communes belli casus recordabantur, quam paruulæ sæpe causæ vel falsæ suspicionis, vel terroris repentini, vel obiectæ religionis, magna detrimenta intulissent; quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio, in exercitu esset offensum: sed, proinde ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebrabant.

LXXII. Cæsar, ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore præsidiis omnibus deductis, et opugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit, hortatusque est, ne ea, quæ accidissent, grauitur ferrent, neque his rebus tererentur, multisque secundis proeliis unum aduersum, et id mediocre, opponerent: habendam fortunæ gratiam,

quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacauissent; quod finitimas frumentariasque prouincias in potestatem rede-gissent: denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria suble-vandam: quod esset acceptum detrimenti, eius iuri po-tius, quam suæ culpæ, debere tribui: locum se æquum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium castris, expulisse ac superasse pugnantes: sed, siue ipsorum per-turbatio, siue error aliquis, siue etiam fortuna partam iam præsentemque victoriam interpellauisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergouiam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent.

LXXIII. Hac habita concione, nonnullos signi-feros ignominia notauit: ac loco mouit. Exercitui qui-dem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tan-tumque studium infamiæ sarciendæ, ut nemo aut tri-buni aut centurionis imperium desideraret, et sibi quis-que etiam poenae loco grauiore imponeret labores, simul-que omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superio-ris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco, et rem proelio committendam existimarent. Contra ea Cæsar neque satis militibus perterritis confi-debat, spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat, relictis munitionibus; et magnopere rei fru-mentariæ timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, sauciorum modo et ægrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac conquiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia, compluri-bus portis eductas, eodem itinere præmisit; paruoque spatio intermisso, ut et militare institutum seruaretur, et quam serissime eius profectio cognosceretur, concla-mari iussit; statimque egressus, et nouissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio eius, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si

itinere impedito perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit, equitatumque præmisit ad nouissimum agmen demorandum; neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Cæsar. Sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus nouissimos prælio detinebat. Huic suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit quadringentos, qui tantum profecerunt, ut, equestri prælio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Confecto iusto itinere eius diei, quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit, militesque omnes intra vallum castrorum continuit, equitatumque, per caussam pabulandi emissum, confestim decumana porta in castra se recipere iussit. Simili ratione Pompeius, confecto eiusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium consedit, eiusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum et sarcinarum relictæ, ad hæc repetenda inuitati propinquitæ superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Cæsar, quod fore prouiderat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque eius diei itinere, octo millia passuum ex eo loco discedit: quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die Cæsar, similiter præmissis prima nocte impedimentis, de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua imposita esset dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, et reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet, et prægressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimauit.

LXXVIII. Cæsari, ad saucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam.

Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne aduentu Pompeii præoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparauerat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret; coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque oppugnare, et se omni maritima ora excludere conaretur; obsessio tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque, præmissis nunciis ad Cn. Domitium, Cæsar scripsit, et, quid fieri vellet, ostendit: præsidioque Apolloniæ cohortibus quatuor, Lissi una, tribus Orici relictis, quique erant ex vulneribus ægri, depositis, per Epîrum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius quoque, de Cæsaris consilio coniectura iudicans, ad Scipionem properandum sibi existimabat, si Cæsar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Oriciaque discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia expectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

LXXVIII. Iis de causis uterque eorum celeritati studebat, et suis ut esset auxilio, et, ad opprimendos aduersarios, ne occasione temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia a directo itinere auerterat: Pompeius per Candauiam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ causa ab eo discesserat, et Heracleam, quæ est subiecta Candauiae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul, a Pompeio literis per omnes prouincias ciuitatesque dimissis de prælio ad Dyrrhachium facto, latius inflatusque multo, quam res erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Cæsarem, pæne omnibus copiis amissis: hæc itinera infesta reddiderat, hæc ciuitates nonnullas ab eius amicitia auerterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus, a Cæsare ad Domitium, et ab Domitio ad Cæsarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Alges, Roscilli atque Aegi familiares, quos perfu-

gisce ad Pompeium demonstrauius, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt, et Cæsaris profectionem et aduentum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix quatuor horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitauit, et ad Aeginium, quod est obiectum oppositumque Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

LXXX. Coniuncto exercitu, Cæsar Gomphos peruenit, quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro, quæ gens paucis ante mensibus ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, præsidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama iam præcurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, prætor Thessaliæ, quum se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quam socium Cæsaris in rebus aduersis, omnem ex agris multitudinem seruorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit, et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant; se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur: longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliæ adpropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad subleuandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis ciuitatibus huius urbis exemplo inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque, usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die post horam nonam oppidum altissimis mœnibus oppugnare adgressus, ante solis occasum expugnauit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra mouit, et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitæ, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clausuerunt, murosque armatis compleuerunt: sed postea, casu ciuitatis Gomphensis cognito ex captiuis, quos Cæsar ad murum producendos curauerat, portas aperuerunt. Quibus di-

diligentissime conseruatis, collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium, nulla Thessaliæ fuit ciuitas, præter Larissæos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Cæsari parerent, atque imperata facerent. Ille, segetis idoneum locum in agris nactus, quæ prope iam matura erat, ibi aduentum expectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam peruenit, concionatusque apud cunctum exercitum, suis agit gratias; Scipionis milites cohortatur, ut, parta iam victoria, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur, classicumque apud eum cani, et alterum illi iubet prætorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus coniunctis, pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriæ augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares prætoriosque seruorum habere numero, dicerent. Iamque inter se palam de præmiis ac sacerdotiis contendebant, in annosque consulatum definiebant; alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant: magnaue inter eos in consilio fuit controuersia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis prætoriis absentis rationem haberi: quum eius necessarij fidem implorarent Pompeii, præstaret, quod proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Iam de sacerdotio Cæsaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad grauissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus ætatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio adfinitate Pompeii confideret. Postulauit etiam L. Afranium proditoris exercitus Attius Rufus apud Pompeium, [*quod gestum in Hispania diceret.*] Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent,

quique intra præsidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari præstitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicitiis agebant; nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIII. Re frumentaria præparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Cæsar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progrederetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subiiceret. Quæ res in dies confirmationem eius exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstrauius, seruabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos, ex antesignanis electos milites ad pernicitatem, armis inter equites proeliari iuberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque eius generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites mille apertioribus etiam locis septem millium Pompeianorum impetum, quum adesset usus, sustinere audent, neque magnopere eorum multitudine terrerentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit, atque Aegum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar se subiiceret. Cæsar, nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem iudicauit, uti castra ex eo loco moueret, semperque esset in itineribus: hoc sperans, ut, mouendis castris pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur: simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo iam profectionis dato, taber-

naculisque detensis, animaduersum est, paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar apud suos, quum iam esset agmen in portis: Differendum est, inquit, iter in præsentia nobis, et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati; non facile occasionem postea reperiemus: confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore, uti exercitus Cæsaris pelleretur. Id cum essent plerique admirati: Scio me, inquit, pæne incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmauerunt, ut, quum propius sit accessum, dextrum Cæsaris cornu ab latere aperto adgrederentur, ut, circumuenta ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. Ita sine periculo legionum, et pæne sine vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus. Simul denunciauit, ut essent animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut sæpe cogitauissent, ne usu manumque reliquorum opinionem fallerent.

LXXXVII. Hunc Labienus excepit, et, quum Cæsaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret: Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque deuicerit. Omnibus interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronuncio. Perexigua pars illius exercitus superest, magna pars deperit: quod accidere tot proeliis fuit necesse: multos autumnus pestilentia in Italia consumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relictis in continenti. An non exaudistis, ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? Hæ copię, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt reffectæ, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis: attamen, quod fuit roboris, duobus proeliis Dyrrhachinis interit. Hæc quum dixisset, iurauit, se, nisi victorem, in castra non reuersurum: reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc lau-

dans Pompeius, idem iuravit. Nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. Hæc quum facta essent in consilio, magna spe et lætitia omnium discessum est: ac iam animo victoriam præcipiebant, quod de re tanta, et a tam perito imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Cæsar, quum Pompeii castris adpropinquasset, ad hunc modum aciem eius instructam animaduertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, transditæ a Cæsare initio dissensionis ex S. C. quarum una prima, altera tertia adpellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio, coniuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuque interiecerat, numeroque cohortes CX expleverat. Hæc erant millia XLV, euocatorum circiter duo, quæ ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quæ tota acie disperserat. Reliquas cohortes septem castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum cornu eius riuus quidam impeditis ripis muniebat: quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu obiecerat.

LXXXVIII. Cæsar, superius institutum seruans, decimam legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocauerat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata. Huic sic adiunxit octauam, ut pæne unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri præsidio esse iusserat. Cohortes in acie octoginta constitutas habebat, quæ summa erat millium XXII. Cohortes duas castris præsidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium præposuerat: ipse contra Pompeium constitit. Simul, his rebus animaduersis, quas demonstrauius, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumueniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit, atque ex his quartam instituit, equitatuque opposuit, et, quid fieri vellet, ostendit, monuitque, eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiæ aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur, suaque in eum perpetui temporis officia prædicaret, in primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset, quæ per Vatinium in colloquiis, quæ per A. Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se umquam abuti militum sanguine, neque rempublicam alterutro exercitu priuare voluisse. Hac habita oratione, exposcentibus militibus, et studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus euocatus in exercitu Cæsaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione decima duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato: Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operam date: unum hoc proelium superest, quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus. Simul respiciens Cæsarem: Faciam, inquit, hodie, imperator, ut aut viuo mihi, aut mortuo gratias agas. Hæc quum dixisset, primus ex dextro cornu procurrit, atque eum milites electi circiter centum et viginti voluntarii eiusdem centuriæ sunt prosecuti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus: sed Pompeius suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent, neue se loco mouerent, aciemque eius distrahi paterentur: idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leuiusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quædam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent, neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque uniuersi tollerent: quibus rebus et hostes terreri, et suos incitari existimauerunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent, atque animaduertissent, non

concurri a Pompeianis: usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, sua sponte cursum represserunt, et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumtis viribus adpropinquarent; paruoque intermisso temporis spatio, ac rursus renouato cursu, pila miserunt, celeriterque, ut erat præceptum a Cæsare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines conseruauerunt, pilisque missis, ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, uniuersi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit: equitesque Pompeiani hoc acrius instare, et se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circumire coeperunt. Quod ubi Cæsar animum aduertit, quartæ aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt, infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret, omnesque conuersi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii funditoresque destituti, inermes, sine præsidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

XCIII. Eodem tempore tertiam aciem Cæsar, quæ quieta fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque uniuersi terga verterunt. Neque vero Cæsarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in quarta acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronunciauerat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, ab iisdem factæ cædes sagittariorum atque funditorum, ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita, atque initium fugæ factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animum aduertit, aliis diffisus acie excessit, protinusque se in castra equo contulit, et iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam posuerat, clare, ut milites exaudirent: Tuemini, inquit, castra, et defen-

dite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumeo, et castrorum praesidia confirmo. Hæc quum dixisset, se in prætorium contulit, summæ rei diffidens, et tamen euentum expectans.

XCV. Caesar, Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis, nullum spatium perterritis dare oportere existimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno aestu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ ibi praesidio erant relictæ, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, et animo perterriti, et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes, ducibus usi centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCVI. In castris Pompeii videre licuit trichilas stratas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera; multaque præterea, quæ nimiam luxuriam et victoriæ fiduciam designarent: ut facile aestimari posset, nihil eos de euentu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriam obiiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus imperatoriis, decumana porta se ex castris eiecit, protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum triginta ad mare peruenit, nauemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo, initio fugæ facto, pæne proditus videretur.

XCVII. Cæsar, castris potitus, a militibus contendit, ne, in præda occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere

circumuenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco, relicto monte, uniuersi Larissam versus se recipere cœperunt. Qua re animaduversa, Cæsar copias suas diuisit, partemque legionum in castris Pompeii remanere iussit, partem in sua castra remisit; quatuor secum legiones duxit, commodioreque itinere Pompeianis occurrere cœpit, et progressus millia passuum sex aciem instruxit. Qua re animaduversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen subleuebat. Cæsar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque iam suberat, tamen munitione flumen a monte seclisit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo iam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere cœperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Cæsar prima luce omnes eos, qui in monte consederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma proicere iussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt, passisque palmis, proiecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus consurgere iussit, et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conseruauit; militibusque suis commendauit; ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas, quas secum duxerat, inuicem requiescere, atque in castra reuerti iussit: eodemque die Larissam peruenit.

XCVIII. In eo prælio non amplius ducentos milites desiderauit; sed centuriones, fortes viros, circiter triginta amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os aduersum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille, in pugnam proficiscens, dixerat: sic enim Cæsar existimabat, eo prælio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optimeque eum de se meritum iudicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia quindecim cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia quatuor et viginti: (namque etiam cohortes, quæ præsidio in castellis fuerant, sese Sullæ dediderunt:) multi præterea in finitimas ciuitates refugerunt, signaque militaria ex prælio ad Cæsarem sunt relata CLXXX, et aquilæ nouem. L. Domitius, ex castris in montem re-

fugiens, quum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Lælius cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstrauius, insulam obiectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio præerat, tectis instructisque scaphis elicuit naues Lælianas; atque ex his longius productam unam quinqueremem, et minores duas, in angustiis portus cepit; itemque per equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit. Sed Lælius, tempore anni commodiore usus ad nauigandum, onerariis nauibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat, neque a proposito deterrebat, neque, ante prælium in Thessalia factum cognitum, aut ignominia amissarum nauium, aut necessariarum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum, et Phœnicum, et Cilicum, in Siciliam venit. Et quum esset Cæsaris classis diuisa in duas partes, et dimidia parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum, dimidia M. Pomponius ad Messanam: prius Cassius ad Messanam nauibus aduolauit, quam Pomponius de eius aduentu cognosceret; perturbatumque eum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naues taeda, et pice, et stupa, reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit, atque omnes naues incendit quinque et triginta: e quibus erant viginti constratae: tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur: et, nisi eo ipso tempore quidam nuncii de Caesaris victoria per dispositos equites essent adlati, existimabant plerique, futurum fuisse, uti amitteretur. Sed opportunissime nunciis adlatis, oppidum fuit defensum, Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, adplicatisque nostri ad terram nauibus, propter eundem timorem pari atque antea ratione egerunt. Cassius secundum nactus ventum, onerarias naues circiter quadraginta, praeparatas ad incendium, immisit, et flamma ab utroque cornu comprehensa naues sunt combustae quinque. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relictæ praesidio nauibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt; sed sua sponte

naues conscenderunt, et a terra soluerunt, impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes duas in quarum altera erat Cassius, ceperunt: sed Cassius exceptus scapha refugit. Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque inulto post de proelio facto in Thessalia cognitum est ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimauit, quascumque in partes ex fuga se recepisset, ne rursus copias comparare alias, et bellum renouare posset: et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur; legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius prouinciæ iuniores, Græci ciuesque Romani, iurandi causa conuenirent; sed utrum auertendæ suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugæ consilium occultaret, an nouis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit, et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecunia ad necessarios sumtus corrogata cognito Cæsaris aduentu, ex eo loco discessit, et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, nauibusque aliis additis actuariis, in Ciliciam atque inde Cyprum peruenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochen-sium ciuiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse, excludendi sui causa, nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas ciuitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi: qui quum ex fuga Pompeium sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naues soluerunt. Iamque de Cæsaris aduentu fama ad ciuitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius deposito adeundæ Syriæ consilio, pecunia societatis sublata, et a quibusdam priuatis sumpta, et æris magno pondere ad militarem usum in naues imposito, duobusque millibus

hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coegerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium peruenit. Ibi casu rex erat Ptolemæus, puer ætate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatræ non longo spatio ab eius castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio præstarent, neue eius fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites; quos, ex eius exercitu acceptos in Syria, Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto, apud Ptolemæum, patrem pueri, reliquerat.

CIIII. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem eius in procuratione erant regni, siue timore adducti, ut postea prædicabant, ne, sollicitato exercitu regio, Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet; siue despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire iusserunt: ipsi, clam consilio inito, Achillam, præfectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse adpellatus, et quadam notitia Septimii productus, quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat, nauiculam paruulam conscendit cum paucis suis; et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege, et in custodia necatur.

CV. Cæsar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex fano Dianæ, eiusque rei caussa senatores omnes ex provincia euocasse, ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur; sed interpellatum aduentu Cæsaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiæ pecuniæ Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Mineræ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prælium secundum fecisset Cæsar, simulacrum Victoriæ, quod ante ipsam Mineruam collocatum erat, et ante ad simulacrum

Minervæ spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata ciuitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac reconditis templi, quo præter sacerdotes adire fas non est, quæ Græci *ἄδωρα* adpellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriæ, ubi Cæsaris statuam consecrauerant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pauimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Cæsar, paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans, eum Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia, se sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fufio legato euocauerat, equitibusque octingentis, et nauibus longis Rhodiis decem, et Asiaticis paucis, Alexandriam peruenit. In his erant legionibus hominum tria millia CC, reliqui, vulneribus ex præliis et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Cæsar, confusus fama rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitauerat, atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriæ de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum e-naui egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem regiam minui prædicabat. Hoc sedato tumultu, crebræ continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant, compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animaduersis, legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat: ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui Alexandria nauigantibus sunt aduersissimi venti. Interim controuersias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo conuenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemæo et lege et S. C. societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemæum atque sororem eius Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere, et de controuersiis iure apud se potius, quam inter se armis disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni propter ætatem pueri nutricius eius, eunuchus, nomine Pothinus. Is

primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam causam euocari: deinde adiutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam euocavit, atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc, incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior, et ex duabus ea, quae aetate antecedebat. Hæc uti fierent, per omnes deos, perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant adlatae, ut in aerario ponerentur, (hae quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae) alterae, eodem exemplo, relictæ atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

CVIII. De his rebus quum ageretur apud Caesarem, isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controuersias regum componere: subito exercitus regius equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantæ, ut eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit, regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret, et, quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant, magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum eius venissent, prius, quam audiret, aut, cuius rei causa missi essent, cognosceret, corripere ac interficere iussit: quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Caesar effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, et ut potius priuato paucorum et latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendae viderentur: millia enim viginti in armis habebat. Hæc constabant ex Gabinianis militibus, qui iam

in consuetudinem Alexandrinæ vitæ ac licentiæ venerant, et nomen disciplinamque populi Romani dederant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ Ciliciæque, prouinciæ, finitimarumque regionum. Multi præterea capitis damnati exsulesque conuenerant: fugitiuisque omnibus nostris certus erat Alexandria receptus, certaue vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent numero: quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deprecari, hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, vetere quodam Alexandrini exercitus institutio, consueuerant. Erant præterea equitum millia duo. Inueterauerant hi omnes compluribus Alexandria bellis, Ptolemæum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achilles, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupabat Alexandriam, præter eam oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo impetu domum eius irrumpere conatus: sed Cæsar, dispositis per vias cohortibus, impetum eius sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum; ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine naues longas occupare hostes conabantur, quarum erant quinquaginta auxilio missæ ad Pompeium, proelioque in Thessalia facto domum redierant. Illæ triremes omnes et quinqueremes erant, aptæ instructæque omnibus rebus ad nauigandum. Præter has duæ et viginti, quæ præsidii causa Alexandria esse consueuerant, constrictæ omnes: quas si occupauissent, classe Cæsari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Cæsar; omnesque eas naues, et reliquas, quæ erant in naualibus, incendit, quod tam late tueri

tam parua manu non poterat, confestimque ad Pharum nauibus milites exposuit.

CXII. Pharus est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quæ nomen ab insula accepit. Hæc insula, obiecta Alexandriæ, portum efficit: sed a superioribus regibus in longitudinem passuum nongentorum in mare iactis molibus, angusto itinere et ponte cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum, et vicus, oppidi magnitudine: quæque ubique naues imprudentia aut tempestate paullulum suo cursu decesserint, has more prædonum diripere consueuerunt. His autem inuitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse propter angustias nauibus introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon adprehendit, atque ibi præsidium posuit. Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque nauibus ad eum supportari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas regiones, atque inde auxilia euocauit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut æquo prælio discederetur, et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci) paucisque utrimque interfectis, Cæsar, loca maxime necessaria complexus, noctu præmunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et theatrum, coniunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, et ad reliqua naualia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro obiectas haberet, neu dimicare inuitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemæi regis, vacuam possessionem regni sperans, ad Achillam sese ex regia transiecit, unaque bellum administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu controuersia orta; quæ res apud milites largitiones auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri, et procurator regni, in parte Cæsaris, cum ad Achillam nuncios mitteret, hortareturque, ne negotio desisteret, neue animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Cæsare est interfectus. Hæc initia belli Alexandrini fuerunt.

DE

BELLO ALEXANDRINO

LIBER SINGVLARIS

INCERTI AVCTORIS

DE

ALLO ALXANDRINO

LIBER STINGVARIIS

INCEPIT AVCTORIS

LIBER SINGULARIS
DE
BELLO ALEXANDRINO

*Descripto situ Alexandriae et structura, munitio-
nibusque Caesaris in urbe et ad portum, pugnae
referuntur: 1 — 23. Regem Ptolemaeum, quem
in potestate habebat, Arsinoe sorore interim cum
Ganymede imperium obtinente, dimisit Caesar;
24; sed graviter ab eo oppugnatus vincit tandem,
Mithridate Pergameno adiuvante, et rex in Nilo
perit. 25 — 32. Quo sublato, Caesar Cleopatram
et minorem fratrem reges constituit, 33, et Sy-
riam adit. Ponticum bellum adversus Pharna-
cem describitur, per Domitium Calvinum impro-
spere gestum. 34 — 42. Dein Illyricum virtute
Vatini restitutum est Caesari. 42 — 48. Sub idem
tempus turbae in Hispania ulteriore a Cassio
Longino excitatae, eiusdemque sedatae morte.
48 — 65. Constituta Syria, Cilicia, Cappado-
cia, 65. 66, venia Deiotaro concessa, 67. 68,
denique Pharnace celeriter oppresso, Caesar in
Italiam reuertitur, 69 — 78.*

Bello Alexandrino conflato, Caesar Rhodo atque ex
Syria Ciliciaque omnem classem arcessit; Creta sa-
gittarios, equites ab rege Nabataeorum Malcho euocat;
tormenta undique conquiri, et frumentum mitti, auxi-
liaque adduci iubet. Interim munitiones quotidie operi-
bus augentur, atque omnes oppidi partes, quae minus
firmae esse viderentur, testudinibus atque musculis ap-
tantur: ex aedificiis autem per foramina in proxima aedi-
ficia arietes immittuntur, quantumque aut ruinis dei-
citur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitio-
nes proferuntur. Nam incendio fere tuta est Alexan-
dria, quod sine contignatione ac materia sunt aedificia,
et structuris atque fornicibus continentur, tectaque sunt
rudere aut pavimentis. Caesar maxime studebat, ut,

quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interiecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis a reliqua parte urbis excluderet: illud spectans, primum, ut, quum esset in duas partes urbs diuisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset; in primis vero, ut aqua pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus large praebere poterat.

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per quas fines Aegyptii regnumque pertinet, legatos conquisitoresque delectus habendi causa miserant, magnumque numerum in oppidum telorum atque tormentorum conuexerant, et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maximae armorum erant institutae officinae. Seruos praeterea puberes armarauerant, quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque praebebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur; veteranas cohortes vacuas in celeberrimis urbis locis habebant, ut, quacunque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportuni essent. Omnibus viis atque angiporis triplicem vallum obduxerant: erat autem quadrato exstructus saxo, neque minus quadraginta pedes altitudinis habebat: quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Praeterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subiectisque eas rotis, funibus iumentisque obiectis, directis plateis in quamcumque erat visum partem mouebant.

III. Vrbs fertilissima et copiosissima omnium rerum adparatus suggerebat. Ipsi homines, ingeniosissimi atque acutissimi quæ a nobis fieri viderant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur; et sua sponte multa reperiiebant, unoque tempore et nostras munitiones infestabant, et suas defendebant: atque hæc principes in conciliis concionibusque agitabant, populum Romanum paullatim in consuetudinem eius regni occupandi venire: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto; Pompeium se ex fuga eodem recepisse; Cæsarem venisse cum copiis; neque morte Pompeii quidquam profectum, quo minus Cæsar

apud se commoraretur: quem si non expulissent, futuram ex regno prouinciam: idque agendum mature: namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.

III. Interim dissensione orta inter Achillam, qui veterano exercitui præerat, et Arsinoen, regis Ptolemæi minorem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet, præoccupat Arsinoe per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillam interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat: exercitus Ganymedi transditur: is, suscepto officio, largitionem in milites auget, reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in priuatas domos inducitur, quæ paullatim spatio temporis liquescit ac subsidit. Hac uti domini ædificiorum atque eorum familiæ consueuerunt: nam quæ flumine Nilo fertur, adeo est limosa atque turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod fons urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quæ ab Alexandrinis tenebatur. Quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi; qui, distributi munitionum tuendarum causa, vicatim ex priuatis ædificiis, specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus adgreditur. Interseptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quæ ab ipso tenebantur, aquæ magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit. Hanc locis superioribus fundere in partem Cæsaris non intermittebat; quamobrem salsior paullo præter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis ædificiis, magnamque hominibus admirationem præbebat, quam ob causam id accidisset: nec satis sibi ipsi credebant, quum se inferiores eiusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque ante consuessent: vulgoque inter se conferebant, et degustando, quantum inter se differrent aquæ, cognoscebant. Paruo vero temporis spatio, hæc propior bibi omnino non poterat; illa inferior corruptior iam salsiorque reperiēbatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti

viderentur, atque alii morari Cæsarem dicerent, quin naues conscendere iuberet, alii multo grauius extimescerent casum; quod neque celari Alexandrinis possent in adparanda fuga, quum tam paruo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naues receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Cæsaris, quam domiciliis ipsorum non mouerat, quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, et descuisse a suis videbatur; ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur. Quum vero uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur, aptissimum esse hoc genus ad prodicionem, nemo dubitare potest.

VIII. Cæsar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. Nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri adfirmabat: omnia enim litora naturaliter aquæ dulcis venas habere. Quod si alia esset litoris Aegyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quo minus quotidie aquam nauibus peterent, vel a sinistra parte a Paraetonio, vel a dextra ab insula; quae diuersae nauigationes numquam uno tempore aduersis ventis praecluderentur. Fugae vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil, praeterquam de vita, cogitarent: magno negotio impetus hostium aduersos ex munitionibus sustineri, quibus relictis, nec loco nec numero pares esse posse: magnam autem moram et difficultatem adscensum in naues habere, praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et aedificiorum notitiam: hos, praecipue in victoria insolentes, praecursuros, et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fuga nauibusque nostros prohibebituros: proinde eius consilii obliuiscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent.

VIII. Hac oratione apud suos habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant, neue quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna una nocte vis aquae dulcis inuenta est. Ita operosis Alexandrinorum machi-

nationibus maximisque conatibus non longi temporis labore occursum est. Eo biduo legio XXXVII ex dedititiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis, imposita in naues a Domitio Caluino, ad litora Africae paullo supra Alexandriam, delata est. Hae naues Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas ancoras. Hi quum diu retinerentur, atque aquae inopia premerentur, nauigio actuario Caesarem faciunt certiores.

X. Caesar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, nauim conscendit, atque omnem classem se sequi iussit, nullis nostris militibus impositis; quod, quum longius paullo discederet, munitiones nudare nolebat. Quumque ad eum locum accessisset, qui adpellatur Chersonesus, aquandique caussa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a nauibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognouerunt, Caesarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in nauibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. Itaque naues omnes, quas paratas habuerant ad nauigandum, propugnatoribus instruxerunt, Cæsarique redeunti cum classe occurrerunt: qui duabus de caussis eo die dimicare nolebat, quod et nullos milites in nauibus habebat, et post horam decimam diei res agebatur, nox autem adlatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis idonea esset hortatio, quæ neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de caussis naues, quas potuit, Cæsar ad terram detrahit, quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una nauis Rhodia in dextro Cæsaris cornu, longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes non tenuerunt sese, magnoque impetu quatuor ad eam contratae naues, et complures apertae, contenderunt. Cui coactus est Cæsar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet; quamquam si quid grauius illis accidisset, merito casurum iudicabat. Prælium commissum est magna contentione Rhodiorum: qui quum in omnibus dimicationibus et scientia et virtute præstitissent, tum maxime illo tempore totum

onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis, depressa est altera: duae omnibus epibatis nudatae: magna praeterea multitudo in reliquis nauibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, tota classe hostium Cæsar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, aduerso vento leniter flante, naues onerarias Cæsar remulco victricibus suis nauibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum iam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent, ** quibus et superioribus locis subleuabantur, ut ex ædificiis defendi possent: et materiam cunctam obiicerent, quod nostræ classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Idem, postea quam Ganymedes in concilio confirmavit, sese et eas, quæ essent amissæ, restitutum, et numerum adaucturum, magna spe et fiducia veteres reficere naues, accuratiusque huic rei studere atque inseruire instituerunt: ac tametsi amplius CX nauibus longis in portu naualibusque amiserant, non tamen reparandæ classis cogitationem deposuerunt: videbant enim, non auxilia Cæsari, non commeatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Praeterea nautici homines, urbis et regionis maritimæ, quotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant, et quantum paruulis nauigiis profecissent, sentiebant. Itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

XIII. Erant omnibus ostiis Nili custodiæ exigendi portorii causa dispositæ. Naues veteres erant in occultis regiæ naualibus, quibus multis annis ad nauigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi; porticus, gymnasia, ædificia publica detegebant, asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam nauigationem parabant, sed præsentis temporis necessitati seruiabant, et in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes duas et viginti, quinquereemes quinque confecerunt. Ad has minores apertasque complures adiecerunt, et in portu periclitati remigio, quid quæque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum

omnibus rebus parauerunt. Cæsar Rhodias naues novem habebat, (nam, decem missis, una in cursu litore Aegyptio defecerat) Ponticas octo, Lycias quinque, ex Asia duodecim. Ex his quinqueres quinque erant, et quadriremes decem: reliquæ infra hanc magnitudinem, et pleræque apertæ. Tamen virtute militum confisus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIII. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque eorum confideret; Cæsar Pharon classe circumuehitur, aduersasque naues hostibus constituit; in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas: inter has spatium quadringentorum passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naues videbatur. Post hunc ordinem reliquas naues subsidio distribuit: quæ quamque earum sequatur, et cui subueniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt atque instruunt: in fronte collocant duas et viginti, reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt. Magnum præterea numerum minorum nauigiorum et scapharum producunt cum malleolis ignibusque, si quid ipsa multitudo, et clamor, et flamma nostris terroris adferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusta, quæ pertinent ad regionem Africæ: (sic enim prædicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae:) satisque diu inter ipsos est expectatum, ab utris transeundi fieret initium; propterea quod, eo qui intrassent, et ad explicandam classem, et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis nauibus præerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Graecis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Cæsaris animum aduertit: Videris mihi, inquit, Caesar, vereri, si haec vada primis nauibus intraueris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare. Nobis rem committe, nos proelium sustinebimus, (neque tuum iudicium fallemus) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari, magno nobis et dedecori et dolori est. Caesar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnae. Progressas ultra vadum quatuor Rhodias naues circumsistunt Alexandrini, atque in eas im-

petum faciunt. Sustinent illi, atque arte sollertiaque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti obiiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversae occurrerent. Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est, propter angustias loci, atque omne certamen in virtute constitit. Neque vero Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere, aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et voto victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

XVI. Minime autem par erat proelii certamen: nostris enim pulsus neque terra neque mari effugium dabatur, omniaque victoribus erant futura in incerto: illi si superassent nauibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud graue ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum ac de salute omnium decertare; quorum si quis aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cauendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus saepenumero Caesar suis exposuerat, ut hoc maiori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus, ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret; neque numero nauium praestantibus multitudo prodesset, neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adaequari. Capitur hoc proelio quinqueregis una et biremis cum defensoribus remigibusque, et deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquæ propinquam fugam ad oppidum capiunt, quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi saepius accidere posset, omni ratione Caesar contendendum existimauit, ut insulam molemque, ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, et illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio, cohortes decem,

et levis armaturae electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in nauigia minora scaphasque imponit: inde alteram insulae partem destinandae manus causa constratis nauibus adgreditur, praemiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant, et litora armati defendebant; quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur; et scaphis nauibusque longis quinque mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi, locis primum cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in litore constiterunt, atque hos sunt alii subsecuti, constanterque in eos, qui in litore aequo institerant, impetum fecerunt; omnes Pharitae terga verterunt. His pulsis custodia portus relicta, ad litora et vicum adplicaverunt, seque ex nauibus ad tuenda aedificia eiecerunt.

XVIII. Neque vero diutius munitione se continere potuerunt: etsi erat non dissimile, atque Alexandriae, genus aedificiorum, ut minora maioribus conferantur, turresque editae et coniunctae muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat: ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem, perterriti fuga suorum et caede paucorum, triginta pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare praecipitaverunt, et octingentorum passuum intervallo ad oppidum enatauerunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt, sed numerus captiuorum omnino fuit DC.

XVIII. Caesar, praeda militibus concessa, aedificia diripi iussit, castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communiuit, atque ibi praesidium posuit. Hunc fuga Pharitae reliquerant; fortiores illum propioresque oppido Alexandrini tuebantur. Sed eum postero die simili ratione adgreditur, quod, his obtentis duobus, omnem nauigiorum excursum et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Iamque eos, qui praesidio eum locum tenebant, tormentis ex nauibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat; et cohortium trium instar in terram exposuerat: non enim plures consistere angustiae loci patiebantur; reliquae copiae in nauibus stationem obtinebant. Quo facto imperat, pontem aduersus hostem praeuallari; et, qua exitus naui-

bus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se eiecerunt, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quæ consueuerant nauigia per pontes ad incendia onerariarum emittere ad molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte, ex mole; ab illis ex area, quæ erat aduersus pontem, et ex nauibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Cæsare, militesque hortante, remigum magnus numerus et classiariorum ex longis nauibus nostris in molem se eiecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur, pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum nauigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellebant, ac multum proficere multitudine telorum videbantur. Sed postquam ultra eum locum, ab latere eorum aperto, ausi sunt egredi ex nauibus Alexandrini pauci; ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naues refugere cœperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini plures ex nauibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequiebantur. Simul, qui in nauibus longis remanserant, scalas rapere, nauesque a terra repellere properabant, ne hostes nauibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quæ in ponte ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum aduersi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur, et discessu nauium omnino reditu intercluderentur, munitionem in ponte institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naues contenderunt: quorum pars, proximas nacta naues, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens et dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est; nonnulli feliciore exitu, expeditas ad ancoram naues consecuti, incolumes discesserunt; pauci adleuati scutis, et animo ad conandum nixi, ad proxima nauigia adnatarunt.

XXI. Cæsar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem et munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam uniuersos cedere animaduertit, in suum nauigium se recepit. Quo multitudo hominum insecuta quum irrumperet, neque administrandi neque

repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex nauigio eiecit, atque ad eas, quæ longius constiterant, naues adnatauit. Hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conseruavit; nauigium quidem eius, multitudine depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter quadringenti, et paullo ultra eum numerum classiarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmauerunt, atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda nauigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt ut perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis, in proeliis quotidianis, quandocumque sors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis ** manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum: nec diulgata Caesaris hortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos et secundis rebus confirmari, et aduersis incitari viderent, neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut coniectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis, aut suoapte consilio, per occultos nuncios regis probato, legatos ad Caesarem miserunt, ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, confectam taedio puellae, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent.

XXIII. Caesar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat; tamen petentibus dare veniam, utile esse statuit: quod, si quo pacto sentirent ea, quae postularent, mansurum in fide dimissum regem credebat; sin, id quod magis illorum naturae conueniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra conue-

narum ac fugitiuorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, ut consuleret regno paterno, parceret praeclarissimae patriae, quae turpissimis incendiis et ruinis esset deformata, ciues suos primum ad sanitatem reuocaret, deinde conseruaret, fidem populo Romano sibi praearet; quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret; dextra dextram tenens, dimittere coepit adulta iam ætate puerum. At regius animus, disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suæ moribus degeneraret, flens orare contra Cæsarem coepit, ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Cæsaris esse iucundius. Compres-
sis pueri lacrimis, Cæsar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum adfirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Cæsarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio proiecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Cæsaris legati, amici, centuriones, militesque lætabantur, quod nimia bonitas eius fallaciis pueri elusa esset: quasi vero id Caesar bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Quum, duce adsumto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos animad-
verterent; eludentibusque militibus regis aetatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent; neque se quidquam proficere viderent; rumoresque existerent, magna Caesari praesidia terrestri itinere Syria Ciliciaque adduci (quod nondum Caesari auditum erat): com-
meatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque, expeditis nauigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis nauibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Caesari nunciatum est, classem iubet expediri atque instrui. Praeficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in ea classe Rhodiae naues, atque in his Euphranor, sine quo nulla umquam dimi-
catio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornauit, ad duriores casum reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequetur. Nam quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflisset, et sua consuetudine Euphranor primus proelium commisisset, et illic triremem hostium perforasset, ac demersisset: proximam

longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumuentus ab Alexandrinis est. Cui subsidium nemo tulit, siue quod in ipso satis præsidii pro virtute ac felicitate eius putarent esse, siue quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo prælio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice periit.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnæ nobilitatis domi, scientiæque in bello et virtutis fidei dignitatisque in amicitia Cæsaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcescenda, magnas copias, quas celeriter, et propensissima ciuitatum voluntate, et sua diligentia, confecerat, itinere pedestri, quo coniungitur Aegyptus Syriæ, Pelusium adduxit: idque oppidum, firmo præsidio occupatum Achillæ propter opportunitatem loci, (namque tota Aegyptus maritimo arcessu Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici præsidio, pertinaciter propugnantibus, et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiiciebat, et perseuerantia constantiaque oppugnandi, quo die est adgressus, in suam redegit potestatem, præsidiumque ibi suum collocauit. Inde, re bene gesta, Alexandriam ad Cæsarem contendit, omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quæ plerumque adest victori, pacarat, atque in amicitiam Cæsaris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus, non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta, quod nomen a similitudine litteræ cepit: nam pars quædam fluminis Nili, mire deriuata inter se, duobus itineribus paullatim medium inter se spatium relinquens, diuersissimo ad litus interuallo mari coniungitur. Cui loco quum adpropinquare Mithridatem rex cognouisset, et transeundum ei flumen sciret, magnas aduersus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridatem, vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci, sic satis habebat, interclusum a Cæsare a se retineri. Quæ primæ copię flumen a Delta transire, et Mithridati occurrere potuerunt, prælium commiserunt, festinantes præripere subsequenti-
bus victoriæ societatem: quorum impetum Mithridates magna cum prudentia constantiaque militum, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit. Quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus vi-

deret, eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, partimque in naues, quibus flumen transierant, recepissent, funditus deleti essent. Qui ut paullulum ab illo timore se recrearunt, adiunctis iis, qui subsequebantur, rursus oppugnare Mithridatem coeperunt.

XXVIII. Mittitur a Mithridate nuncius Cæsari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis, eadem hæc accidisse, rex. Ita pæne sub idem tempus et rex ad opprimendum Mithridatem proficiscitur, et Cæsar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili nauigatione rex est usus, in quo magnam et paratam classem habebat. Cæsar eodem itinere uti noluit, ne nauibus in flumine dimicaret: sed circumuectus eo mari, quod Africæ partis esse dicitur, sicuti supra demonstrauius, prius tamen regis copiis occurrit, quam is Mithridatem adgredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Consederat cum copiis rex loco natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subiecta, tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adiectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium palude cingebatur.

XXVIII. Inter castra regis et Cæsaris iter flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat; aberat autem ab regis castris millia passuum circiter septem. Rex quum hoc itinere venire Cæsarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Cæsarem prohiberent, et eminus ex ripis prælium impar inirent: nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignauia subibat. Quæ res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari prælio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani, dispersi vada fluminis quærentes, partim demissioribus ripis flumen transnarunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quæ longitudine utramque ripam contingerent, et proiectis, repentinoque aggere iniecto, flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent: sed id frustra; namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, pæne omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Cæsar, re præclarissime gesta, quum subitum aduentum suum iudicaret magnum terrorem Alexandrinis iniecturum, protinus victor ad castra regis perterritis. Hæc quum et opere magno vallata, et loci natura munita aduerteret, confertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere ac proeliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit. Itaque, non magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris muniuerat, brachiisque cum opere castrorum coniunxerat, vici obtinendi causa, Cæsar adgressus omnibus copiis expugnat, non quo id minori numero militum consequi difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti; munitionibus successerunt, acerrimeque eminus proeliari cœperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstraui; altera, quæ mediocri intervallo inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quæ facillimum aditum habebat. Plurimum autem proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant: diuersis enim telis nostri figebantur, aduersi ex vallo castrorum, auersi ex flumine, in quo multæ naues, instructæ funditoribus et sagittariis, nostris impugnabant.

XXXI. Cæsar, quum videret, milites acrius proeliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; quumque animum aduerteret, excelissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis, quod et per se munitus esset, et studio partim pugnandi, partim spectandi decucurrissent in eum locum, in quo pugnabatur; cohortes illo circuire castra, et summum locum adgredi iussit; iisque Carfulenum præfecit, et animi magnitudine et rei militaris scientia virum præstantem. Quo ut ventum est, paucis defendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diuerso clamore et proelio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes castrorum discurrere cœperunt. Quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut pæne eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo

decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, aceruatim se de vallo præcipitauerunt in eam partem, quæ flumini erat adiuncta. Horum primis in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis, ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in nauem, multitudine eorum, qui ad proximas naues adnatabant, demerso navigio, periisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Cæsar magnæ victoriæ fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte oppidi victor introiit, quæ præsidio hostium tenebatur. Neque eum consilium suum fefellit, quin hostes, eo præliio audito, nihil iam de bello essent cogitaturi. Dignum adueniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis proiectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumta, qua supplices dominantes deprecari consueuerunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, adueniendi Cæsari occurrerunt, seque ei dediderunt. Cæsar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum; qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem aduentum eius [*felicem*] fuisse lætabantur.

XXXIII. Cæsar, Aegypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemæus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur. Nam, maiore ex duobus pueris rege amisso, minori transdidit regnum, maiorique ex duabus filiis, Cleopatraræ, quæ manserat in fide præsidiisque eius: minorem Arsinoen, cuius nomine diu regnasse impotenter Ganymedem docuimus, deducere ex regno statuit; ne qua rursus noua dissensio, priusquam diuturnitate confirmarentur regum imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veterana sexta secum deducta, ceteras ibi reliquit, quo firmitus esset eorum regum imperium, qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Cæsaris amicitia; neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti: simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, præsidiis eos nostris esse tutos; et hos, si essent in-

grati, posse iisdem præsiidiis coerceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIII. Dum hæc in Aegypto geruntur, rex Deiotarus ad Domitium Caluinum, cui Cæsar Asiam finitimasque prouincias administrandas transdiderat, venit oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neue Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata se facere, pecuniamque promissam Cæsari non posse persoluere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris quum pecuniam necessariam esse iudicaret; sed etiam turpe populo Romano et Cæsari victori, sibi infame esse statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari; nuncios confestim ad Pharnacem misit, Armenia Cappadociaque decederet, neue, occupatione belli ciuilis, populi Romani ius maiestatemque tentaret. Hanc denunciationem quum maiorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset: ad legiones profectus, unam ex tribus tricesimam sextam secum ducit, duas in Aegyptum ad Cæsarem mittit, litteris eius euocatas: quarum altera in bello Alexandrino non occurrit, quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adiungit Cn. Domitius legioni tricesimæ sextæ duas ab Deiotaro, quas ille disciplina atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum: totidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad C. Plætorium, Quæstorem, ut legionem adduceret, quæ ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat: Quinctumque Patisium in Ciliiciam ad auxilia arcessenda. Quæ copiæ celeriter omnes iussu Domitii Comana conuenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt, Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam paterno nomine iure obtinere deberet; denique eius regni causa integra Cæsari seruaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset. Cn. Domitius, quum animaduerneret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset, subiectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam; quodque omnes tres legiones adducturum Domitium putasset; (ex quibus quum duas ad Cæsarem missas audisset, au-

dacius in Armenia substitisset;) perseuerare coepit, ut eo quoque regno decederet: neque enim aliud ius esse Cappadociæ, atque Armeniæ: nec iuste eum postulare, ut in Caesaris aduentum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset. His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis iugum editum siluestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia. Cuius itineris has esse certas opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, et quod Cappadocia, his iugis subiecta, magnam commeatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quae de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia adspernabatur, nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare, legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, quum aduentaret ad Nicopolim, (quod oppidum positum in Armenia minore est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus obiectis, satis magno intervallo ab oppido remotis,) castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum septem. Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset trans-eundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque pæne disposuit equites: magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit; paganosque et oppidanos in iis locis obuersari: ut, si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animum aduerteret versari, tamquam amicorum aduentu; sin vero ut in hostium fines veniret, præda diripienda milites dissiparentur, dispersique cæderentur.

XXXVII. Hæc quum administraret, numquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium, quum hoc ipso crederet eum facilius decipi posse. At contra spes pacis Domitio in eisdem castris morandi attulit caussam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiæ, suos in castra reuocauit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit. Quæ dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit

suo more atque instituto: in fronte enim simplici directâ acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione hæc media collocabantur acie, duobus dextra sinistraque interuallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instructa.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus literas ad Domitium ferebant, cognoscit, Cæsarem magno in periculo versari, flagitarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriæ loco ducebat, si trahere tempus posset, quum discedendum celeriter Domitio putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum et æquissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas duas directas, non ita magno intervallo medio relicto, quatuor pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat. Equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat; qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXVIII. Domitius autem, quum Cæsaris magis periculo, quam suo, commoueretur; neque se tuto discessurum arbitraretur, si conditiones, quas reiecerat, rursus adpeteret, aut sine causa discederet; ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit. Tricesimam sextam legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro: Deiotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit interval- lum, reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur; acriter varieque pugnatur: nam tricesima sexta legio quum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset, adeo secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet, fossamque transiret, auersosque hostes adgrederetur. At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum auersa hostibus cessisset, fossam autem circumire (acies) secundo conata esset, ut aperto latere adgrederetur hostem, in ipso transitu fossæ confixa et oppressa est: Deiotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. ita victrices regis copię cornu suo dextro mediaque acie conuerterunt se ad tricesimam sextam le-

gionem: quæ tamen fortiter vincentium impetum sustinuit: magnis copiis hostium circumdata, praesentissimo animo pugnans in orbem, se recepit ad radices montium: quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione paene tota amissa, magna parte Deiotari militum interfecta, tricesima sexta legio in loca se superiora contulit, non amplius ducentis et quinquaginta desideratis. Ceciderunt eo praelio splendidi atque illustres viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitus dissipari collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces, rebus secundis elatus, quum de Caesare ea, quae optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique, et victor, et crudelissimus rex, quum sibi fortunam paternam feliciore euentu destinaret, multa oppida expugnauit, bona ciuium Romanorum Ponticorumque diripuit, supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea, quae morte essent miseriora; Pontumque nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum: quae prouincia superioribus mensibus retenta non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat. Namque eo missus aestate cum duabus legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor propraetore; quamquam erat prouincia minime copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissenstionibus vastata et confecta, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrediretur, et recepit et defendit. Namque et castella complura, locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnauit, eaque praeda milites donauit: (quae etsi erat tenuis, tamen in tanta prouinciae desperatione erat grata, praesertim virtute parta:) et quum Octavius ex fuga Pharsalici proelii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis nauibus ladertinorum, quorum semper in rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adiunctis captiuis nauibus sociorum. Et quum diuersissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium victor Caesar sequeretur, compluresque aduersarios in

Illyricum propter Macedoniae propinquitatem se, reliquiis ex fuga collectis, contulisse audiret, litteras ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quae nuper erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum, coniunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum prouinciae inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem regionemque, viuo Cn. Pompeio, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni ac difficili, sive copiosioram prouinciam existimans, sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens, sive virtute et scientia sua confisus, quam saepe in bellis periclitatus, magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat, neque prouinciae facultatibus subleuabatur, quae partim erat exinanita, partim infidelis; neque nauibus, intercluso mari tempestatibus, com meatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum gerebat: quumque durissimis tempestatibus propter inopiam castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod ciues Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus millibus militum amplius amissis, centurionibus duodequadragenta, tribunis quatuor, cum reliquis copiis Salonam se recepit; summaque ibi difficultate rerum omnium pressus, paucis mensibus morbo periit. Cuius et infelicitas vivi, et subita mors in magnam spem Octauium adduxit prouinciae potiundae; quem tamen diutius in rebus secundis et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XLIIII. Vatinus Brundisii quum esset, cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico, quum crebris litteris Cornificii ad auxilium prouinciae ferendum euocaretur, et M. Octauium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum oppugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi, graui valetudine adfectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturae, difficultatesque hiemis et subitae praeparationis. Nam quum ipse paucas in por-

tu naues longas haberet, litteras in Achaïam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod quum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octauii non poterant; nauibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quamquam non satis iusta ad proeliandum, rostra imposuit. His adiunctis nauibus longis, et, numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relictî erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimasque nonnullas ciuitates, quae defecerant, Octauioque se transdiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praeteruehebatur; nec sibi ullius rei moram necessitatemque iniungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octauium persequeretur. Hunc, oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrorum erat praesidium, aduentu suo discedere ab oppugnatione coegit, praesidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatinium classem magna ex parte confectam ex nauiculis actuariis habere cognouisset, confisus sua classe, substitit ad insulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens nauigabat; non quod Octauium ibi restitisse sciret, sed quod eum longius progressum insequi decreuerat. Quum propius Tauridem accessisset, distensis suis nauibus, quod et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis, repente aduersam ad se venientem nauem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus animum aduertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antennas iubet, et milites armari: et, vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naues subsequebantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani, repente oppressi: parati deinceps Octauiani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies; ordine disposita magis Octauiana, paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animum aduerteret, neque nauium se magnitudine, neque numero parem esse, fortuitae dimicationi rem committere maluit. Itaque primas sua quinquerei in quadriremem ipsius Octauii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naues aduersae rostris concurrunt adeo vehementer, ut naus octauiana, rostro discusso, ligno con-

tineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam quum suo quisque auxilium ferret, magnum cominus in angusto mari proelium factum est: quantoque coniunctis magis nauibus confligendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani; qui admiranda virtute ex suis nauibus in hostium naves transilire non dubitabant, et, dimicatione æquata, longe superiores virtute, rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octauii quadriremis: multæ præterea capiuntur, aut rostris perforatæ merguntur: propugnatores Octauiani partim in nauibus iugulantur, partim in mare præcipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert: in quam plures quum confugerent, depressa scapha, vulneratus tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit. Sequuntur hunc suæ naues nonnullæ, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XLVII. At Vatinus, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus, in eum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octauiana ad dimicandum processerat. Capit ex eo proelio penterem unam, triremes duas, dicrotas octo, compluresque remiges Octavianos; posteroque ibi die, dum suas captiuasque naues reficeret, consumto, post diem tertium contendit in insulam Issam, quod eo se recepisse ex fuga credebatur Octavius. Erat in ea nobilissimum earum regionum oppidum, coniunctissimumque Octavio. Quo ut peruenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum Octavius parvis paucisque nauigiis vento secundo regionem Græciæ petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam caperet. Ita breui spatio, re præclarissime gesta, provincia recepta, et Cornificio reddita, classe aduersariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Cæsar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palæpharsali rem feliciter gerebat, Alexandriaque quum periculo magno, tum etiam maiore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus, in Hispania pro prætore prouinciæ ulterioris obtinendæ causa relictus, siue consuetudine naturæ suæ, siue odio, quod in illam prouinciam susceperat quæstor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones; quod vel ex conscientia sua, (quum de se mutuo sentire prouinciam crederet,) vel multis

signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animaduvertere poterat; et compensare offensionem prouinciæ exercitus amore cupiebat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos militibus est pollicitus: nec multo post, quum in Lusitania Medobregam oppidum montemque Herminum expugnasset, quo Medobregenses confugerant, ibique imperator esset adpellatus, HS centenis milites donauit. Multa præterea et magna præmia singulis concedebat, quæ speciosum reddebant præsentem exercitus amorem; paullatim tamen et occulte militarem disciplinam seueritatemque minuebant.

XLVIII. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad ius dicendum Cordubam se recepit, contractumque in ea aes alienum grauissimis oneribus prouinciæ constituit exsoluere, et, ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam plura largitori quærebantur, pecuniæ locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat. In gregem locupletium simultatum causæ tenues coniciebantur, neque ullum genus quæstus, aut magni et euidentis, aut minimi et sordidi, præmittebatur, quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam iacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut in reos referretur. Ita etiam magna sollicitudo periculorum ad iacturas et detrimenta rei familiaris adiungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, quum Longinus imperator eadem faceret, quæ fecerat quæstor, similia rursus de morte eius prouinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares eius, qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, cuius nomine peccabant, sibi, quod rapuerant, acceptum referebant; quod interciderat, aut erat interpellatum, Cassio adsignabant. Quintam legionem nouam conscribit: augetur odium et ex ipso delectu, et sumtu additæ legionis: complentur equitum tria millia, maximisque ornantur impensis: nec prouinciæ datur ulla requies.

LI. Interim litteras accepit a Cæsare, ut in Africam exercitum transiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiæ perueniret; quod magna Cn. Pompeio iuba rex miserat auxilia, maioraque missurus existimabatur. Quibus litteris acceptis, insolenti voluptate efferebatur,

quod sibi nouarum prouinciarum et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones arcessendas auxiliaque adducenda; certis hominibus dat negotium, ut frumentum nauesque centum præpararentur, pecuniæque describerentur, atque imperarentur; ne qua res, quum redisset, moraretur. Reditus eius fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia, cupienti præsertim aliquid, Cassio deerat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Cæsaris iussu gerere deberet; polliceturque eis, quum in Mauritaniam transiecissent, HS centenos se daturum: quintam fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit, eoque ipso die tempore postmeridiano, quum in basilicam iret, quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei transdit; deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuasset, sinistra corripit versum, dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a coniuratis impetus uniuersis. Munatius Flaccus proximum gladio transiicit lictorem: hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vassius et L. Mergilio, simili confidentia, Flaccum municipem suum adiuant: erant enim omnes Italicenses. At ipsum Longinum L. Licinius Squillus inuolat, iacentemque leuibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim berones compluresque euocatos cum telis secum habere consueuerat: a quibus ceteri intercluduntur, qui ad cædem faciendam subsequebantur: quo in numero fuit Calpurnius Saluianus et Manilius Tuscus. Minutius inter saxa, quæ iacebant in itinere, fugiens opprimitur, et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit lætus in castra, militibus vernaculis et secundæ legionis, quibus odio sciebat præcipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in tribunal, prætor adpellatur: nemo enim aut in prouincia natus, aut vernaculæ legionis miles, aut diuturnitate iam factus prouincialis, quo in numero erat secunda legio, non cum

omni prouincia consenserat in odio Cassii: nam legiones tricesimam et vicesimam primam, paucis mensibus in Italia scriptas, Cæsar attribuerat Longino; quinta legio ibi nuper erat confecta.

LIIII. Interim nunciatur Laterensi viuere Cassium. Quo nuncio dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit se celeriter, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, tricesima legio signa Cordubam infert ad auxilium ferendum imperatori suo: facit hoc idem vicesima prima: subsequitur has quinta. Quum duæ legiones reliquæ essent in castris; secundani veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eo, quid sensissent, iudicaretur, secuti sunt factum superiorum: permansit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu deiecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii cædis, iubet comprehendi: legionem quintam in castra remittit, cohortibus triginta retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilium, et L. Laterensem, et Annium Scapulam, maximæ dignitatis et gratiæ prouincialem hominem, si-bique tam familiarem, quam Laterensem et Racilium, in eadem fuisse coniuratione. Nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici iubeat. Minutium libertis transdit excruciantum; item Calpurnium Saluianum, qui profitetur indicium, coniuratorumque numerum auget; vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, co-actus. Iisdem cruciatibus adfectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici iubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS LX cum Calpurnio paciscitur, et cum Q. Sextio L. Qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitæ dolorque vulnerum, pecuniæ remissus, crudelitatem cum auaritia certasse significabat.

LVI. Aliquot post diebus litteras a Cæsare missas accipit, quibus cognoscit, Pompeium, in acie victum, amissit copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriæ nuncius lætitiā exprimebat; confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas iubet referri: quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Aequè autem Romanorum delectum instituit, quos, ex omnibus conuen-

tibus coloniisque conscriptos, transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal, maius tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia mittit ad traiectum: ipse, classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit, ibique moratur; propterea quod edictum tota prouincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. Quæ euocatio vehementer omnes turbauit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nunciat fama, legionem tricesimam, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse, et ad secundam legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum quinque cohortibus unetuicesimanorum egreditur, mane peruenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio XXX, et XXXI, et cohortes quatuor ex quinta legione, totusque conuenisset equitatus, audit, quatuor cohortes, a vernaculis oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam peruenisse legionem, omnesque ibi se coniunxisse, et T. Thorium Italicensem ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Pâucis ei diebus adfertur, conuentum Cordubensem ab eo defecisse, Marcellumque aut voluntate, aut necessitate adductum, (namque id varie nunciabatur,) consentire cum Cordubensibus; duas cohortes legionis quintæ, quæ fuerant Cordubæ in præsidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, mouet castra, et postero die Segouiam ad flumen Silicense venit. Ibi habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Cæsaris absentis causa, sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecatuos, dum per eos Cæsari prouincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditionis militum suaque videretur natura, simul ut contra Q. Cassium, qui Cæsaris nomine maioribus viribus uti videbatur, aequè potentem opponeret dignitatem, Cn.

Pompeio se prouinciam recuperare velle palam dictitabat: et forsitam etiam hoc fecerit odio Caesaris et amore Pompeii, cuius nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varo obtinuerat; sed, id qua mente commotus fecerit, coniectura sciri non potest; certe hoc prae se Thorius ferebat; milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conuentus obuiam prodit; neque tantum virorum, sed etiam matrum familias ac praetextatorum; deprecaturque, ne hostili aduentu Cordubam diriperent; nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Cæsarem ne facere cogerentur, orare.

LVIII. Tantæ multitudinis precibus et lacrimis exercitus commotus quum videret, ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoria; tanque omnibus Cæsarianis, quam Pompeianis, Longinum esse in odio; neque se conuentum, neque M. Marcellum contra Cæsaris causam posse perducere; nomen Pompeii ex scutis detraxerunt, Marcellum, qui se Cæsaris causam defensurum profitebatur, ducem adsciuerunt, prætoremque adpellarunt, et sibi conuentum adiunxerunt, castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter quatuor millia passuum a Corduba, citra flumen Baetim, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra; litteras ad regem Bogudem in Mauritaniam, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit: subsidio sibi prouinciæque Cæsaris causa quamprimum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, ædificia incendit.

LX. Cuius rei deformitate atque indignitate legiones, quæ Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur, priusque configendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimæ carissimæque possessione Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumerentur. Marcellus, quum configere miserrimum putaret, quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Cæsarem esset redundaturum; neque suæ potestatis esse; legiones Baetim transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contra pro castris suis aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in æquum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse

sciebat, adgressus equitatu legionarios se recipientes, complures nouissimos in fluminis ripis interficit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Baetim transfert, crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen confligitur propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas, multisque proeliis expertas legiones. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum confidebat. Itaque, quum castra castris collata essent, et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus, veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibi infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur, celerique itinere Uliam contendit: quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo coniuncta ponit moenibus castra, ut et loci natura, (namque Ulia in edito monte posita est,) et ipsa munitione urbis undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et, quam proxime potest Uliam, castra castris confert; locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus, ut neque confligeret, (cuius si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat,) neque vagari Cassium latius pateretur; ne plures ciuitates ea paterentur, quæ passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quæ priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus Cassii litteris acceptis, rex Bogud cum copiis venit; adiungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxilarias Hispanorum. Namque, ut in ciuilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullæ ciuitates rebus Cassii studebant, plures Marcello fauebant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter, crebroque id accidit, fortuna sæpe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen umquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex citeriore provincia cum cohortibus legionariis XXXV, magnoque numero equitum et reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: Cassius contra suis se tenet praesidiis; siue eo, quod plus sibi iuris deberi, quam Marcello, existimabat; siue eo, quod, ne praecipuus animus Lepidi esset obsequio aduersarii, verebatur. Pōnit ad Uliam castra Lepidus; neque habet a Marcello quidquam diuisi. Ne pugnetur, interdicat: ad exeundum Cassium inuitat, fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidue Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disicerentur, sibiue liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope iam constituta opera quum complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius; nam de huius conscientia dubitabatur,) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione et auxilio Lepidi, proelium esset diremtum; maior calamitas esset accepta.

LXIII. Cum iter Cassio patefactum esset, castra Marcellus cum Lepido coniungit. Lepidus eodem tempore Marcellusque Cordubam, Cassius cum suis profiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit. De cuius adventu ut cognouit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis, Malacam contendit; ibique aduerso tempore nauigandi naues conscendit, ut ipse praedicabat, ne se Lepido, et Trebonio, et Marcello committeret; ut amici eius dictitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cuius magna pars ab eo defecerat; ut ceteri existimabant, ne pecunia illa, ex infinitis rapinis confecta, in potestatem cuiusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate, quum in iberum flumen noctis vitandae causa se contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius se nauigaturum credens, pro-

fectus aduersis fluctibus, occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum neque flectere nauim propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa naui, periit.

LXV. Quum in Syriam Cæsar ex Aegypto venisset, atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, litterisque urbanis animaduerneret, multa Romæ male et inutiliter administrari, neque ullam partem reipublicæ satis commode geri; quod et contentionibus tribuniciis perniciosæ seditiones orirentur, et ambitione atque indiligentia tribunorum militum, et qui legionibus præerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quæ dissoluendæ disciplinæ seueritatique essent; eaque omnia flagitare aduendum suum videret: tamen præferendum existimauit, quas in prouincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, iura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Hæc in Syria, Cilicia, Asia celeriter se confecturum sperabat, quod hae prouinciae nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere: non enim excessisse Ponto Pharnacem audierat, neque excessurum putabat; quum secundo proelio esset vehementer inflatus, quod contra Domitium Caluinum fecerat. Commoratus fere in omnibus ciuitatibus, quae maiore sunt dignitate, praemia bene meritis et viritim et publice tribuit: de controuersiis veteribus cognoscit ac statuit: reges, tyrannos, dynastas prouinciae, finitimos, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis prouinciae tuendæ ac defendendæ, dimittit, et sibi et populo Romano amicissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea prouincia consumtis, Sex. Cæsarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriæque præficit; ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cuius prouinciae ciuitates omnes euocat Tarsum, quod oppidum fere totius Ciliciæ nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus prouinciae et finitimarum ciuitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacæ commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in Cappadocia Bellonæ templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos deæ eius maie-

state, imperio, et potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo Lycomedi Bythinio adiudicauit, qui, regio Cappadocum genere ortus, propter aduersam fortunam maiorum suorum mutationemque generis, iure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathen, quum bene meritus uterque eorum de republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub eius imperio ac ditione esset: ipse iter inceptum simili velocitate conficere coepit.

LXVII. Quum propius Pontum finesque Gallogræciæ accessisset, Deiotarus tetrarches Gallogræciæ tunc quidem pæne totius, quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse ceteri tetrarchæ contendebant, sine dubio autem rex Armeniæ minoris ab senatu adpellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum priuato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Cæsarem venit, oratum, ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quæ nulla præsidia Cæsaris habuisset, excitusque imperiis in Cn. Pompeii castris fuisset: neque enim se iudicem debuisse esse controuersiarum populi Romani, sed parere præsentibus imperiis.

LXVIII. Contra quem Cæsar quum plurima sua commemorasset officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defectionem eius nullam posse excusationem imprudentiæ recipere coarguisset; quod homo tantæ prudentiæ ac diligentiae scire potuisset, quis urbem Italianamque teneret; ubi senatus populusque Romanus, ubi resp. esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum consul esset; tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati ætatiue hominis, precibus eorum, qui frequenter concurrissent hospites atque amici Deiotari ad deprecandum; de controuersiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit: regium vestitum ei restituit. Legionem autem eam, quam ex genere ciuium suorum Deiotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere iussit.

LXVIII. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coegisset, quæ numero atque exercitatione bellorum mediocres erant, (excepta enim legione sexta, quam secum adduxerat Alexandria vetera-

nam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac nauigationum, partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominum in ea esset; reliquæ erant tres legiones, una Deiotari, duæ, quæ in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant,) legati, a Pharnace missi, Cæsarem adeunt, atque inprimis deprecantur, ne eius aduentus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacem, quæ imperata essent; maximeque commemorabant, nulla Pharnacem auxilia contra Cæsarem Pompeio dare voluisse; cum Deiotarus, qui dedisset, tamen ei satisfacisset.

LXX. Cæsar respondet, se fore æquissimum Pharnaci, si, quæ polliceretur, repræsentaturus esset. Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, ne aut Deiotarum sibi obiicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio misissent: nam se neque libentius facere quidquam, quam supplicibus ignoscere; neque prouinciarum publicas iniurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi: id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui prouidisset, ne vinceretur, quam sibi, cui dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graues iniurias ciuium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exsectis virilitatem restituere posse: quod quidem supplicium grauius morte ciues Romani subissent. Ponto vero decederet confestim, familiasque publicanorum remitteret, ceteraque restitueret sociis ciuibisque Romanis, quæ penes eum essent. Si fecisset, iam tunc sibi mitteret munera ac dona, quæ, bene rebus gestis, imperatores ab amicis accipere consuessent: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus, quum festinantem ac properantem Cæsarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de caussis ad urbem Cæsarem reuocari,) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa, frustrari coepit. Cæsar, cognita calliditate hominis, quod aliis temperibus natura

facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum consereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, velut manu factus, excelsiore undique fastigio, sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique, intercisi vallibus, colles: quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus pæne coniunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem, non multo longius millibus passuum tribus abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum felicium castrorum reffectis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LXXIII. Cæsar quum ab hoste millia passuum quinque castra posuisset, videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munitorum, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quæ multo erant propiora regis castris; aggerem comportari iubet intra munitiones. Quo celeriter collato, proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia agere iussit, ne quis ab opere miles discederet, quum spatio non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto Cæsaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit, quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis peruulgata militari credebat instrui Cæsar; vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur; vel ad ostentationem regiae fiducia, ne munitione magis, quam manu, defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces, impulsus siue loci felicitate; siue auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperasse eum postea audiebamus; siue paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta; quum more operis quotidiani magnam illam servorum multitudinem, quæ aggerem portabat, militum esse credidisset; siue etiam fiducia veteran

exercitus sui, quem vicies et bis in acie conflixisse, et vicisse legati eius gloriabantur; simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat, inito consilio dimicandi, descendere prærupta valle coepit. Cuius aliquamdiu Cæsar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coartationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo prærupta in proelium descenderat valle, adscendere aduersus arduum collem instructis copiis coepit.

LXXV. Cæsar, incredibili eius vel temeritate, vel fiducia commotus, neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere iubet, legiones opponit, aciemque instruit: cuius rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regiae quadrigæ permistos milites perturbant; quæ tamen celeriter multitudinem telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium, et clamore sublato confligitur, multum adiuvante natura loci, plurimum deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus bellicis intersunt, tum præcipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri proelio cominus facto, dextro cornu, quo veterana legio sexta erat collocata, initium victoriæ natum est. Ab ea parte quum in procliue detruderentur hostes; multo tardius, sed tamen iisdem diis adiuvantibus, sinistro cornu mediaque acie totæ profligantur copię regis: quæ quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter, gradu pulsæ, premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen proiectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque adgredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces præsidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudo suorum, aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit: cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberius profugiendi, vivus in Cæsaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria toties victor Cæsar incredibili est lætitia adfectus, quod maximum bellum tanta

celeritate confecerat; quodque subiti periculi recordatio est lætior, quod victoria facilis ex difficilimis rebus acciderat. Ponto recepto, præda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur; legionem sextam decedere ad præmia atque honores accipiendos in Italiam iubet: auxilia Deiotari domum remittit: duas legiones cum Cælio Viniciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallogræciam Bithyniamque in Asiam iter facit, omniumque earum prouinciarum de controuersiis cognoscit et statuit, iura in tetrarchas, reges ciuitates distribuit. Mithridatem Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam Mithridates, rex Asiæ totius, propter nobilitatem Pergamo paruulum secum absportauerat in castra, multosque tenuerat annos) regem Bospori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; prouinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, muniuit. Eidem tetrarchiam (legibus) Gallogræcorum iure gentis et cognationis adiudicauit, occupatam et possessam paucis ante annis a Deiotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

DE

BELLO AFRICANO

LIBER SINGVLARIS

INCERTI AVCTORIS

BELLO AFRICANO

LIBER SINGULARIS

INCEPIT AUCTORIS

LIBER SINGVLARIS
DE
BELLO AFRICANO

Caesar in Africam proficiscitur, et Adrumeto tentata, Leptique oppido occupato, auxilia eo convocat, et ibidem cum Labieno aliquoties conflatur. 1—20. Pompeius filius Ascurum frustra obsidet. 23. Rex Numidiae Iuba auxilio Scipioni, summo partium Pompeianarum duci, profectus, ad tuendum contra Bogudem regnum reuocatur. 25. Bellum exinde varia fortuna ductum, oppida capta, velitatum saepius, naues interceptae plus tamen Caesari fauentibus satis. Tandem iusto proelio ad Thapsum res Scipionis profligatae. 26—86. Ex quo M. Cato Uticensis (88), rex Iuba et M. Petreius (94), et ipse dux Scipio (96) vim vitae suae intulerunt. Iubae regnum sit prouincia. 97.

Caesar itineribus iustis confectis, nullo die intermisso, a. d. XIII Kal. Ian. Lilybæum peruenit, statimque ostendit, sese naues velle conscendere, quum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix sexcentos. Tabernaculum secundum litus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi moræ quidquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet; nihilo tamen minus in navibus remiges militesque continere, et nullam prætermittere occasionem profectionis; quum præsertim ab incolis eius prouinciæ nunciarentur aduersariorum copiae, equitatus infinitus, legiones regiae quatuor, levis armaturæ magna vis, Scipionis legiones decem, elephantum CXX, classesque esse complures: tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies et naues longæ adaugeri, et onerariæ complures eodem concurrere, et legiones

tironum convenire, in his veterana legio quinta, equitum ad duo millia.

II. Legionibus collectis sex, et equitum duobus millibus, ut quæque prima legio venerat, in naues longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita maiorem partem nauium antecedere iussit, et insulam petere Aponianam, quæ non longe abest a Lilybæo: ipse parum commoratus, bona paucorum vendit publice: deinde Allieno prætori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit, et de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datis mandatis, ipse nauem conscendit a. d. VI Kal. Ian. et reliquas naues statim est consecutus. Ita vento certo celerique nauigio vectus, post diem quartam cum longis paucis nauibus in conspectum Africæ venit: namque onerariæ reliquæ præter paucas, vento dispersæ atque errabundæ, diuersa loca petierunt. Clupeam classe præteruehitur, deinde Neapolim: complura præterea castella et oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, (ubi præsidium erat aduersariorum, cui præerat C. Considius,) et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti Cn. Piso cum Maurorum circiter tribus millibus adparuit: ibi paullisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naues convenirent, exponit exercitum; cuius numerus in præsentia fuit peditum III millia, equitum CL; castrisque ante oppidum positis, sine iniuria cuiusquam consedit; cohibetque omnes a præda. Oppidani interim muros armatis complent: ante portam frequentes considunt ad se defendendum: quorum numerus duarum legionum intus erat. Cæsar, circum oppidum vectus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpæ eius imprudentiæque adsignabat, quod neque certum locum gubernatoribus præfectisque, quem peterent, præceperat; neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore, iis perlectis, locum certum peterent uniuersi. Quod minime Caesarem fefellerat: namque nullum portum terræ Africae, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium præsidio fore suspicabatur; sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IIII. L. Plancus interim legatus petit a Caesare, uti sibi daret facultatem cum Considio agendi, si posset aliqua ratione perducere ad sanitatem. Itaque, data fa-

cultate, litteras conscribit, et eas captiuo dat perferendas in oppidum ad Considium. Quo simul atque captiuus peruenisset, litterasque, ut erat mandatum, Considio porrigere coepisset, priusquam acciperet ille, Unde, inquit, istas? Tum captiuus: Imperatore a Caesare. Tunc Considius: Unus est, inquit, Scipio imperator hoc tempero populi Romani. Deinde in conspectu suo captiuum statim interfici iubet, litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte et die ad oppidum consumpta, neque responsum ullum a Considio dabatur; neque ei reliquae copiae succurrebant; neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primo adventu conuulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitio, et difficilis ad oppugnandum erat accessus; et nunciabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire; non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi, ne, dum in ea re Caesar esset occupatus, circumuentus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque, castra quum mouere vellet, subito ex oppido erupit multitudo, atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Iuba ad stipendium accipiendum, castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant, et eius agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animaduersa esset, subito legionarii consistunt; et equites, quamquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus triginta Galli Maurorum equitum duo milia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod quum saepius facerent, et modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur: cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire, polliceri frumentum, paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspina Kalendis Ianuariis.

VII. Inde mouit, et peruenit ad oppidum Leptin, liberam ciuitatem et immunem. Legati ex oppido veniunt obuiam; libenter se omnia facturos, quae vellet, pollicentur. Itaque, centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut iniuriam faceret cuiquam incolae, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodem naues onerariae et longae nonnullae casu aduenerunt; reliquae, ut est ei nunciatum, incertae locorum Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar a mari non digredi, neque mediterranea petere propter nauium errorem, equitatumque in nauibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur; aquam in naues iubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e nauibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Caesarianis, adorti, multos iaculis conuulnerauerunt, nonnullos interfecerunt: latent enim in insidiis cum equis inter conualles, et subito existunt, non ut in campo cominus depugnent.

VIII. Caesar interim in Sardiniam nuncios cum litteris, et in reliquas prouincias finitimas dimisit, ut sibi auxilia, commeatus, frumentum, simul atque litteras legissent, mittenda curarent; exoneratisque partim nauibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum arcessendum mittit. Interim cum decem nauibus longis ad reliquas naues onerarias conquiendas, quae deerrassent, et simul mare tuendum ab hostibus iubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam aduersarii tenebant, cum parte nauium ire iubet: quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat, ita unicuique praecipiebat, ut, si fieri posset, nec locum excusatio ullum haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea, ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari, (regium enim equitatum Scipio ex prouincia Africa alebat,) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vectigales, quam cum ciuibus in patria in suis fortunis esse incolumes.

VIII. Caesar a. d. III. Non. Ian. castra mouet: Leptique sex cohortium praesidio cum Saserna relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspianam cum reliquis copiis conuertit, ibique sarcinis exercitus relictis, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum, oppidanisque imperat, ut plaustra iumenta-

que omnia sequantur. Itaque magno frumenti inuento numero, Ruspina[m] redit. Huc eum idcirco existimo recepisse se, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret, praesidioque firmata ad classis receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre eius, quem Lepti proximo oppido reliquerat cum legione, iubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus septem, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpitio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum duo, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit, omnibus in exercitu insciis, et requirentibus imperatoris consilium, quia magno metu ac tristimonia sollicitabantur. Parua enim cum copia, et ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, et insidiosae nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant; neque quidquam solatii in praesentia, neque auxilium in suorum consilio animum aduertebant, nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate; animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic adquiescebant homines, et in eius scientia et consilio omnia sibi procliuia omnes fore sperabant.

XI. Caesar, una nocte in nauibus consumpta, iam coelo albente, quum proficisci conaretur, subito navium pars, de qua timebat, ex errore eodem conferebatur. Hac re cognita, Caesar celeriter de nauibus imperat omnes egredi, atque armatos in litore reliquos aduenientes milites expectare. Itaque, sine mora nauibus eis in portum receptis, et aduectis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspina[m] redit, atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis triginta frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium, illum cum classe nauibus onerariis, quae deerrassent, subsidio ire clam hostibus voluisse, ne casu imprudentes suae naues in classem aduersariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relicti sui milites fuissent, uti nihil propter suorum paucitatem et hostium multitudinem metu deficerent.

XII. Interim, quum iam Caesar progressus esset a castris circiter millia passuum tria, per speculatores et antecessores equites nunciatur ei, copias hostium haud

longe ab sese visas. Et hercule cum eo nuncio pulvis ingens conspici coeptus est. Hac re cognita, Caesar celeriter iubet equitatum universum, cuius copiam habuit in praesentia non magnam, et sagittarios, quorum parvus numerus, ex castris arcessi, atque ordinatim signasse leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Iamque, quum procul hostis conspici posset, milites in campo iubet galeari, et ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit triginta cohortium, cum equitibus quadringentis, et sagittariis CL.

XIII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, sed equitum, confertam; et inter eos levis armaturae Numidas et sagittarios pedites interposuerant, et ita condensauerant, ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur; et dextrum ac finistrum cornu magnis equitum copiis firmauerant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem: sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit, et ita praecipit, ut prouiderent, ne multitudine equitatus hostium circumuenirentur: existimabat enim, se cum pedestribus copiis acie instructa dimicaturum.

XIII. Quum utrimque expectatio fieret, neque Caesar se moueret, et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, discernendum videret; subito aduersariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promouere, collesque complecti, et Caesaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se coeperunt. Caesariani equites eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt, et inter legionarios milites iacula coniiciunt. Hic quum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites rursus, cursu renouato, peditibus suis succurrerent.

XV. Caesar, nouo genere pugnae oblato, quum animum aduerteret, ordines suorum in procurrando turbare, (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato, a proximis Numidis iaculis vulnerabantur; equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles ab

signis quatuor pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confusus, Cæsaris paucitatem circumire conatur: equites Iuliani pauci, multitudine hostium defessi, equis conuulneratis, paulatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita pucto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumuentis; Cæsarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes coniecti pugnare cogeantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari, nonnumquam legionarios Cæsaris ita adpellare: Quid tu, inquit, miles tiro, tam feroculus es? Vos quoque iste verbis infatuauit. In magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri. Tum miles: Non sum, inquit, tiro, Labiene; sed de legione X veteranus. Tum Labienus: Non agnosco, inquit, signa decumanorum. Tum miles, Iam me, quis sim, intelliges: simul cassidem de capite deiecit, ut cognosci ab eo posset, atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi grauitur aduerso pectori adfixit, et ait: Labiene, decumanum militem, qui te petit, scito esse. Omnium tamen animi in terrorem coniecti, et maxime tironum: circumspicere enim Cæsarem, neque amplius facere, nisi hostium iacula vitare.

XVII. Cæsar interim consilio hostium cognitō, iubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, et alternis conuersis cohortibus; ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam diuidit; et unam partem ab altera exclusam equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis coniectis in fugam vertit; neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Cæsaris facit. His rebus gestis, ac procul hostibus repulsis conuulneratisque, ad sua praesidia sese, sicut erat instructus, recipere coepit.

XVIII. Interim M. Petreius et Cn. Piso cum equitibus Numidis MC electis, peditatuque eiusdem generis satis grandi, ex itinere recta subsidio suis occurrunt. Atque hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis, legionarios, conuersis equitibus se recipientes, nouissimos adoriri et impedire coeperunt, quominus se in castra reciperent. Hac re animaduersa, Caesar iubet signa conuerti, et medio campo redintegrari proelium. Quum ab hostibus eodem modo pugna-

retur, nec cominus ad manus rediretur, Caesarisque equites iumenta, ex nausea recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseuerandumque cursum tardiora haberent, dieique pars exigua iam reliqua esset: cohortibus equitibusque circumdatis, cohortatus imperat, ut uno ictu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque signo dato, quum iam hostes languide tela negligerque mitterent, subito immittit cohortes turmasque suorum: atque puncto temporis hostibus nullo negotio campo pulsus, post collemque deiectis, nacti locum, atque ibi paulisper commorati, ita uti erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones: itemque aduersarii, male accepti, tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

XVIII. Interim, ea re gesta, et proelio diremto, ex aduersariis perfugae plures ex omni hominum genere, et praeterea intercepti hostium complures equites peditesque: ex quibus cognitum est hostium consilium, eos hac mente et conatu venisse, uti nouo atque inusitato genere praelii tirones legionariique pauci perturbati, Clitronis exemplo, ab equitatu circumuenti opprimerentur: et ita Labienum dixisse pro concione, tantam sese multitudinem auxiliorum aduersariis subministraturum, ut etiam caedendo in ipsa victoria defatigati vincerentur, atque a suis superarentur; quippe qui sine illorum fide sibi confideret; primum, quod audierat, Romae legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire: deinde, quod triennio in Africa suos milites consuetudine retentos fideles iam sibi effecisset, maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum levisque armaturae. Praeterea ex fuga proelioque Pompeiano Labienus, quos secum a Brundisio transportauerat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hibridis libertinis seruisque conscripserat, armauerat, equoque uti frenato condocuerat. Praeterea regia auxilia, elephantes centum et viginti equitatusque innumerabilis: deinde, legiones conscriptae ex cuiusque modi genere amplius duodecim. Hac spe atque audacia inflammatus Labienus, cum equitibus Gallis Germanisque MDC, Numidarum sine frenis octo millibus, praeterea, Petreiano auxilio adhibito, equitibus MC, peditum ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippo-

toxotisque compluribus; his copiis pridie Non. Ian. post diem tertium, quam Africam attigit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius grauius ictus ex acie recessit.

XX. Cæsar interim castra munire diligentius, præsidia firmare maioribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, et a castris alterum eodem, quo tutius ultro citroque commeari, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent: tela tormenta ex nauibus in castra comportare: remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque armare, et in castra euocare, uti, si posset, eadem ratione, qua aduersarii, levis armatura interiecta inter equites suos interponeretur: sagittariisque ex omnibus nauibus, Ityris, Syriis, et cuiusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim, Scipionem post diem tertium eius diei, quo proelium factum erat, adpropinquare, copias suas cum Labieno et Petreio coniungere, cuius copiae legionum octo, et equitum trium millium esse nunciabantur) officinas ferrarias instruere, sagittas telaque, uti fierent complura, curare, glandes fundere, sudes comparare, litteras in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cuius inopia in Africa esset: præterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam aduertebat, frumento se in Africa, nisi importatio, uti non posse: priore enim anno, propter aduersariorum delectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: præterea ex omni Africa frumentum aduersarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africae exinanisse frumento: oppida, præter ea pauca, quae ipsi suis præsiidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri; et eorum incolas intra sua præsidia coegisse commigrare; agros desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Cæsar coactus, priuatos ambiendo et blande appellando aliquantum frumenti numerum in sua præsidia congesserat, et eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et ad ternas cohortes in statione habere, propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, iubet in plaustreis deligatos Adrumetum deportari. Naues interim Cæsaris onerariae er-

rabundae male vagabantur, incertae locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphae aduersariorum complures adortae incendebant, atque expugnabant. Hac re nunciata, Cæsar classes circum insulas portusque disposuit; quo tutius commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium filium multis verbis assidueque obiurgare non desistebat. Tuus, inquit, pater istuc aetatis quum esset, et animaduertisset, rempublicam ab audacibus sceleratisque ciuibus oppressam, bonosque aut interfectos, aut exilio multatos, patria ciuitateque carere, gloria et animi magnitudine elatus, priuatus atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis collectis, paene oppressam funditus et deletam Italiam urbemque Romanam in libertatem vindicauit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliauit; adolescentulusque atque eques Romanus triumphauit. Atque ille non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti maiorum dignitate parta, neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus, in rempublicam est ingressus: tu contra et patris nobilitate, et dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus, nonne eniteris, et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi reiue publicae atque optimo cuique efflagitatum?

XXIII. His verbis hominis grauissimi incitatus adolescentulus, cum nauiculis cuiusquemodi generis triginta, inibi paucis rostratis, profectus ab Utica est in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus; expeditoque exercitu, numero seruorum, liberorum, duorum millium, cuius partem inermem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascurum accedere coepit: in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adueniente, oppidani, usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum adpropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim nauesque compulerunt. Ita re male gesta, Cn. Pompeius filius naues inde auertit, neque postea litus attigit, classemque ad insulas Baleares versus conuertit.

XXIII. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante demonstrauius, Uticae grandi praesidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde pau-

cos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis se coniungit: atque unis castris factis, tria millia passuum longe considunt. Equitatus interim eorum circum Cæsaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere; ita omnes aduersarios intra munitiones continere. Quare Cæsariani graui annona sunt conflictati, ideo, quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant, neque amplius millia passuum sex terrae Africae quoque versus tenebant, pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites equitesque, qui multa terra marique bella confecissent, et periculis inopiaque tali saepe essent conflictati, alga e litore collecta, et aqua dulci eluta, et ita iumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum haec ita fierent, rex Iuba, cognitis Cæsaris difficultatibus copiarumque paucitate, non est visum, dari spatium conualescendi, augendarumque eius opum. Itaque, comparatis equitum magnis pedumque copiis, subsidio suis, egressus e regno, ire contendit. P. Silius interim et rex Bocchus, coniunctis suis copiis, cognito regis Iubae egressu, propius eius regnum copias suas ad mouere, Cirtamque, oppidum eius regni opulentissimum, adorti paucis diebus pugnando capiunt, et praeterea duo oppida Gaetulorum: quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum transderent, conditionemque repudiasent, postea ab eis capti interfectique sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Iuba, quum iam non longe ab Scipione atque eius ducibus abesset, capit consilium, satius esse, sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adiuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recipit, atque auxilia etiam a Scipione abduxit, sibi suisque rebus timens, elephantisque triginta relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Cæsar interim, quum de suo aduentu dubitatio in prouincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse, conscriptis litteris circum prouinciam, omnes citates facit de suo aduentu certiores. Interim nobiles

homines ex suis oppidis profugere, et in castra Cæsaris deuenire, et de aduersariorum eius acerbitate crudelitateque commemorare coeperunt. Quorum lacrimis querelisque Cæsar commotus, quum antea constitisset in statuis castris, aestate inita, cunctis copiis auxiliisque coactis, bellum cum aduersariis suis gerere instituit, litteris celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabinum Postumum conscriptis, et per catascopum missis, ut sine mora, aut ulla excusatione hiemis ventorumque, exercitus sibi quam celerrime transportaretur: Africam prouinciam perire, funditusque euerti ab suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subuentum, præter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum. Atque ipse in tanta erat festinatione et expectatione, ut postero die, quam misisset litteras nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret, noctes diesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animaduertebat enim, villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes ciuitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in seruitutem abripi; iis se in miseriis suamque fidem implorantibus auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, turres, castella facere, molesque iacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo condocere instituit. Duas instruxit acies: unam funditorum contra elephantos, quæ quasi aduersariorum locum obtineret, et contra eorum frontem aduersam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem aciem suam instruxit, ut, quum ab aduersariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos conuertissent, rursus a sua acie lapidibus missis, eos conuerterent aduersus hostem; quod aegre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum haec ad Ruspina ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius, praetorius, qui Thapso oppido maritimo præerat, quum animaduertisset, naues singulas cum exercitu Cæsaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari, occasionem nactus,

nauem, quam ibi habuit actuariam, militibus complet et sagittariis, et eidem scaphas de nauibus adiungit, ac singulas naues Cæsarianas consecrari coepit. Et quum plures adortus esset, pulsus fugatusque inde discessit. Sed cum nec sic desisteret periclitari, forte incidit in nauem, in qua erant duo Titii, Hispani adolescentes, tribuni legionis quintae, quorum patrem Cæsar in senatum legerat, et cum his T. Salienus, centurio legionis eiusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanae, seditiosissima oratione apud eum usus; idemque pecuniam et ornamenta triumphii Cæsaris retinenda et custodienda curauerat, et ob has caussas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent, seseque Virgilio transderent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus transditi, et post diem tertium sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur maior Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent; idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

XXVIII. Turmae interim equitum, quæ pro vallo in stationibus e se solebant ab utrisque ducibus, quotidie minutis proeliis inter se depugnare non intermittunt: nonnumquam etiam Germani Gallique Labieniani cum Cæsaris equitibus, fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praeerat Saserna cum cohortibus tribus, oppugnare, ac vi irrumpere conabatur: quod ab defensoribus, propter egregiam munitionem oppidi et tormentorum multitudinem, facile et sine periculo defendebatur. Quod ubi saepius eius equitatus facere non intermittebat; et quum forte ante portam turma densa adstitisset; scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, et ad decumanam defixo, reliqui perterriti, fugam se in castra recipiunt. Quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris passibus CCC instruere aciem, ac maiore diei parte consumpta, rursus se in castra recipere. Quod quum saepius fieret, neque ex Cæsaris castris quisquam prodiret, neque propius eius copias accederet; despecta patientia Cæsaris exercitusque eius, uniuersis copiis productis, elephantisque turritis triginta ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum pedi-

tumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Cæsaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar iubet milites, qui extra munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi, aut etiam muniendi gratia vallem petierant, quique ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, præcipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perueniret: quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatu edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque præsto esset. At hæc non ipse per se coram, quum de vallo prospectaretur; sed mirabili peritus scientia bellandi, in prætorio sedens, per speculatores et nuncios imperabat, quæ fieri volebat: animaduvertebat enim, quamquam magnis essent copiis aduersarii freti, tamen saepe a se fugatis, pulsus perterritisque, et concessam vitam, et ignota peccata; quibus rebus numquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriæ fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam: tum egregiae munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum stili caeci, mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum aduersariis prohibebant. Scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque hæc propter exercitus sui praesentis paucitatem et tirocinium præparauerat; non, hostium vi et metu commotus, patientem se timidumque hostium opinioni praebebat. Neque idcirco copias, quamquam erant paucae tironumque, non educebat in aciem, quod victoriæ suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cuiusmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus deuictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis aduersariorum suorum, ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat, gloriam exsultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo comœatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim, paullisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra, et, concione aduocata, de terrore suo desperationeque exercitus Caesaris verba facit; et cohortatus suos, victoriam propriam se eis breui daturum pollicetur. Caesar iubet milites rursus ad opus redire, et per caussam munitionum tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidae Gaetulique diffugere quotidie ex castris Scipionis, et partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi maioresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Caesaremque eius adfinem esse audiebant, in eius castra perfugere cateruatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus illustrioribus, Gaetulis, et litteris ad suos ciues datis, cohortatus, uti manufacta se suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum haec ad Ruspnam fiunt, legati ex Achilla, ciuitate libera, etiam undique ad Caesarem veniunt, seque paratos, quaecumque imperasset, et libenti animo facturos pollicentur: tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quo tutius id et sine periculo facere possent: se et frumentum, et quaecumque res eis suppeteret, communis salutis gratia ministraturos. Quibus rebus facile a Caesare impetratis, praesidioque dato, C. Messium, aedilitia functum potestate, Achillam iubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumeti cum duabus legionibus et equitibus septingentis praeerat, celeriter, ibi parte praesidii relictam, cum octo cohortibus ad Achillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Achillam cum cohortibus peruenit. Considius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset, praesidium Caesaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere, nulla re gesta pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit: deinde, paucis post diebus equestribus copiis a Labieno adductis rursus Achillitanos, castris positus, obsidere coepit.

XXXIII. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstrauimus, Cercinam peruenit. Cuius aduentu C. Decimius, quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praeerat commeatui, paruulum navigium nactus conscendit, ac se fugae commendat. Sallustius in-

terim praetor, a Cercinitanis receptus, magno numero frumenti inuento, naues onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Caesarem mittit. Allienus interim proconsul e Lilybaeo in naues onerarias imponit legiones XIII et XIII, et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille, ac secundum com meatum in Africam mittit ad Caesarem: quae naues, ventum secundum nactae, quarto die in portum ad Ruspina, ubi Caesar castra habuerat, incolumes peruenerunt. Ita Caesar, duplici laetitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque, tandem suis exhilaratis annonaeque leuata, sollicitudinem deponit, legiones equitesque, ex nauibus egressos, iubet ex languore nausaeque reficere; dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, quique cum eo erant commirari et requirere: C. Caesarem, qui ultro conuesset bellum inferre ac lacescere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex eius patientia in magnum timorem coniecti, ex Gaeulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis speculandi gratia in Caesaris castra mittunt. Qui simul ad eum sunt deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate facta, Saepenumero, inquiunt, imperator, complures Gaetuli, qui sumus clientes C. Marii, et propemodum omnes ciues Romani, qui sunt in legione quarta et sexta, ad te volumus in tuaque praesidia confugere; sed custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus faceremus, impediēbamur. Nunc, data facultate, pro speculatoribus missi a Scipione, ad te cupidissime venimus, ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra portasque valli factae essent, simulque consilia vestra contra easdem bestias comparationemque pugnae cognosceremus, atque ei renunciaremus. Qui collaudati a Caesare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur: quorum orationem celeriter veritas comprobauit. Namque postero die ex legionibus iis, quas Gaetuli nominauerunt, milites legionarii complures a Scipione in castra Caesaris perfugerunt.

XXXVI. Dum haec ad Ruspina geruntur, M. Cato, qui Uticae praeerat, delectus quotidie libertinorum, Atro-
rum, seruorum denique, et cuiusquemodi generis

hominum, qui modo per aetatem arma ferre poterant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere non intermittit. Legati interim ex oppido Tisdrae, in quo tritici modium millia CCC comportata fuerant a negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem venire, quantaque copia frumenti apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi praesidium mittat, quo facilius et frumentum et copiae suae conseruentur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit, praesidiumque breui tempore se missurum dixit; cohortatusque ad suos ciues iubet proficisci. P. Silius interim, cum copiis Numidiae fines ingressus, castellum, in monte loco munito locatum, in quod loba belli gerendi gratia et frumentum et res ceteras, quae ad bellum usui solent esse, comportauerat, vi expugnando est potitus.

XXXVII. Caesar postquam legionibus veteranis duabus, equitatu, leuique armatura, copias suas ex secundo commeatu auxerat, naues sex onerarias statim iubet Lilybaeum ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse VI kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent. Itaque, omnibus insciis neque suspicantibus, vigilia tertia iubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinae versus, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam eius accessit. Inde paruulam procliuitatem digressus, sinistra parte campi propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum quindecim; quem iugum ingens, a mari ortum, neque ita praealtum, velut theatri efficit speciem. In hoc iugo colles sunt excelsi pauci; in quibus singulae turres speculaeque singulae perueteres erant collocatae: quarum apud ultimam praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Caesar ad iugum, de quo docui, adscendit, atque in unumquemque collem turres castellaque facere coepit, (atque ea minus semihora effecit); et postquam non ita longe ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris aduersariorum, in qua docui esse praesidium stationemque Numidarum; paulisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit, brachiumque medio iugo ab eo loco, ad quem peruenerat, usque ad eum, unde egressus erat, iubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animaduer-

terunt, equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, pedestremque copiam in secunda acie, minus passus CD a castris suis, constituunt.

XXXVIII. Caesar in opere milites adhortari, neque aduersariorum copiis moueri. Quum iam non amplius passuum MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animaduertisset, intellexissetque, ad impediendos milites suos et ab opere depellendos hostem propius accedere, necesseque haberet, legiones a munitionibus deducere: imperat turmae Hispanorum, ad proximum collem propere adcurrerent, praesidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque iubet leuis armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter, Numidas adorti, partim viuos capiunt, nonnullos equites fugientes conuulnerauerunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animaduertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu auertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longius iam abscessisse; equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes misit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, quatuor turribus exstructa, quae Labieni prospectum impediabat, ne posset animum aduertere, ab equitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Iulianas, quam suos caedi a tergo sensit. Ex qua re subito in terrorem conuerso equitatu Numidarum, recta in castra fugere contendit. Galli Germanique, qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumuerti, fortiterque resistentes, conciduntur uniuersi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animum aduerterunt: metu ac terrore obcaecatae, omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. Postea, Scipione eiusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, quum receptui Caesar cani iussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animaduertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim eius auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerunt; nonnulli, qui ex Curionis proelio capti conseruare gratiam in fide partienda praestare volu-

erant. Horum corpora, mirifica specie amplitudineque, caesa toto campo ac prostrata diuerse iacebant.

XLl. His rebus gestis, postero die Caesar ex omnibus praesidiis cohortes eduxit, atque omnes suas copias in campo instruxit. Scipio, suis male acceptis, occisis, conuulneratisque, intra suas continere se munitiones coepit. Caesar, instructa acie, secundum infimas iugī radices, propius munitiones leniter accessit. Iamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Iulianae, quum Scipio, veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus subleuari eius exercitus consuerat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa ex instituto suo, prima equestri turmatim directa, elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animaduertit, arbitratus, Scipionem ad dimicandum paratum ad se certo animo venire, in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque cornu, ubi elephantī erant, in conspectu patenti aduersariorum constitit.

XLII. Quum iam prope solis occasum Caesar expectauisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animaduertisset, locoque se magis defendere, si res coegisset, quam in campo cominus consistere audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum, quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognouerat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibi que difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare, praesertim quum milites a mane diei ieiuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XLIII. Interim Considius, qui Achillam octo cohortibus stipendiariis Numidis Gaetulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat, diu multumque expertus, magnisque operibus saepe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil, subito nuncio de equestri proelio adlato commotus, frumento, cuius in castris copiam habuerat, incenso, vino, oleo, ceterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis, Achillam, quam obsidebat, deseruit; atque, itinere per

regnum Iubae facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

XLIII. Interea ex secundo commeatu, quem a Sicilia miserat Allienus, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, et L. Ticide eques Romanus, ab residua classe quum errauisset, delataque esset vento ad Thapsum, a Virgilio scaphis nauculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis trieris ex eadem classe, errabunda, ac tempestate ad Aegimurum delata, a classe Vari et M. Octavii est capta, in qua milites veterani cum uno centurione et nonnulli filiones fuerunt: quos Varus, adseruatos sine contumelia, deducendos curauit ad Scipionem. Qui postquam ad eum peruenerunt, et ante suggestum eius constiterunt: Non vestra, inquit, sponte vos, certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefarie consecrari. Quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem, si, id quod facere debetis, rempublicam cum optimo quoque defendetis, certum est, vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter, quid sentiatis, proloquimini.

XLV. Hac habita oratione, Scipio, quum existimasset, pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis quartae decimae: Pro tuo, inquit, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim imperatorem te adpello) quod mihi vitam incolumitatemque, belli iure capto, polliceris: et forsitan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adiungeretur. Egone contra Caesarem, imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, eiusque exercitum, pro cuius dignitate victoriaque amplius XXXVI annis depugnaui, aduersus armatusque consistam? Neque ego istud facturum sum, et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cuius enim copias contendas, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, et constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius decem sumam: tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas.

XLVI. Postquam haec centurio praesenti animo aduersus opinionem eius est locutus, ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus, adnuit centurionibus,

quid fieri vellet; atque ante pedes centurionem interficit, reliquosque veteranos a tironibus iubet secerni. Abducite, inquit, istos nefario scelere contaminatos, et caede civium saginatos. Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem iubet inter legiones dispertiri, et Cominium cum Ticida in conspectum suum prohibet adluci. Qua ex re Cæsar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causa in salo esse iusserat, ut suis onerariis longisque navibus præsidio essent, ob negligentiam ignominiae causa dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus fere Cæsaris exercitui res accidit incredibilis audita. Namque Virgiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum saxeæ grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Cæsar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die, procedendo propiusque hostem accedendo, castra communiebat; operaque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportauerat, ut, præter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quae usui militi esse consuevit, in naues imponi pateretur. In Africa autem non modo sibi quidquam non adquisierant, aut parauerant; sed etiam propter annonae caritatem ante parata consumserant. Quibus rebus attenuati, quam pauci sub pellibus adquiescebant: reliqui, ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta, grauati pondere, tenebris aquaque omnes subruti disiectique, nocte intempesta, ignibus extinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eadem nocte quintae legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Iuba, de equestri proelio Scipionis certior factus, euocatusque ab eodem litteris, præfecto Sabura cum parte exercitus contra Sittium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis, ac terrorem Cæsaris, cum tribus legionibus equitibusque frenatis octingentis, Numidis sine frenis, peditibusque levis armaturæ grandi numero,

elephantisque triginta egressus e regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum peruenit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe a Scipione consedit. (Erat in castris Caesaris superiori tempore magnus terror et expectatio copiarum regiarum, exercitusque eius magna suspensione animi ante aduentum Iubae commovebatur; postquam vero castra castris contulit, despectis eius copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto cuius facile fuit intellectu, Scipioni additum animum fiduciamque regis aduentu: nam postero die uniuersas suas regisque copias, cum elephantis sexaginta productas in aciem, quam speciosissime posuit, instruxit: ac paullo longius progressus ab suis munitionibus, haud ita diu commoratus, se recepit in castra.

XLVIII. Cæsar postquam animaduertit, Scipioni auxilia fere, quæ expectasset, omnia conuenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per iugum summum cum copiis progredi coepit, et brachia protinus ducere, et castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Aduersarii, magnitudine copiarum confisi, proximum collem occupauerunt, atque ita longius ibi progrediendi eripuerunt facultatem. Eiusdem collis occupandi Labienus consilium ceperat, et quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat conuallis, satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis, quæ erant transgredienda Cæsari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perueniretur; utraque eam conuallem oliuetum vetus, crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animaduertisset, Cæsarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse conuallem oliuetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus leuique armatura consedit: et praeterea post montem collesque equites in occulto collocauerat, ut, quum ipse ex improviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet, et re duplici perturbatus Cæsar eiusque exercitus, neque retro regrediundi, neque ultra procedendi oblata facultate, circumuentus concideretur. Cæsar, equitatu ante præmisso, inscius insidiarum quum ad eum locum venisset, abusi, siue obliti præceptorum Labieni, siue

veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire, et summa petere collis: quos Cæsaris equites consecuti partim interfecerunt, partim viuorum sunt potiti: deinde protinus collem petere contenderunt, atque eum, decusso Labieni præsidio, celeriter occupauerunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Cæsar legionibus opera distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra muniuit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitæ, quod inter sua castra et Scipionis in planitie positum erat, tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci, et ita dirigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque eius oppidi conuenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admouisset, oppugnareque coepisset, tecta latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatus multitudine circumventus, ab oppugnatione deterreretur; præterea, quo facilius colloquia fieri possent; et, si qui perfugere vellent, id quod antea sæpe acciderat magno cum eorum periculo, tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri poterant: aquatione enim longa et angusta utebantur. Dum hæc opera, quæ ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars aciei ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturæ proeliis minutis cominus dimicabant.

LII. Cæsar ab eo opere quum iam sub vesperum copias in castra reduceret, magno incursu, cum omni equitatu levisque armatura, Iuba, Scipio, Labienus, in legionarios impetum fecerunt. Equites Cæsariani, vi universæ subitaque hostium multitudinis pulsæ, parumper cesserunt: quæ res aliter aduersarii cecidit. Namque Cæsar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit: equites autem, aduentu legionum animo addito, conuersis equis in Numidas cupide insequentes dispersosque, impetum fecerunt, atque eos conuulneratos usque in castra regia repulerunt. multosque ex iis interfecerunt. Quod ni in noctem proelium esset coniectum, pulvisque vento flatus omnium prospectui offecisset, Iuba cum Labieno capti in potestatem

tem Cæsaris venissent, equitatusque cum leui armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus quarta et sexta Scipionis milites diffugere. partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat regiones peruenire: itemque equites Curioniani, diffisi Scipioni eiusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum hæc circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duæ, nona et decima, ex Sicilia naubus onerariis profectæ, quum iam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatae naues Cæsarianas, quæ in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in aduersariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt, ac diu multumque iactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti, ad Cæsarem perueniunt.

LIIII. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinae licentiae militaris ac rapinarum certorum hominum, paruulam modo caussulam nactus Cæsar, quod C. Auienus, tribunus militum decimæ legionis, nauem pro commeatu familia sua atque iumentis occupauisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset, postero die de suggestu, conuocatis omnium legionum tribunis centurionibusque: Maxime vellem, inquit, homines suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent, meaeque lenitatis, modestiae, patientiaeque rationem habuissent. Sed quoniam ipsi sibi neque modum, neque terminum constituunt; quo ceteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Auiene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti, rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi reiuepublicae inutilis fuisti, et pro militibus tuam familiam iumentaue in naues imposuisti; tuæque opera militibus tempore necessario respublica caret; ob eas res ignominiae caussa ab exercitu meo te removeo, hodieque ex Africa abesse, et, quantum potest, proficisci iubeo. Itemque te, A. Fonteius, quod tribunus militum seditiosus malusque ciuis fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum, ordines in meo exercitu beneficio non virtute consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes, neque pace boni aut utiles fueritis, et magis in seditione concitandisque militibus aduersus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiaeque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbi-

tror, qui in meo exercitu ordines ducatis, missosque facio, et, quantum potest, abesse ex Africa iubeo. Itaque transdidit eos centurionibus: et singulis non amplius singulos additos seruos in naui imponendos separatim curauit.

LV. Gætuli interim perfugae, quos cum litteris mandatisque a Cæsare missos supra docuimus, ad suos ciues perueniunt; quorum auctoritate facile adducti, Cæsarisque nomine persuasi, a rege Iuba desciscunt, celeriterque cuncti arma capiunt, contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Iuba, distentus triplici bello, necessitateque coactus, de suis copiis, quas contra Cæsarem adduxerat, sex cohortes in fines regni sui mittit, quæ essent præsidio contra Gætulos.

LVI. Cæsar, brachiis perfectis, promotisque usque eo, quo telum ex oppido adiici non posset, castra munit: balistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit: eoque quinque legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, illustriores notissimique conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quæ res quid utilitatis haberet, Cæsarem non fallebat. Namque Gætuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque præfecti, quorum patres cum Mario ante meruerant, eiusque beneficio agris finibusque donati, post Sullæ victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte, iam luminibus accensis, cum equis caloribusque suis circiter mille perfugiunt in Cæsaris castra, quæ erant in campo proxime Uzitæ locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognouerunt, quum commoti ex tali incommodo essent, fere per id tempus M. Aquinium cum C. Saserna colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nil attinere, eum cum aduersariis colloqui. Quum nihilo minus eius sermonem nuncius ad se referret, sed restare, ut reliqua, quæ vellet, perageret; viator præterea ab Iuba ad eum est missus, qui diceret, audiente Saserna: Vetat te rex colloqui. Quo nuncio perterritus discessit, et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc ciui Romano, et ei, qui a populo Romano honores acceperat, incolumi patria fortunisque omnibus;

Iubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuncio, aut, cæsis eiusdem partis ciuibus, incolumen reuerti malo! Atque etiam superbius Iubae factum non in M. Aquinium, hominem novum paruumque senatorem, sed in Scipionem, hominem illa familia, dignitate, honoribus præstantem. Nam quum Scipio sagulo purpureo ante regis aduentum uti solitus esset, dicitur Iuba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Iubae, homini superbissimo inertissimoque, obtemperaret.

LVIII. Postero die uniuersas omnium copias de castris omnibus educunt; et supercilium quoddam excelsum nacti, non longe a Cæsaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Cæsar item producit copias, celeriterque iis instructis ante suas munitiones, quae erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro aduersarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent præditi, promptiusque prosiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat, quod in oppido Uzitae, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae; eidem autem oppido ad dextrum latus eius cornu erat oppositum; verebaturque, ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti conciderent. Præterea hæc quoque eum caussa tardauit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LVIII. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Iubae legiones: postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media legionariis militibus videretur: in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elefantos dextro sinistroque cornu collocauerat, æqualibus inter eos intervallis interiectis: post autem elefantos armaturas leues Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum uniuersum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudeba-

tur, neque erat spatium equitatus explicandi. Praeterea Numidas levisque armaturae infinitam multitudinem ad dextram partem suae aciei opposuerat, fere interiecto non minus mille passuum spatio; et ad collis radices magis adpulerat, longiusque ab aduersariorum suisque copiis promouerat: id hoc consilio, ut, quum acies duae inter se concurrissent initio certaminis, paullo longius eius equitatus circumuectus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Cæsaris, atque perturbatum iaculis configeret. Hæc fuit ratio Scipionis eo die proeliandi.

LX. Cæsaris autem acies hoc modo fuit collocata, ut ab sinistro eius cornu ordiar, et ad dextrum perueniam. Habuit in sinistro cornu legionem VIII, VII; in dextro cornu XXX, XXVIII; XIII, XLIII, XXVIII, XXVI in media acie; ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocauerat: praeterea ex tironum legionibus paucas adiecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suae mediam legionem porrexerat, et ita collocauerat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adiuuabatur; sinistrum autem, equitatus hostium multitudini uti resistere posset, laborabat, eodemque suum omnem contulerat equitatum: et quod ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem quintam praemiserat, leuemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis, maximeque in cornibus collocauerat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi, non plus passuum trecentorum interiecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur, a mane usque ad horam decimam diei perstiterunt. Iamque Cæsar dum exercitum reducere intra munitiones suas coepisset, subito uniuersus equitatus ulterior Numidarum Gaetulorumque sine frenis ad dextram partem se mouere, propiusque Cæsaris castra, quæ erant in colle, se conferre coepit; frenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distingere: quum subito pars equitatus Cæsaris cum leui armatura, contra Gaetulos iniussu ac temere longius progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium pauci sustinere non potuerunt; leuique armatura deserti, ac pulsati conuulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, leuis

armaturae XXVII occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto, Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decreuit. Namque postero die Cæsar cum partem equitatus sui Leptim, frumenti gratia, misisset, in itinere prædatores equites Numidas Gaetulosque ex improviso adorti circiter centum partim occiderunt, partim viuorum potiti sunt. Cæsar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere, valiumque et fossam per medium campum ducere, aduersariorumque excursionibus officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et, ne iugo a Cæsare excluderetur, adproperare. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilo minus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis VII et VIII ex Sicilia aduentu, celeriter deducit, illamque Gaetulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica progressus, Adrumetum cum LV nauibus peruenit. Cuius aduentus inscius Cæsar, L. Cispium cum classe XXVII nauium ad Thapsum versus in stationem, praesidii gratia commeatus sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII nauibus longis Adrumetum eadem de causa praemittit. Cispium, quo erat missus, celeriter peruenit: Aquila, tempestate iactatus, promontorium superare non potuit, atque angulum quemdam tutum a tempestate nactus, cum classe se longius a prospectu remouit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in littore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus Varus ex perfuga cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex cothone egressus, cum primo mane Leptim uniuersa classe vectus, naues onerarias, quae longius a portu in salo stabant, incendit, et penteres duas vacuas a defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Cæsar interim celeriter per nuncios in castris, quum opera circuiret, certior factus, quae aberant a portu millia passuum sex, equo admisso, omissis omnibus rebus, celeriter peruenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naues consequerentur, primum ipse nauigiolum paruulum conscendit; in cursu Aquilam, multitudine nauigiorum perterritum atque trepquantem,

nactus, hostium classem sequi coepit. Interim Varus, celeritate Cæsaris audaciaque motus, cum uniuerſa classe, conuerſis nauibus, Adrumetum versus fugere contendit. Quem Cæſar in millibus passuum quatuor conſecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus ſuis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX in ea naue captis, triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit; reliquae naues hostium promontorium ſuperarunt, atque Adrumetum in cothonem ſe uniuerſae contulerunt. Cæſar eodem vento promontorium ſuperare non potuit, atque in ſalo in ancoris ea nocte commoratus, prima luce Adrumetum accedit, ibique nauibus onerariis, quae erant extra cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut ſubductis, aut in cothonem compulſis, paulisper commoratus, ſi forte vellent classe dimicare, rursus ſe recepit in caſtra.

LXIII. In ea naue captus eſt P. Veſtrius, eques Romanus, et P. Ligarius, Afranianus, quem Cæſar in Hispania cum reliquis dimiſerat, et poſtea ſe ad Pompeium contulerat; inde ex proelio effugerat, in Africamque ad Varum venerat: quem ob periurium perfidiamque Cæſar iuſſit necari; P. Veſtrio autem, quod eius frater Romae pecuniam imperatam numerauerat, et quod ipſe ſuam cauſſam Cæſari probauerat, ſe, a Naſidii claſſe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari eſſe ſeruatum, poſtea facultatem ſibi nullam datam tranſeundi, ignouit.

LXV. Eſt in Africa conſuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus fere villis ſub terra ſpecus condendi frumenti gratia clam habeant, atque id propter bella maxime hostiumque ſubitum aduentum praeparent. Quade re Cæſar certior per indicem factus, tertia vigilia legiones duas cum equitatu mittit ab caſtris ſuis millia passuum decem, atque inde magno numero frumenti onustos recipit in caſtra. Quibus rebus cognitis, Labienus, progressus a ſuis caſtris millia passuum ſeptem per iugum et collem, per quem Cæſar pridie iter fecerat, ibi caſtra duarum legionum facit; atque ipſe quotidie, exiſtimans, Cæſarem eadem ſaepe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu leuique armatura inſidiaturus locis idoneis conſedit.

LXVI. Cæſar interim de inſidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum ho-

stes quotidiano instituto, saepe idem faciendo, in negligentiam adducerentur, subito mane imperat, porta decumana legiones se octo veteranas cum parte equitatus sequi; atque equitibus praemissis, neque opinantes insidiatores subito, in conuallibus latentes, leui armatura concidit circiter quingentos; reliquos in fugam turpissimam coniecit. Interim Labienus cum uniuerso equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cuius vim multitudinis quum equites pauci Caesariani iam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterritus Labieno ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Iuba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Caesar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit; atque praesidio Lepti, Ruspinae, Achillae relicto, Cispio Aquilaeque classe transita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis, quarta noctis vigilia, acie instructa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur, et peruenit ad oppidum Agar; quod a Gaetulis saepe antea oppugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno inuento hordei, olei, vini, fici numero, paucis tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Caesaris discessu, cum uniuersis copiis per iugum Caesarem subsequi coepit; atque ab eius castris millia passuum sex longe, trinis castris dispartitis copiis, consedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat a Scipione millia passuum decem, ad eius regionem et partem castrorum collocatum, a Caesare autem diuersum ac remotum, quod erat ab eo longe millia passuum XVIII. Huc Scipio legiones duas frumentandi gratia misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognouit, castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi praesidio relicto, ipse quarta vigilia egressus, praeter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et quum eo contendere conaretur, animadvertit, copias hostium iis legionibus occurrere suppetias. Quae res eius impetum retardauit. Itaque, capto

C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat, et P. Atrio equite Romano de conuentu Uticensi, et camelis duobus et viginti regis adductis, praesidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere coepit ad castra.

LXVIII. Quum iam non longe a castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi, Labienus Afraniusque, cum omni equitatu leuique armatura ex insidiis adorti, agmini eius extremo se offerunt, atque ex collibus primis existunt. Quod postquam Caesar animaduertit, equitibus suis hos ium vi oppositis, sarcinas legionarios in aceruum iubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri, primo impetu legionum equitatus et leuis armatura hostium nullo negotio loco pulsa, et delecta est de colle. Quum iam Caesar existimasset, hostes pulsos deterritosque finem lacesseendi facturos; et iter coeptum pergere coepisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae leuisque armaturae, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant, et una pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueuerant. Quum hoc saepius facerent, et Iulianos proficiscentes insequerentur, et refugerent, stantes propius non accederent, et singulari genere pugnae uterentur, eosque iaculis conuulnerare satis esse existimarent; Caesar intellexit, nihil aliud illos conari, nisi ut se cogerent, castra in eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset; ut exercitus eius ieiunus, qui a quarta vigilia usque ad horam decimam diei nihil gustasset, ac iumenta siti perirent.

LXX. Quum iam ad solis occasum esset, et non totos centum passus in horam esset progressus; equitatu suo propter equorum interitum extremo agmine remoto, legiones inuicem ad extremum agmen euocabat. Ita vim hostium, placide leniterque procedens, per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextra sinistraque per colles praecurrere, coronaeque in modum cingere multitudine sua Caesaris copias; pars agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani si se conuertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos coniecissent, amplius duum millium numero ad unum terga vertebant, ac rursus ad aciem pas-

sim, conuersis equis, se colligebant, atque in spatio conueiebantur, et iacula in legionarios coniiciebant. Ita Caesar, modo procedendo, modo resistendo, tardius itinere confecto, noctis hora prima omnes suos ad unum in castra incolumes, sauciis decem factis, reduxit. Labienus, circiter trecentis amissis, multis vulneratis, ac defessis instando omnibus, ad suos se recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie terroris gratia in conspectu Caesaris collocauerat, reducit in castra.

LXXI. Caesar contra eiusmodi hostium genera copias suas, non ut imperator exercitum veteranum victoremque maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocere: quo pede se reciperent ab hoste, et quemadmodum obuersi aduersariis, et in quantulo spatio resisterent; modo procurrerent, modo recederent, comminarenturque impetum; ac prope, quo loco et quemadmodum tela mitterent, praecipit. Mirifice enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat: quia et equites deterrebat proelium inire propter equorum interitum, quod eos iaculis interficiebant; et legionarium militem defatigabant propter velocitatem: grauis enim armaturae miles simul atque ab his insectatus constiterat, in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant.

LXXII. Quibus ex rebus Caesar vehementer commouebatur; quia, quodcumque proelium quories erat commissum, equitatu suo sine legionario milite hostium equitariui leuique armaturae eorum nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognouerat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu leuique armatura, quae erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa, quod elephantorum magnitudo multitudoque militum animos detinebat in terrore: cui uni rei tamen inuenerat remedium. Namque elephantos ex Italia transportari iusserat, quo et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis eius telum facile adigi posset; ornatusque ac loricatus quum esset elephante, quae pars eius corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conicerentur; praeterea, ut iumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine capta non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam

et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant, equitesque in eos pila praepilata coniciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has caussas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar, tardiorque et consideratior erat factus, et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat. Nec mirum. Copias enim habebat in Gallia, bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos, qui per virtutem, non per dolum, dimicare consuerunt: tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites, hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo haec celerius consiperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per caussam frumentandi huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se suaeque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem tertium productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra praetergressus, aequo loco inuitat ad dimicandum. Postquam eos abhorrere videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIII. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetae, cuius Caesarem potitum esse demonstravimus, veniunt; petunt et obsecrant, ut sibi praesidium mittat; se res complures, quae utiles bello sint, administraturos. Per idem tempus, deorum voluntate studioque erga Caesarem, transfuga suos ciues facit certiores, Iubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eo perueniret, ad oppidum adcurrisse, atque, adueniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque eius oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.

LXXV. Caesar interim, lustrato exercitu a. d. XII. kal. Apriles, postero die productis uniuersis copiis, progressus a suis castris millia passuum quinque, a Scipionis circiter duum millium interiecto spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque aduersarios, a se ad dimicandum inuitatos, supersedere pugnae animaduertit, reducit copias. Postero die castra movet, atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habebat praesidium, frumentumque comportauerat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu

leuique armatura agmen eius extremum carpere coepit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plaustris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones; quod existimabat, milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse iusserat. Itaque eos, in equitatum Labieni immissos, turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conuersis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere, multis eius occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per iugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Caesar ad oppidum Sarsuram venit, inspectantibus aduersariis interfecto praesidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, euocato Scipionis, qui ibi praeerat, atque a multitudine circumuento interfectoque, oppido potitur; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram peruenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi praesidio, cohorteque sua gladiatorum. Caesar, oppidi natura perspecta, aquae inopia ab oppugnatione eius deterritus, protinus profectus circiter millia passuum quatuor ad aquam facit castra, atque inde quarto die egressus, redit rursus ad ea castra, quae ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Iubae esse consuessent, in extrema eius regni regione maritima locati, interfecto regio praesidio, legatos ad Caesarem mittunt; rem a se gestam docent; petunt orantque, ut suis fortunis populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Caesar, eorum consilio probato, Marcium Crispum tribunum cum cohorte, et sagittariis tormentisque compluribus, praesidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad milia IV, equites CD, funditores sagittarii que mille, uno commeatu Caesari occurrerunt. Itaque cum his copiis, et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, octo millibus passuum ab suis ca-

stris, ab Scipionis vero quatuor millibus passuum longe constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea, ubi praesidium equestre circiter CD numero habere consuebat. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in iugo inferiore instructis, non longius fere mille passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur; Caesar equitum turmas suorum iubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem; leuemque armaturam, sagittarios, funditoresque eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri, et equis concitatis Iuliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Iulianas circumfundi, et nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animaduertit, trecentos, quos ex legionibus habere expeditos consueuerat, ex legione, quae proxima ei proelio in acie constiterat, iubet equitatu succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, saucisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Iuliani CD vim hostium, ad quatuor millia numero, sustinere non poterant, et a leui armatura Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublatis uniuersi, in hostes impressione facta, in fugam aduersarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis, insecuti per tria millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Caesar in horam decimam commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo proelio Pacidius, grauiter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque, interfecti vulneratique sunt.

LXXVIII. Postquam nulla conditione cogere aduersarios poterat, ut in aequum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere propter aquae penuriam se posse animaduvertebat; aduersarios non eorum virtute confidere, sed aquarum inopia fretos despiciere se intellexit: pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus ab Agar, XVI

millia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi praesidio praeerat, castra ponit, oppidumque eo die circumvenire coepit, locaque idonea opportunaque complura praesidiis occupare; ne hostes intrare ad se, ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Caesaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Virgilium amitteret, confestim Caesarem per superiora loca consecutus, millia passuum octo a Thapso binis castris consedit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre conabatur: quod futurum Caesarem non fefellerat. Namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino praesidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummuniuit. Scipio interim, exclusus ab incepto itinere, supra stagnum, postero die et nocte confecto, coelo albente, non longe a castris praesidioque, quod supra commemorauimus, MC passibus, ad mare versus consedit, et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nunciatum est, milite ab opere deducto, castris praesidio Asprenate proconsole cum legionibus duabus relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit: classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naues iubet post hostium tergum quam maxime ad litus adpelli signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex improviso hostibus auersis incuterent terrorem ut perturbati ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Caesar peruenit, et animaduertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilominus partem militum castra non ignauiter munire; ipse, acie triplici collocata, legione decima secundaque dextro cornu, octaua et nona sinistro, oppositis quinque legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinque cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, leuique armatura inter equites interiecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum proeliaque superiora commemorans, blandequae adpellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui numquam in acie dimicassent, hortabatur, ut veteranorum virtutem aemularentur, eorumque

famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere.

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum animaduertit, hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pauidos concursare, et modo se intra portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire. Quumque idem a pluribus animaduerti coeptum esset; subito legati euocatique obsecrare Caesarem, ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a diis immortalibus portendi. Dubitante Caesare, atque eorum studio cupiditatie resistente, sibique, eruptione pugnari, non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu, iniussu Caesaris, tubicen a militibus coactus canere coepit. Quo facto, ab uniuersis cohortibus signa in hostem coepere inferri; quum centuriones pectore aduerso resisterent, vique continerent milites, ne iniussu imperatoris concurrerent, nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato, equo admisso, in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittariiue concita tela in elephantos frequentes iniiciunt. Quo facto, bestiae, stridore fundarum lapidumque perterritae, sese conuertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, praesidio deserti, principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis, legiones vallo hostium sunt potitae: et paucis acriter repugnantibus interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIII. Non videtur esse praetermittendum de virtute militis veterani quintae legionis. Nam quum in sinistro cornu elephantis, vulnere ictus, et dolore concitatus, in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus, pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret; miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offerret. Quem postquam elephantis ad se telo infesto venire animaduertit relicto cadauere, militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in eiusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, qua erat cir-

cumdatus, caedere, quantum viribus poterat, non destitit: quo dolore adductus elephante milite abiecto, maximo cum stridore cursuque conuersus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim Thapso qui erant praesidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt, et, siue ut suis subsidio occurrerent, siue ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur; atque ita per mare umbilici fine ingressi, terram petebant: qui a seruitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Caesaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea castra, quae petebant, perfugerunt, ut, relictis castris, rursus sese defenderent, ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cuius auctoritate imperioque rem gererent. Qui postquam animaduenerunt, neminem esse ibi praesidio, protinus, armis abiectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam perueniunt, ea quoque ab Iulianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt, atque, armis demissis, salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res paruo praesidio fuit. Namque milites veterani, ira et dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci, sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores adpellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt: in quo numero fuit Tullius Rufus, quaestorius, qui, pilo transiectus consulto a milite, interiit: item Pompeius Rufus, brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem adcurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex proelio se receperunt, ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi adsumsissent immoderate peccandi impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quam fidem Caesaris implorarent, inspectante ipso Caesare, et a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Caesar trinis castris potitus, occisisque hostium decem milibus, fugatisque compluribus, se recepit, quinquaginta militibus amissis, paucis sauciis, in castra, ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum

constitit, elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestae suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Virgilium appellavit, inuitavitque ad deditiōem, suamque lenitatem et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido discessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat: totumque exercitum veteranum donavit, præmia fortissimo cuique ac bene merenti pro suggestu tribuit: ac statim inde digressus, Rebilo proconsule cum tribus ad Thapsum legionibus, et Cn. Domitio cum duabus Tisdrae, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante præmisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi quum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Cæsaris præcucurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coaceruatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subiiciunt, atque eius oppidi incolas cuiusque generis ætatisque viuos constrictosque in flammam coniiciunt, atque ita acerbissimo adficiunt supplicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod in Uticensibus propter beneficium legis Iuliae parum suis partibus præsidii esse existimauerat, plebem inermem oppido eiecerat, et ante portam Bellicam castris fossaque paruula dumtaxat munierat, ibique custodiis circumdatis, habitare coegerat: senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare cœperunt, ideo quod eos partibus Cæsaris fauisse sciebant, ut, eis interfectis, eorum perniciæ dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Cæsaris victoria, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque posteaquam casus non potuerant potiri, Uticam se in oppidum coniecerunt, atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnauerunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et cæde rapinisque desisterent; et, quod sibi vellent, sciret; sedandæ eorum importunitatis gratia

singulis HS C diuisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perueniunt. Quos omnes Cato conuocatos, una cum trecentis, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut seruitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem adsentire, partim animum mentemque perterritam atque in fugam destinatam habere intellexisset; amplius de ea re agere destitit, nauesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse, omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Cæsari, qui tum ei pro quæstore fuerat, commendatis, et sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum isset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transiecit. Qui quum anima nondum exspirata concidisset, et, impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere, atque vulnus obligare cœpissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime diuellit, atque animo præsentis se interemit. Quem Uticenses, quamquam oderant partium gratia, tamen propter eius singularem integritatem, et quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus manierat, turresque auxerat, sepultura adficiunt. Quo interfecto, L. Cæsar, aliquid sibi ex ea re auxilii ratus, conuocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in C. Cæsaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Cæsari imperatori obuiam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam peruenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXVIII. Cæsar interim, a Thapso progressus Uscetam peruenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum, cum paruo præsidio habuerat. Id adueniens potitur: deinde Adrumetum peruenit. Quo quum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata, Q. Ligario, C. Considio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Liuiueio Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit. Cui in itinere fit obuius L. Cæsar, et subito se ad genua proiecit, vitamque sibi, neque amplius quidquam, de-

precatur: cui Cæsar facile et pro sua natura, et pro instituto, concessit: idem Cæcinae, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellae, patri et filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis ex sua consuetudine tribuit; circiterque luminibus accensis Uticam peruenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane oppidum introiit; concioneque aduocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum erga se studio agit; ciues autem Romanos negotiatores, et eos, qui inter trecentos pecunias contulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de eorum sceleribus longiore habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit: se eis dumtaxat vitam concessurum; bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum bona sua redemisset, se bonorum venditionem inducturum, et pecuniam multæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset. Quibus metu exsanguibus, de vitæ ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidique conditionem acceperunt: petieruntque a Cæsare, ut uniuersis trecentis uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano soluerent, nullo eorum recusante, ac se eodem die demum natos prædicantes, læti gratias agunt Cæsari.

XCI. Rex interim Iuba, ut ex proelio fugerat, una cum Petreio interdiu in villis latitando, tandem, nocturnis itineribus confectis, in regnum peruenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, coniuges, liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam carissimasque res comportauerat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Cæsaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quod, bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamæ lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coaceruatis, dehinc ciuibus cunctis interfectis, eodemque proiectis, igne subiecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque una cum liberis, coniugibus, ciuibus, cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Iuba ante portas diu multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde, quum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se

ad suos deos penates admitterent; ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent; tertio petit ab eis, ut sibi coniuges liberosque redderent, ut secum eos absporraret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenses interim legatos de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, uti ante, quam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare. Legatos collaudatos Cæsar domum iubet antecedere, ac suum aduentum prænunciare. Ipse, postero die Utica egressus, cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat. Quibus supplicibus venia data, Zamam perueniunt. Rumore interim perlato de eius lenitate clementiaque, propemodum omnes regni equites Zamam perueniunt ad Cæsarem, ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum hæc utrobique geruntur, Considius, qui Tisdræ cum familia sua, gladiatoria manu, Gætulisque præerat, cognita cæde suorum, Domitiique et legionum aduentu perterritus, desperata salute, oppidum deserit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit; quem Gætuli, sui comites, in itinere, prædæ cupidi, concidunt, seque in quascumque potuere partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit, suosque interfectos aut fugatos, M. Catonem Uticæ sibi ipsum manus intulisse, regem vagum, ab suisque desertum ab omnibus adspernari, Saburam eiusque copias ab Sitio esse deletas, Uticæ Cæsarem sine mora receptum, de tanto exercitu reliquias esse nullas, quæ sibi suisque liberis prodessent; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque et sua omnia et oppidum proconsuli transdit.

XCIII. Rex interim Iuba, ab omnibus ciuitatibus exclusus, desperata salute, quum iam coenatus esset cum Petreio, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecil-

liorem Iuba Petreium facile ferro consumsit. Deinde ipse sibi quum cona etur gladio transiicere pectus, nec posset, precibus a seruo suo impetrauit, ut se interficeret, idque obtinuit.

XCV. P. Silius interim, pulso exercitu Saburæ, præfecti, Iubæ, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diripuerant, iterque in Hispaniam intendebant, et erant numero circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, præter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum viuos capit cum coniuge et liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, Faustus et Afranius interficiuntur; Pompeiæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem suaque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo et Torquato et Plætorio Rustiano, nauibus longis, diu multumque iactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sili per id tempus erat: a qua pauciora ab amplioribus circumuenta nauigia deprimuntur; ibique Scipio, cum quibus quos paullo ante nominaui, interiit.

XCVII. Cæsar interim, Zamæ auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui ciues Romani contra populum Romanum arma tulerant, præmiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vectigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque prouincia facta, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Iuba Petreioque ordines duxerant, item Thapsitanis HS vicesies, conuentui eorum HS tricesies; Adrumetinis HS tricesies, conuentui eorum HS quinquagies, multæ nomine imponit: ciuitates bonaque eorum ab omni iniuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis Iuba bona diripuerat, et qui ad senatum questi per legatos, arbitris a senatu datis sua receperant, tricies centenis millibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Iuba inierant, eumque armis, militibus, pe-

cunia inuerant. Tisdritanos, propter humilitatem ciuitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, idibus Iun. Uticæ classem conscendit, et post diem tertium Carales in Sardiniam peruenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium eiusque classem receperant, copiisque inuerant, HS centies multat; et pro decumis octauas pendere iubet, bonaque paucorum vendit, et ante diem III. kal. Quinct. naues conscendit; et a Caralibus secundum terram prouectus, duodetricesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

DE

BELLO HISPANIENSI

LIBER SINGVLARIS

INCERTI AVCTORIS

ON AFRICANO

DELLO HISPANISI

LIBER SINGULARIS

INCERTI AUCTORIS

LIBER SINGVLARIS
 DE
 BELLO HISPANIENSI
 QVOD ADVERSVS POMPEII FILIOS
 GESTVM EST.

Cum Caesar in Hispaniam venisset, a Cordubensibus inuitatur, Uliae auxilia mittit, Cordubam oppugnat, Uliam liberat. 2 — 5. Castra Caesaris et Pompeii conferuntur, et Ategua, oppugnata diu, tandem Caesari deditur. 5 — 20. Res ad Ucubim gestae: ubi de Bursauolensibus, et Turpionis Nigrique singulari certamine narratur. 20 — 27. Tum proelium ad Mundam fit, quo Pompeiani ad internecionem vincuntur. 27 — 33. Corduba, Hispalis, Carteia deduntur Caesari. 33 — 39. Tandem Pompeius interficitur. 39.

Pharnace superato, Africa recepta, qui ex iis proeliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent; quum et ulterioris Hispaniae potitus esset, dum Caesar muneribus dandis in Italia detinetur, quo facilius praesidia contra compararet Pompeius, in fidem uniuscuiusque ciuitatis confugere coepit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, prouinciam vastare. Quibus in rebus nonnullae ciuitates sua sponte auxilia mittebant, item nonnullae portas contra clauderant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat, quum aliquis ex ea ciuitate optime de Cn. Pompeio meritis ciuis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur caussa, ut, eo de medio sublato, ex eius pecunia latronum largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, maiores augebantur copiae. Ob hoc crebris nunciis in Italiam missis, ciuitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. C. Cæsar dictator III, designatus IV, multis itineribus ante confectis, quum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discesserant, Cæsari obuiam veniunt: a quibus nunciabatur, nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis eius prouinciæ potitus esset, simulque tabellarii capti essent, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, quo certiores Cn. Pompeium de Cæsaris aduentu facerent. Multa præterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum, de suo aduentu facit certiores, ut, quem sibi equitatum ex prouincia fecissent, præsidio mitterent. Ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, adpropinquauit, neque, ut ipse voluit, equitatum sibi præsidio habuit.

III. Erat idem temporis Sextus Pompeius frater, qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod eius prouinciæ caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat, et fere iam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Cæsaris aduentu, legati, clam præsidia Cn. Pompeii, Cæsarem quum adissent, petere cœperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam ciuitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse sciens, celeriter sex cohortes secunda vigilia iubet proficisci, parique equites numero: quibus præfecit hominem eius prouinciæ notum, et non parum scientem, L. Iunium Paciecum. Quum ad Cn. Pompeii præsidia venisset; incidit idem temporis, ut tempestate aduersa vehementique vento adflicaretur: quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posset. Cuius incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita quum ad eum locum venerunt, iubet binos equites incedere, et recta per aduersariorum præsidia ad oppidum contendere: mediisque eorum præsidiis quum quæreretur, qui essent; unus ex nostris respondit: ut sileat verbum facere; nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant: et partim tempestate impediti vigiles non poterant diligentiam præstare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam adpropinquassent: signo dato, ab oppidanis sunt recepti, et pedites equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in aduer-

sariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

III. Hoc misso ad Uliam praesidio, Caesar, ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit; ex quo itinere loricated viros fortes cum equitatu ante praemisit: qui simul in conspectum oppidi se dederunt, equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animum aduerti. Adpropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum quum exisset, loricati, ut supra scripsimus ex equis descenderunt, et magnum proelium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sextus Pompeius litteras fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Caesar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompeius, Ulia prope capta, litteris fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

V. Caesar, quum ad flumen Baetim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit. Ita insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex aduerso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari item conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta proelia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quae res quum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque cominus pugna fiebat, in qua dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur, et fluminis ripis adpropinquantes coangustati praecipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si qua conditione posset, aduersarios in aequum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id quum animaduerneret aduersarios minime velle, quos ideo a via retraxerat, ut in aequum deduceret, copiis flumen transductis, noctu iubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum eius praesidium Ateguam pro-

ficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescisset, ea die per viarum difficultatem et angustias carra complura multasque ballistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere coepit. Cuius rei Pompeio quum nuncius esset adlatus, eo die proficiscitur. Cuius in aduentum, praesidii causa, Caesar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in statione et in excubitu castris praesidio esse possent. Hic in aduentu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima. Itaque in illa obscuracione eum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites et concidunt, sic, ut vix in ea caede pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, et trans flumen Salsum per conualles castra inter duo oppida, Ateguam et Ucubim, in monte constituit. Caesar in munitionibus ceterisque, quae ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa, et natura edita ad rem militarem; quae planitie diuiduntur Salso flumine, proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit Pompeius, in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas et signa habuit tredecim legionum; sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae a Trebonio transfugerant, una, facta ex coloniis, quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquae ex fugitiuis auxiliares consistebant: nam, de leui armatura et equitatu, longe et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius, quod loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam fere totius ulterioris Hispaniae regio, propter terrae infoecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non nimis copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursions omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur, et, sicut in Africa, rudere, non tegulis teguntur; simulque in his habent speculas, et propter altitudinem longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars eius prouin-

ciae montibus fere munita, et natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut ciuitates Hispaniae non facile ab hoste capiantur: id quod in hoc contigit bello. Nam ubi inter Ateguam et Ucubim, quae oppida supra sunt scripta. Pompeius habuit castra constituta in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum quatuor grumus est excellens natura, qui adpellatur castra Postumiana: ibi praesidii caussa castellum Caesar habuit constitutum.

VIII. Pompeius, qui eodem iugo tegebatur loci natura, et, quod remotum erat a castris Caesaris, animaduvertebat loci difficultatem, et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submitendum se mitteret. Ista fretus opinione, tertia vigilia profectus, castellum oppugnare coepit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum adpropinquassent, clamore repentino telorumque multitudine iactus facere coeperunt, uti magnam partem hominum vulneribus adficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare coepissent, et maioribus castris Caesaris nuncius esset adlatus, cum tribus legionibus est profectus, et, quum ad eos adpropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti; in quibus duo * multi praeterea armis exuti fugerunt; quorum scuta sunt relata octoginta.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit. Is signa Saguntinorum retulit quinque, quae ab oppidanis cepit. Suo loco perterritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Caesarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit, et ad Cordubam versus iter facere coepit. Rex, nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen aduersariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est, et interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus persecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant; ex iis capti L. cum iumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit, et noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est ignemque multum miserunt, sic ut omne genus, quibus ignis per iactus solitus est mitti, exerceretur. Ho

praeterito tempore, C. Fundanius, eques Romanus, ex castris aduersariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt, se seruos esse. Quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, et a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra peruenerant, praecisis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda ex oppido ignem multum telorumque multitudinem iactando, bene magnum tempus consumserunt, compluresque vulneribus adfecerunt. Praeterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare coeperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii, quum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, qui inferiore loco premebantur, repulsi aduersarii bene multis vulneribus adfecti in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum ducere: et quum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt deiecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cuius frater in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, et fugit. Speculator de legione secunda Pompeiana captus a militibus, et interfectus est: idemque temporis glans missa est, inscripta, quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum. Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere, et oppido potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere coeperunt, et bene magna prioris muri pars deiecta est. * Quo facto ab oppidanis ac si suarum partium essent, conseruati, missos facere loricatedos, quique praesidii causa praepositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Caesar, se condiciones dare, non accipere, consueuisse. Qui quum in oppidum reuertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emisso, pugnare pro muro toto coeperunt: propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die

essent facturi. Ita corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque ballista missa a nostris turrem deiecit: qua aduersariorum, qui in ea turre fuerant, quinque deiecti sunt, et puer, qui ballistam solitus erat obseruare.

XIII. Eo praeterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit: neque a nostris prohibitus, falsa illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum leui armatura, impetu facto, loco sunt deiectae, et propter paucitatem nostrorum equitum simul cum leui armatura inter turmas aduersariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et maiore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod, nostris cedentibus, prosequi coepissent. Qui quum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuessent, ex simili virtute clamore facto, auersati sunt proelium facere.

XV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo: quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite concreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Quum pedites, ex leui armatura lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venissent, idque in proelio animaduersum esset, complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre proelium facere coepit, usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint. In quo proelio aduersariorum ceciderunt CXXIII, compluresque armis exuti, multi vulneribus adfecti in castra sunt redacti: nostri ceciderunt III; saucii XII pedites, equites V. Eius diei insequenti tempore, pristina consuetudine pro muro pugnari coeptum est. Cum bene magnam multitudinem telorum ignemque nostris defendentibus iniecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt adgressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, iugulare, et de muro praecipites mittere coeperunt, sicuti apud barbaros: quod post hominum memoriam numquam est factum.

XVI. Huius diei extremo tempore a Pompeianis clam nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, et tertia vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine iacta, quum

bene magnam partem muri consumsissent, portam, quae e regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt, copiaeque totae eruptionem fecerunt, secumque extulerunt crates ad fossas complendas, et harpagones ad casas, quae stramentitiae ab nostris hibernorum causa aedificatae erant, diruendas et incendendas; praeterea argentum et vestimenta, ut, dum nostri in praeda detinerentur, illi, caede facta, ad praesidia Pompeii se reciperent: nam, quod existimabat, eos posse conatum efficere, nocte tota ultra stabat flumen Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum, tamen, virtute freti, repulsos multisque vulneribus adfectos oppido represserunt, praedaeque et armis eorum sunt potiti, viuosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nunciauit ex oppido, Iunium, qui in cuniculo fuisset, iugulatione oppidanorum facta clamasse, facinus se nefandum et scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali poena adficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent: eosque hospitium scelere contaminasse: multa praeterea dixisse: qua oratione deterritos, amplius iugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lusitano venit, et apud Caesarem verba fecit: Utinam quidem dii immortales secissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeii, factus essem, et hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate, praestarem: cuius funestae laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut ciues Romani, indigentes praesidii, [et] propter patriae luctuosam perniciem dedamur hostium numero: qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in aduersa secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiatorum ictus telorumque missus exspectantes, victi, et deserti a Pompeio, tua virtute superati, salutem a tua clementia deprecamur; petimusque, ut qualem te gentibus praestitisti, similem te in ciuium deditione praestes. Et qualem, ait, gentibus me praestiti, similem in ciuium deditione praestabo.

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tib. Tullius, et quum eum introeuntem C. Antonius insecutus non esset, reuertit ad portam, et hominem adprehendit. Quod Tiberius quum fieri animaduertit, sinu pugionem eduxit, et manum eius incidit. Ita re-

fugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit, et nunciauit, quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines XXXV, neque licere castris Cn. Pompeii nunciari, neque dici, perisse quemquam. Seruus, cuius dominus in Caesaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat, dominum iugulauit, et ita clam a Caesaris praesidiis in Pompeii castra discessit, et indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita litteris acceptis, quum in oppidum reuertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nunciarunt, quam Pompeius concionem habuisset: quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex aduersariorum conspectu se deducerent ad mare versum: unum respondisse, ut potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent: eum, qui ita locutus esset, iugulatum. Eodem tempore tabellarii eius deprehensi; qui ad oppidum veniebant, quorum litteras Caesar oppidanis obiecit, et, qui vitam sibi peteret, iussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum. Quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita * facturum de ligno, quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nunciauit, Pompeium et Labienum de iugulatione oppidanorum indignatos esse.

XVIII. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quæ nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum acerrime, et turrem nostram, ut superiorem, incenderunt, idcirco, quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se deiecit, et ad nos transiit, dixitque, se cum famula constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Caesarem: illam oppressam et iugulatam. Hoc praeterea tempore tabellæ de muro sunt deiectæ, in quibus scriptum est inuentum: L. Minatius Cæsari. Si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi præstiti, tali virtute et constantia futurum me in te præstabo. Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Caesarem adierunt, si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit, se Caesarem

esse, fidemque praestaturum. Ita, ante diem XI Kalendarum Martii oppido potitus, imperator est adpellatus.

XX. Quod Pompeius ex perfugis quum deditiorem oppidi factam esse scisset, castra mouit Ucubim versus, et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se continere coepit. Caesar mouit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatorum unus ex legione vernacula ad nos transfugit, et nunciauit, Pompeium oppidanos Ucubenses conuocasse, eisque ita imperauisse, ut, diligentia adhibita, perquirerent, qui essent suarum partium itemque aduersariorum victoriae fautores. Hoc praeterito tempore, in oppido, quod fuit captum, seruus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstrauimus, dominum iugulasse: is uiuus est combustus. Idemque temporis centuriones loricati octo ad Caesarem transfugerunt ex legione vernacula, et equites nostri cum aduersariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex leui armatura. Ea nocte speculatores prehensi serui tres, et unus ex legione vernacula. Serui sunt in crucem sublati, militi ceruices abscissae.

XXI. Postero die equites cum leui armatura ex aduersariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XI equites ad aquatores nostros excucurrerunt, nonnullos interfecerunt, item alios uiuos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites VIII. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIII, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae: reliquos in oppidum iussit deduci, ex quibus effugerunt CXX, et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hoc praeterito tempore, qui in oppido Ategua Bursauolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursauolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites iugulari, praeterea multa scelera ab iis fieri, qui praesidii causa ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani et senatores, non sunt ausi introire in oppidum, praeterquam qui eius ciuitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis et redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de praesidio insecuti ex auersione legatos iugularunt: duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Caesari rem gestam detulerunt, et speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum

certum comperissent legatorum responsa, ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto. eum, qui legatos iugulasset, lapidare, et ei manus intentare coeperunt: illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caesarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, quum inde esset, profectus, praesidio comparato, quum bene magnam manum fecisset, et nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, iugulationem magnam facit; principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recipit. Hoc praeterito tempore, serui transfugae nunciauerunt, oppidanorum bona vendi, nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum; idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu contritos complures profugere in Baeturiam, neque sibi ullam spem victoriae propositam habere: et, si qui ex nostris transfugerit, in leuem armaturam coniici, eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Insequenti tempore Caesar castriscastra contulit, et brachium ad flumen Salsum ducere coepit. Hic dum in opere nostri distenti essent, complures ex superiore loco aduersariorum decucurrerunt: nec detinentibus nostris, multis telis iniectis complures vulneribus adfecere. Hic tamen, ut ait Ennius, *Nostris cessere parumper*. Itaque praeter consuetudinem quum a nostris animaduersum esset, cedere, centuriones ex legione quinta flumen transgressi duo restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita quum is compar proelium facere coepisset, et quum undique se circumueniri animum aduertisset, parumper ingressus, pedem offendit. Huius concidentis viri casu passim audito, quum complures aduersariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco aduersarios ad vallum agere coeperunt. Ita dum cupidius intra praesidia illorum student caedem facere, a turmis et leui armatura sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, viui capti essent: nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques, spatio intercluso, vix se defendere posset. Ex his utroque genere pugnae complures sunt vulneribus adfecti, in quibus etiam Clodius Aquitius: inter quos ita cominus

est pugnatum, ut ex nostris, praeter duos centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIII. Postero die ab Soricaria utrorumque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius quum animadverteret, castello se excludi Asparia, quod est ab Ucubi millia passuum V, haec res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet: neque tamen aequo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quo [*de*] facto, quum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, deiectique planitie. Quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undique autem cedentibus adversariis nostri magna in caede versabantur. Quibus mons, non virtus, salvi fuit: quo subsidio tunc, nisi adesperasset, a paucioribus nostris [*omni auxilio*] privati essent: nam ceciderunt ex levi armatura CCCXXIII, ex legionariis CXXVIII, praeterquam quorum arma et spolia sunt adlata. Ita pridie duorum centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine quum ad eundem locum eius praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam, praeter equites, nullo loco aequo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt: simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi, et planitie iniquiore loco constiterunt. Illi tamen procul dubio ad congregiendum in aequum locum non sunt ausi descendere, praeter unum Antistium Turpionem, qui, fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem agitare coepit. Hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostra ad congregiendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae: nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque partium, * expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent,

scutorumque laudis insignis praefulgens opus caelatum, quorum * pugna esset prope profecto diremta, nisi propter equitum * concessum, ut supra demonstrauius, levis armatura praesidii causa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, aduersarii cupidius, sunt insecuti, uniuersi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fuga essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Cæsar ob virtutem turmae Cassianae donauit millia XIII, et praefecto torques aureos V, et leui armaturae millia X. Hoc die A. Baebius, et C. Fluius, et A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope tecti equos ad Cæsarem transfugerunt; qui nunciarunt, equites Romanos coniurasse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; serui indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die litterae sunt deprehensae, quas mittebat Ursaonem Cn. Pompeius. S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia aduersarios adhuc propulsos habemus, tamen, si aequo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tironem non audent in campum deducere, nostrisque adhuc freti praesidiis bellum ducunt; nam singulas ciuitates circumsederunt; inde sibi commeatus capiunt. Quare et ciuitates nostrarum partium conseruabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu priuati, necessario ad dimicandum descendunt.

XXVII. Insequenti tempore quum nostri temere in opere distenti essent, equites in oliueto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Serui transfugerunt, qui nunciauerunt, a. d. III. Nonarum Martii proelium, ad Soritiam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, et Attium Varum circum castella praesse. Eo die Pompeius castra mouit, et contra Hispalim in oliueto constitit. Cæsar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter VI visa est. Ita castris motis Ucubim, Pompeius praesidium, quod reliquit, iussit incenderent, et deusto oppido in castra maiora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum oppugnare coepisset, deditione facta, iter fecit in Carrucam, contraque Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua praesidia portas clausisset,

incendit; milesque, qui fratrem suum in castris iugulasset, interceptus est a nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die quum iter facere Cæsar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompeium de tertia vigilia in acie stetisse. Hoc nuncio adlato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Ursaonensium ciuitati fuissent fautores: antea literas miserat, Cæsarem nolle in conuallem descendere, quod maiorem partem exercitus tironem haberet. Hæ litterae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita, hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat: etenim et natura loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta. Namque, ut superius demonstrauius, loca excellentia tumultis contineri; interim nulla planitia diuidit.

XXVIII. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo incidit tempore, Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum quinque, ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci natura. Hinc dirigens proxima planities aequabatur, cuius decursum antecedebat riuus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri et voraginoso solo currens erat ad dextrum. Quod Cæsar quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in aequum ad dimicandum aduersarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, et diei solisque serenitas; ut mirificum et optandum tempus prope ab diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. Nostri laetari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunæque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt, id quod aduersarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere: in quo sibi prope murum aduersarii proeliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum aequitas loci aduersarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine decedebant, ut aut ab excelso loco, aut ab oppido discederent. Nostri pede

presso propius riuum quum adpropinquassent, aduersarii patrocinarium loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quae lateribus equitatu tegebatur, cum leui a matura millibus sex: praeterea auxiliares accedebant prope alterum tantum. Nostra praesidia LXXX cohortibus et VIII millibus equitum. Ita quum in extrema planitie iniquum in locum nostri adpropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transire superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a Cæsare esset animaduersum, ne quid temere culpa sua secus admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum hominum auribus esset obiectum, moleste et acerbe accipiebant, se impediri, quo minus proelium conficere possent. Hæc mora aduersarios alacriores efficiebat, Cæsaris copias timore impediri ad committendum proelium. Ita se efferentes iniquo loco, sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum tertia et quinta legio, itemque cetera auxilia et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedeabant, aduersarii se e loco superiore defendebant acerrime, et vehemens fiebat ab utriusque clamor, telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri diffiderent victoriae: congressus enim et clamor, quibus rebus maxime hostes conterrentur, in collatu pari erant conditione. Itaque utroque genere pugnae, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa comulatur et concidit aduersariorum multitudo. Dextrum demonstrauimus decumanos cornu tenuisse: qui etsi erant pauci, tamen propter virtutem magno aduersarios timore eorum opera adficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere coeperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio aduersariorum transduci coepta sit ad dextrum. Quae simul est mota, equitatus Cæsaris sinistrum cornu premere coepit. At ii eximia virtute proelium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniundi non daretur. Ita, quum clamori esset intermixtus gemitus, gladiatorumque crepitus auribus oblatus, imperitorum mentes timore praepediebat. Hic, ut ait Ennius, Pes pede premitur, armis teruntur arma, aduersariosque vehementissime pugnantes nostri agere coeperunt; quibus oppidum fuit subsidio. Ita ip-

sis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confugissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt millia hominum circiter XXX, et si quid amplius: praeterea Labienus, Attius Varus; quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani, partim ex urbe, partim ex prouincia, ad millia III. Nostri desiderati ad hominum mille, partim peditum, partim equitum, saucii ad quingentos. Adversariorum aquilae sunt ablatae XIII, et signa et fasces: praeterea duces belli XVII capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac quum oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostri cogebantur necessario eos circumuallare. Ex hostium armis pro cespite cadauera collocabantur, scuta et pila pro vallo, * insuper occisi, et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conuersa uniuersa hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, et vallo circumcluderentur aduersarii. * Ita Galli tragulis iaculisque oppidum ex hostium cadaueribus sunt circumplexi, oppugnare coeperunt. Ex hoc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugit, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites secum habuit, his, quod habuit secum pecuniae, distribuit; et oppidanis dixit, se de pace ad Caesarem proficisci; et secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem cum equitibus paucis nonnullisque peditibus ad nauale praesidium parte altera contendit Carteiam, quod oppidum abest a Corduba millia passuum CLXX. Quo quum ad octauum milliarium venisset, P. Caluitius, qui castris antea Pompeii praepositus esset, eius verbis nuncium mittit, quum minus belle haberet, ut mitterent lecticam, qua in oppidum deferri possit. Litteris missis, Pompeius Carteiam defertur. Qui illarum partium fautores essent, conueniunt in domum, quo erat delatus, (qui arbitrati sunt clanculum venisse,) ut ab eo, quae vellet, de bello requirerent. Quum frequentia conuenisset, de lectica Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar, ex proelio Munda munitione circumdata, Cordubam venit. Qui ex caede eo refugerant, pontem occupauerunt. Quum eo esset ventum, conuiari coeperunt, nos ex proelio paucos superesse: quo confugeremus? Ita pugnare coeperunt de ponte. Cæ-

sar flumen transiecit, et castra posuit. Scapula, totius seditionis familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et libertos conuocauit, pyram sibi extruxit, coenam adferri quam opimam imperauit, item optimis insternendum vestimentis: pecuniam et argentum in praesentia familiae donauit. Ipse de tempore coenauit, resinam et nardum identidem sibi infundit. Ita nouissimo tempore seruum iussit et libertum, qui fuisset eius concubinus, alterum se iugulare, alterum pyram incendere.

XXXIIII. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perueniret fere, inter Caesarianos et inter Pompeianos. Erant hic legiones, quae ex perfugis conscriptae fuerant; partim oppidanorum serui, qui erant a Sex. Pompeio manumissi, tunc in Caesaris aduentum descendere coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit: nam, quum iam repugnarent, tures ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadnerterent homines fugitiui, oppidum incendere coeperunt. Qui superati a nostris sunt interfecti, hominum millia XXII, praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitus. Dum hic detinetur, ex proelio quos circummunitos superius demonstrauius, eruptionem fecerunt, et bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum praesidio intromittit. Ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intra Pompeianorum partium praesidium, quod Caesaris praesidium receptum indignaretur clam quemdam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus. Is tota Lusitania notissimus erat. Hic clam praesidia Lusitaniam proficiscitur, et Caecilium Nigrum, hominem barbarum, ad Lenium conuenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur; praesidium vigilesque iugulant, portas praeccludunt, de integro pugnare coeperunt.

XXXVI. Dum haec geruntur, legati Carteienses renunciarunt, quod Pompeium in potestatem haberent. Quod ante Caesari portas praecclusissent, illo beneficio

suum maleficium existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar quum animaduerteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perdituri incenderent, et moenia delerent, ita consilio habito noctu, patitur, Lusitanos eruptionem facere: id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naues, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo facto, oppido recuperato, Astam iter facere coepit, ex qua ciuitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumsiderentur, bene multi deditionem faciunt; et quum essent in legionem distributi, coniurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent: illi caedem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte vigilia tertia tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses duces, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat, pars, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditio concitata, portas occupant: caedes fit magna: saucius Pompeius naues XX occupat longas, et profugit. Didius, qui Gadibus classi praefuisset, (ad quem simul nuncius adlatus est, confestim sequi coepit: partim peditatus et equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant:) item quarto die nauigatione confecta, consequitur eos. Quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram adplicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naues incendit, nonnullas capit. Pompeius cum paucis profugit, et locum quemdam munitum natura occupat.

XXXVIII. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus ante missis certiores fiunt: diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset: quae res maxime impediebat. Ita lectica a turre, qua esset adlatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum a Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas. Nam idcirco, quod propter suos a nostro praesidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem

ceperat sibi Pompeius, quamuis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt. In aduentu nostri depelluntur telis: quibus cedentibus, cupidius insequabantur aduersarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius facto, animadvertebatur, nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem et celeri festinatione circummunitiones in iugo dirigunt, ut aequo pede cum aduersariis congrēdi possent. A quibus quum animaduersum esset, fuga sibi praesidium capiunt.

XXXVIII. Pompeius, ut supra demonstrauius, saucius et intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem neque equo, neque vehiculo saluti suae praesidium parare poterat. Caedes a nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad conuallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompeius se occultare coepit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captiuorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus fuisset, Hispalim pridie id. Aprilis caput adlatum et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente, Didius, quem supra demonstrauius, illa adfectus laetitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naues ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt, et bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naues tuendas, tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursions eliciebatur: et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naues incenderent, incensisque, qui subsidium repellerent. Ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti omnino ad pugnam contenderent. Ita quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naues incenduntur, simulque, qui e castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiae clamore sublato circumueniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur: nonnulli ea pugna scaphas, quae ad litus fuerant, occupant: item complures nando ad naues, quae in salo fuerunt, se recipiunt: ancoris sublatis, pelagus remis petere coeperunt. Quae res

eorum vitae subsidio fuit. Lusitanī praeda potiuntur. Caesar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse Mundae ad praesidium oppugnandum reliquerat operibus assiduīs, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere, facta caede bene magna, * eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt, et reliquos viuos capiunt, XIII millia, ac deinde Ursanem proficiscuntur: quod oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura editus, ab oppugnando hostem auerteret. Huc accedebat, ut aqua, praeterquam in ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur propius millia passuum octo. Quae res magno erat adiumento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut agger materiesque, unde solitae sunt turre agi, propius millia passuum VI non reperiiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi propugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro congegit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursanem, Caesar, quum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione aduocata, commemorat, initio quaesturae suae eam prouinciam ex omnibus prouinciis peculiarem sibi constituisse, et, quae potuisset eo tempore, beneficia largitum esse. Insequenti praetura ampliato honore, vectigalia, quae Metellus imposuisset, a senatu petisse, et eis pecuniis prouinciam liberasse: simulque, patrocinio suscepto, multis legationibus ab se in senatum inductis, simul publicas priuatasque causas, multorum inimicitias susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commoda prouinciae tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores, et ingratos in se et in populum Romanum, hoc bello et in praeterito tempore cognosse. Vos, iure gentium et ciuium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum, populi Romani magistratibus sacrosanctis manus semel et saepius attulistis; et luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitae populi Romani in hac prouincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam,

neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi adripuit: multis interfectis ciuibus, auxilia contra populum Romanum comparauit: agros prouinciamque vestro impulsu depopulauit. In quo vos victores existimabatis? An, me deleto, non animum aduertebatis, decem habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsistere, sed etiam coelum diruere possent? quarum laudibus et virtute ***

C. IULII
CAESARIS
FRAGMENTA.

C. IULII
CAESARIS
FRAGMENTA

EX LIBRIS EPISTOLARUM AD M. T.
CICERONEM.

Caesar Imp. S. D. Ciceroni Imp.

Quum Furnium nostrum tantum vidissem, neque loqui, neque audire meo commodo potuissem; properarem, atque essem in itinere, praemissis iam legionibus; praeterire tamen non potui, quin et scriberem ad te, et illum mitterem, gratiasque agerem: etsi hoc et feci saepe, et saepius mihi facturum videor; ita de me mereris. in primis a te peto, quoniam confido me celeriter ad urbem venturum, ut te ibi videam, ut tuo consilio, gratia, dignitate, ope omnium rerum uti possim. Ad propositum revertar: festinationi meae, brevitatiq[ue] literarum ignosces. reliqua ex Furnio cognosces. Vale. *Ex Cic. lib. 9 ad Attic. ep. 6.*

Caesar Imp. Ciceroni Imp. S.

Recte auguraris de me, (bene enim tibi cognitum sum) nihil a me abesse longius crudelitate. atque ego cum ex ipsa re magnam capio voluptatem; tum, meum factum probari abs te, triumpho, gaudeo. neque illud me mouet, quod ii, qui a me dimissi sunt, discessisse dicuntur, ut mihi rursus bellum inferrent: nihil enim malo, quam et me mei similem esse, et illos sui. Tu velim mihi ad urbem praesto sis, ut tuis consiliis atque opibus, ut consueui, in omnibus rebus utar. Dolabella tuo nihil scito mihi esse iucundius. hanc adeo habeo gratiam illi, neque enim aliter facere potuit: tanta eius humanitas, is sensus, ea in me est benevolentia. Vale. *Ex Cic. lib. 9 ad Attic. ep. 16. Reperitur etiam apud Iul. Celsum p. 187, 188 edit. Lond.*

Caesar Imp. Ciceroni Imp. S. D.

Etsi te nihil temere, nihil imprudenter facturum iudicarem; tamen permotus hominum fama, scribendum

ad te existimaui, et pro nostra beneuolentia petendum, ne quo progredereis, proclinata iam re, quo, integra etiam, progrediendum tibi non existimasses. namque et amicitiae grauiorem iniuriam feceris; et tibi minus commodè consulueris. si non fortunae obsecutus videbere, (omnia enim secundissima nobis, aduersissima illis accidissee videntur,) nec causam secutus, (eadem enim tum fuit, cum ab eorum consiliis abesse indicasti,) sed meum aliquod factum condemnauisse: quo mihi grauius abs te nil accidere potest. quod ne facias, pro iure nostrae amicitiae a te peto. Postremo, quid viro bono et quieto, et bono ciui magis conuenit, quam abesse a ciuilibus controuersiis? quod nonnulli cum probarent, periculi causa sequi non potuerunt. tu, explorato et vitae meae testimonio, et amicitiae iudicio, neque tutius, neque honestius reperiēs quidquam, quam ab omni contentione abesse. XVI Kal. Mai. ex itinere. *Ex Cic. lib. 10 ad Attic. ep. 8.*

M. Orfium, quem mihi commendas, vel regem Galliae faciam, vel hunc Leptae delega. *) Si vis tu, ad me alium mitte, quem ornem. *Ex Cic. lib. 7 ad Fam. epist. 5 ad Caes.*

*) Ita Turneb. Alii malunt: *vel Leptae delegato*; alii *vel Leptide legatum*; alii *vel Leptae legatum*.

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. *Ex Charis. lib. 1 Inst. Gramm. col. 101, ed. Paris.*

Quod quaeris, quid Caesar ad me scripserit? quod saepe: gratissimum sibi esse, quod quierim: oraque, in eo ut perseuerem. *Ex Cic. lib. 8 ad Attic. ep. 11.*

De tribunatu quod scribis, ego ve o nominatim petiui Curtio, et mihi Caesar nominatim Curtio paratum esse rescripsit. *Ex Cic. 3 ad Quintum fratrem ep. 1.*

Quod quidem propemodum videor ex Caesaris literis, ipsius voluntate facere posse; qui negat neque honestius, neque tutius mihi quidquam esse, quam ab omni contentione abesse. *Ex Cic. l. 10 ad Attic. ep. 9.*

Caesar mihi ignoscit per literas, quod non venerim; seseque in optimam partem id accipere dicit. facile patior quod scribit, secum Tullium et Seruium questos esse, quia non idem sibi, quod mihi, remisisset. — sed tamen exemplum misi ad te Caesaris literarum. *Ex Cic. lib. 10 ad Attic. ep. 3.*

Sextius apud me fuit, et Theopompus pridie: ve-

nisse a Caesare narrabat literas; hoc scribere, sibi certum esse Romae manere; causamque eam adscribere, quae erat in epistola nostra, ne se absente leges suae negligerentur, sicut esset neglecta sumtuaria. *Ex Cic. 13. ad Attic. ep. 7.*

Sed heus tu, celari videor a te, quomodonam, mi Frater, de nostris versibus Caesar? nam primum librum se legisse scripsit ad me ante: et prima sic, ut neget, se ne Graeca quidem meliora legisse. Reliqua ad quendam locum *γαθυμότερα*, hoc enim utitur verbo etc. *Ex Cic. lib. 2 ad Quintum fratrem, epist. ult.*

Ex Britannia Caesar ad me Kal. Sept. dedit literas; quas ego accepi a. d. IV Kal. Octob. satis commodas de Britannicis rebus: quibus, ne admirer, quod a te nullas acceperim, scribit, se sine te fuisse, cum ad mare accesserit, etc. *Ex Cic. lib. 3 ad Quintum fratrem, ep. 1. extrema.*

Cum hanc iam epistolam complicarem, tabellarii a vobis venerunt a. d. XI Kal. Sept. vicesimo die. O me sollicitum! quantum ego dolui in Caesaris suavissimis literis! sed quo erant suaviores, eo maiorem dolorem illius ille casus afferebat. *Ex Cic. lib. 3 ad Quintum fratrem ep. 1.*

EX EPISTOLIS AD C. OPPIUM ET BALBUM CORNELIUM.

Caesar Oppio et Cornelio S.

Gaudeo mehercule, vos significare literis, quam valde probetis ea, quae apud Corfinium sunt gesta. consilio vestro utar libenter, et hoc libentius, quod mea sponte facere constitueram, ut quam lenissimum me praeberem, et Pompeium darem operam, ut reconciliarem. tentemus hoc modo, si possumus, omnium voluntates recuperare, et diuturna victoria uti; quoniam reliqui crudelitate odium effugere non potuerunt, neque victoriam diutius tenere, praeter unum L. Sullam, quem imitaturus non sum. haec nova sit ratio vincendi, ut misericordia et liberalitate nos muniamus. id quemadmodum fieri possit, nonnulla mihi in mentem veniunt, et multa reperiri possunt. De his rebus rogo vos, ut cogitationem suscipiatis. Cn. Magium, Pompeii praefectum, deprehendi. scilicet meo instituto usus sum, et eum statim missum feci. iam duo praefecti fabrum Pompeii in meam potestatem venerunt, et a me missi sunt. si volent grati esse, debebunt Pompeium hortari,

ut malit mihi esse amicus, quam his, qui et illi, et mihi semper fuerunt inimicissimi: quorum artificii effectum est, ut respublica in hunc statum perueniret. *Ex Cic. lib. 9 ad Attic. ep. 8.*

Caesar Oppio et Cornelio S.

A. d. VII. Id. Mart. Brundisium veni: ad murum castra posui. Pompeius est Brundisii. misit ad me Cn. Magium de pace. quae visa sunt respondi. hoc vos statim scire volui. cum in spem venero, de compositione aliquid me conficere, statim vos certiores faciam. *Ex Cic. lib. 9 ad Att. ep. 13.*

De Caesare fugerat me ad te scribere. Video enim, quas tu literas expectaris. sed ille scripsit ad Balbum fasciculum illum epistolarum, in quo fuerat et mea, et Balbi, totum sibi aqua madidum redditum esse; ut ne illud quidem sciat, meam fuisse aliquam epistolam. sed ex Balbi epistola pauca verba intellexerat, ad quae rescripsit his verbis: *De Cicerone video te quiddam scripsisse, quod ego non intellexi; quantum autem coniectura conseq̄uebar, id erat huiusmodi, ut magis optandum quam sperandum putarem.* Itaque postea misi ad Caesarem eodem illo exemplo literas. Iocum autem illius de sua egestate ne sis aspernatus etc. *Ex Cic. lib. 2. ad Quintum fratrem ep. 12.*

Libri sunt epistolarum C. Caesaris ad C. Oppium, et Balbum Cornelium, qui res eius absentis curabant. in his epistolis quibusdam in locis inveniuntur literae singulares, sine coagmentis syllabarum, quas tu putes positas incondite. nam verba ex his literis confici nulla possunt. erat autem conuentum inter eos clandestinum, de commutando situ literarum, ut in scripto quidem alia aliae locum et nomen teneret: sed in legendo locus cuique suus et potestas restitueretur. - - est adeo Probi Grammatici commentarius satis curiose factus, de occulta literarum significatione epistolarum C. Caesaris scriptarum. *Ex A. Gellii lib. 17. cap. 9.*

Ex epistola ad Q. Pedium. Caesar Q. Pedio S.

Pompeius se oppido tenet. nos ad portas castra habemus. conamur opus magnum, et multorum dierum, propter altitudinem maris. sed tamen nihil est, quod potius faciamus. ab utroque portus cornu moles iacimus, ut aut illum quamprimum traicere, quod habet Brundisii copiarum, cogamus, aut exitu prohibeamus. *Ex Cic. ad Attic. lib. 9. ep. 14.*

Ex epistola ad Pisonem

Locellum tibi signatum remisi. *Ex Char. lib. 1.*

Ex libro epistolarum ad Antonium.

Nam ad me misit Antonius exemplum Caesaris ad se literarum, in quibus erat, se audivisse Caesarem, et L. Metellum in Italiam venisse, Romae ut essent palam: id sibi non placere; ne qui motus ex eo fierent; prohiberique omnes Italia, nisi quorum ipse causam cognovisset. deque eo vehementius erat scriptum. *Ex Cic. ad Attic. lib. 9. ep. 7.*

Ex libro epistolarum ad Seruilius.

P. Seruilius pater ex literis, quas sibi a Caesare missas esse dicebat, significat valde te sibi gratum fecisse, quod de sua voluntate erga Caesarem humanissime diligentissimeque locutus esses. *Ex Cic. lib. 3. ad Quintum fratrem, ep. 1.*

Non dubito, quin tuis (*Caesarem alloquitur*) literis, quarum exemplum legi, quas ad eum (*Deiotarum*) Tarracone huic Blesamio dedisti, se magis etiam erexerit, ab omnique sollicitudine abstraxerit. Iubes enim eum *bene sperare, et bono esse animo*; quod scio, te non frustra scribere solere. *Apud Cic. pro Deiotaro c. 14.*

Epistola ad Amantium.

C. Iulius Caesar Amantio S. D.

Veni, vidi, vici. Vale. *Ex Ponto.*

Ex incertis epistolis.

Πομπήϊος — ἐκέλευε τοῖς πεζοῖς μὴτ' ἐπεκθεῖν ἔτι, μὴτ' ἐκτρέχειν ἐκ τῆς Φάλαγγος, μὴτ' ἀκοντίζειν, ἀλλ' ἐν προβολῇ διαστάντας ἀμύνεσθαι διὰ χειρὸς τοῖς δόρασι τοὺς ἐπιόντας, καὶ τὸδε τινὲς αὐτοῦ στρατήγημα ἐπαινοῦσιν. ὡς ἄριστον ἐν περικυκλώσει, ὃ δὲ ΚΑΙΣΑΡ ΕΝ ΤΑΙΣ ΕΠΙΣΤΟΛΑΙΣ καταμέμφεται. τὰς τε γὰρ πληγαῖς ὑπὸ τῆς βολῆς εὐτονωτέρας γίνεσθαι, ἐστῶτας δ' ἀποφύγεσθαι τε, καὶ τοῖς ἐπιθέουσιν εὐκλήτους δι' ἀτρεμίαν οἷα σκοποὺς, εἶναι. *Ex Appiani l. 2, B. C. p. 477. ed. Steph.*

Quam (*Britanniam*) Cæsar, ille auctor vestri nominis, cum Romanorum primus intrasset, alium se orbem terrarum scripsit reperisse, tantae magnitudinis arbitratus, ut non circumfusa Oceano, sed complexa ipsum Oceanum videretur. *Ex Eumenii Paneg. 4, c. 11. 2.*

De C. Iulii Caesaris Epistolis testimonia.

Epistolae quoque eius ad senatum exstant: quas

primus videtur ad paginas et formam memorialis libelli conuertisse: cum antea consules et duces non nisi transversa charta mitterent scriptas. exstant et ad Ciceronem; item ad familiares domesticis de rebus. in quibus si qua occultius perferenda erant, per notas scripsit, id est, sic structo literarum ordine, ut nullum verbum effici posset. quae si quis investigare et persequi vellet, quartam elementorum literam, id est. D pro A, et perinde reliquas commutet. *Ex Suet. in Caes. cap. 56.*

Scribere, et legere simul, dictare et audire solitum accepimus. epistolas vero tantarum rerum quaternas pariter librariis dictare, aut si nihil aliud ageret, septenas. *Ex Plin. H. N. lib. 7, cap. 25.*

Ἐν ἐκείνῃ δὴ τῇ στρατείᾳ προσεζήσκησεν ἱπποζόμενος τὰς ἐπιστολάς ὑπαγορεύειν, καὶ δυσὶν ὁμοῦ γράφουσιν ἐξαρκεῖν ὥς δὲ Ὀππιὸς φησι, καὶ πλείοσιν. λέγεται δὲ καὶ τὸ διὰ γραμμάτων τοῖς φίλοις ὁμιλεῖν, Καίσαρα πρῶτον μηχανήσασθαι. *Ex Plut. in Caes.*

Ex oratione in funere Iuliae.

Quaestor Iuliam amitam uxoremque Corneliam defunctas laudavit e more pro rostris, sed in amitae quidem laudatione, de eius ac patris sui utraque origine sic refert: *Amitae meae Iuliae maternum genus ab regibus ortum, paternum cum diis immortalibus coniunctum est. nam ab Anco Marcio sunt Marcii Reges, quo nomine fuit mater: a Venere Iulii, cuius gentis familia est nostra. Est ergo in genere et sanctitas regum, qui plurimum inter homines pollent, et caerimonia deorum, quorum ipsi in potestate sunt reges.* *Ex Suet. in Caes. cap. 6.*

Τῆς Μαρτίου γυναικὸς ἀποθανούσης, ἀδελφιδούς ὦν αὐτῆς, ἐγκώμιόν τε λαμπρὸν ἐν ἀγορᾷ διῆλθεν, καὶ περὶ τὴν ἐκφοράν ἐτόλμησεν εἰκόνας Μαρτίου προδέσθαι. *Ex Plut. in Caes.*

Ex oratione pro Bithynis.

C. Caesar Pont. Max. in oratione, quam pro Bythinis dixit, hoc principio usus est: Vel pro hospitio regis Nicomedis, vel pro horum necessitate, quorum res agitur, refugere hoc munus, M. Vinicii non potui: nam neque hominum morte memoria deleri debet, quin a proximis retineatur; neque clientes sine summa infamia deseriri possunt: quibus etiam a propinquis nostris opem ferre iustituimus. *Ex A. Gellii lib. 5. cap. 13.*

Quid ergo? syngraphae non sunt, sed res aliena est. *Ex Iulio Rufiniano de figuris.*

Ex oratione pro lege Plautia.

Reperi tamen in oratione C. Cæsaris, qua Plautiam rogationem suasit: *necessitatem* dictam pro *necessitudine*, id est, iure affinitatis. verba hæc sunt: *Equidem mihi videor pro nostra necessitate, non labore, non opera, non industria defuisse.* *Ex A. Gell. lib. 13. cap. 3. et Nonio in voce Necessitas.*

Ex oratione in Cn. Dolabellam.

Cæsar in Dolabellam actionis III. *Ibi isti, quorum in aedibus fanisque posita, et honori erant, et ornatu.* In libris quoque Analogicis omnia istiusmodi sine i litera dicenda censet. *Ex A. Gell. lib. 4. cap. 16.*

Nono decimo ætatis anno L. Crassus C. Carbonem, uno et vicesimo Cæsar Dolabellam, altero et vicesimo Asinius Pollio C. Catonem, non multo ætatem antecedens Calvus Vatinius, iis orationibus insecuti sunt, quas hodieque cum admiratione legimus. *Ex Dialogo de oratoribus. c. 34.*

Ceterum composita seditione civili, Cornelium Dolabellam Consularem et triumphalem virum repetundarum postulavit, absolutoque Rhodum secedere statuit. *Ex Suet. Caes. c. 5.*

Diuis quoque Iulius, quam coelestis numinis, tam etiam humani ingenii perfectissimum columnen, vim facundiae propriae expressit, dicendo in accusatione Cn. Dolabellae, quem reum egit, extorqueri sibi causam optimam L. Cottae patrocinio. *Ex Val. Max. lib. 8. c. 9.*

C. Caesar Cn. Dolabellam accusavit, nec damnavit. *Ex Pediano in orat. pro Marco Scauro.*

Significat et Cæsarem, item adolescentem, in Dolabella reo ex Sicilia, qui quidem damnatus est, quantum oportuit per Hortensium, etc. *Ex Pediano in Divin.*

Ἐπελθὼν δὲ εἰς Ῥώμην, Δολαβέλλαν ἔκρινε κακίως ἐπαρχίας, καὶ πολλὰ ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος τῶν πόλεων μαρτυρίας αὐτῷ παρέσχον. ὁ μὲν οὖν Δολαβέλλας ἀπέφυγε τὴν δίκην. *Ex Plut. in Caes.*

Ex oratione ad milites.

Fama vero hostilium copiarum perterritos, non negando minuendoue, sed insuper amplificando, ementiendoque confirmabat. itaque cum expectatio aduentus Iubae terribilis esset, conuocatis ad concionem militibus, *Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem*

affuturum cum X legionibus, equitum XXX, levis armaturae C millibus, elephantisque CCC, proinde desinant quidam quaerere ultra, aut opinari; mihiq̄ue, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima naue impositos quocumque vento in quascumque terras iubebo auehi. Ex Suet. Caes. cap. 66.

*Frustrō, ait C. Cæsar apud milites de incommodis *) eorum: Non frustrabo vos milites. Ex Diomedis lib. 1.*

**) Alias commodis.*

Ex oratione pro Decio Samnite.

Nisi forte quisquam aut Cæsaris pro Decio Samnite, aut Bruti pro Deiotaro rege, ceterosque eiusdem lentitudinis ac teporis libros legit, etc. *Ex Auctore Dial. de orator. c. 21.*

Ex oratione pro Sextilio.

Quo enim nimbo, qua procella verborum, impium Sextilii caput obrui meretur? quod C. Cæsarem, a quo cum studiose, tum etiam feliciter grauissimi criminis reus defensus fuerat, etc. *Ex Val. Max. lib. 3. cap. 5.*

Ex oratione de Coniuratis.

Catonem primum sententiam putat de animadversione dixisse, quam omnes ante dixerant praeter Cæsarem: et cum ipsius Cæsaris tam seuera fuerit, qui tum praetorio loco dixerit, etc. *Ex Cic. ad Attic. lib. 12. ep. 21.*

Sed Cæsar, ubi ad eum peruentum est, rogatus sententiam a consule, huiuscemodi verba locutus est: *Omnes homines, etc. Ex Sallust. Bell. Catil. c. 15.*

Ὁ δὲ Καῖσαρ ἀναστὰς, λόγον διήλθεν πεφροντισμένον, ὡς ἀποκτεῖναι μὲν ἀκρίτους ἄνδρας ἀξιώματι καὶ γένει λαμπροῦς, οὐ δοκεῖ πατριον οὐδὲ δίκαιον εἶναι, μὴ μετὰ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης. εἰ δὲ Φρουροῖ το τεθῆντες ἐν πόλεσι τῆς Ἰταλίας, ὥς ἂν αὐτοῖς ἔληται Κικέρων, μέχρι οὗ καταπολεμηθῇ Κατιλίνης, ὕστερον ἐν εἰρήνῃ καὶ καθ' ἡσυχίαν περὶ ἐκάστου τῇ βουλῇ γινώσκειν πράξει. οὕτω δὲ τῆς γνώμης Φιλανθρώπου Φανείσης, καὶ τοῦ λόγου δυνατῶς ἐπ' αὐτῇ ῥηθέντος, οὐ μόνον οἱ μετὰ τοῦτον ἀνιστάμενοι προστετίθεντο, πολλοὶ δὲ καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ τὰς εἰρημένας γνώμας ἀπειπάμενοι πρὸς τὴν ἐκείνου κατέστησαν, ἕως ἐπὶ Κάτωνος τὸ πρᾶγμα καὶ Κάτουλον περιήλθεν. *Ex Plut. in Caes.*

*Ex oratione in * * **

Sic fac existimes: post has misérias, id est, postquam armis disceptari coeptum est de iure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cæsar accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudatæque honorificentissime et æquitæ tuæ et prudentiæ, repente præter spem dixit, se *senatui roganti de Marcello, ne hominis quidem causa negaturum.* *Ex Ciceronis L. 4. ad Fam. ep. 4.*

Ex oratione in funere Corneliæ.

Quæstor Iuliam amitam, uxoremque Corneliæ, defunctas laudavit e more pro rostris. *Ex Suet. in Caes. c. 6.*

Τὸ μὲν οὖν ἐπὶ γυναιξὶ πρεσβυτέραις λόγους ἐπιταφίους δι-
οξίεναι πατριὸν ἦν Ῥωμαίοις νέαις δ' οὐκ ὄν ἐν ἔθει, πρῶτος εἶ-
πεν Καῖσαρ ἐπὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς ἀποθανούσης. *Ex Plut. in Caes.*

De C. Iulii Caesaris orationibus testimonia.

Tum Brutus: Orationes quidem eius mihi vehementer probantur, complures autem legi, etc. *Ex Cic. in Bruto c. 75.*

Orationes aliquas reliquit, inter quas temere quædam feruntur, ut *pro Q. Metello*, quam non immerito Augustus existimat magis ab actuariis exceptam, male subsequentibus verba dicentis, quam ab ipso editam. nam in quibusdam exemplaribus inuenio ne inscriptam quidem *pro Metello*, sed, *quam scripsit Metello*, cum ex persona Cæsar's sermo sit, Metellum, seque adversus communium obtreptatorum criminationes purgantis. apud milites quoque in Hispania idem Augustus orationem esse vix ipsius putat. quæ tamen duplex fertur, una quasi priore habita proelio; altera posteriore, quo Asinius Pollio ne tempus quidem concionandi habuisse eum dicit, subita hostium incursione. *Ex Sueton. in Caes. cap. 55.*

Ex libris in Catonem.

Reliquit et de Analogia duos libros, et Anticatones totidem. *Suet. in Caes. cap. 56.*

Ex Lib. I.

Caesar in Anticatone priore: *Uno enim excepto, quem aliusmodi, atque omnis, natura finxit, suos quisque habet caros.* *Priscianus bis lib. 6. et lib. 7. et lib. 13.*

Incerta ex iisdem.

Erant officia antelucana, in quae incidere impune ne Catoni quidem licuit; quem tamen C. Caesar ita reprehendit, ut laudet. describit enim eos, quibus obuius fuerit, cum caput ebrii retexissent, erubuisse: deinde adicit: *Putares non ab illis Catonem, sed illos a Catone deprehensos.* Potuitne plus auctoritatis tribui Catoni, quam si ebrius tam venerabilis erat? no trae tamen coenae ut apparatus et impendii, sic temporis modus constet. neque enim ii sumus, quos vituperare ne inimici quidem possunt, nisi ut simul laudent. *Ex Plin. lib. 3. epist. 12.*

C. etiam Caesar, grauis auctor linguae Latinae, in Anticatone: *Unius, inquit, arrogantiae, superbiaeque, dominatuae.* *Ex A. Gell. lib. 4. cap. 16.*

*De C. Iulii Caesaris in Catonem Scriptis
Testimonia.*

Qualis futura sit Caesaris vituperatio contra laudationem meam, perspexi ex eo libro, quem Hirtius ad me misit, in quo colligit vitia Catonis, sed cum maximis laudibus meis. itaque misi librum ad Muscam, ut tuis librariis daret. volo enim eum diuulgari. *Ex Cic. ad Attic. lib. 12. ep. 40.*

Hirtii epistolam si legeris, quae mihi quasi πρόπλασμα videtur eius vituperationis, quam Caesar scripsit de Catone. *Ex lib. 12. ad Attic. ep. 41.*

Cum mihi Balbus nuper in Lanuino dixisset, se et Oppium scripsisse ad Caesarem, me legisse libros contra Catonem, et vehementer probasse. *Ex Cic. l. 13. ad Attic. ep. 50.*

Quibus omnibus generibus usus est nimis impudenter Caesar contra Catonem meum. *Ex Cic. Topic. cap. 25.*

M. Ciceronis libro, quo Catonem coelo aequauit, quid aliud dictator Caesar, quam rescripta oratione, velut apud iudices respondit? *Ex Taciti l. 4. annal. cap. 34.*

Hisque usum C. Caesarem in vituperando Catone notauerit Cicero. *Ex Quint. lib. 3. cap. 7.*

Ut Catonem Tullius laudans: et duobus voluminibus Caesar accusans. *Ex Martian. Capell. lib. 5.*

--- quam sint duo Caesaris Anticatones.

Ex Iuven. Sat. 6. vers. 334.

Caesar bello civili, cognita Catonis morte, cuius

virtutem dialogo illo, qui inscribitur *Cato*, Cicero etiam laudavit, libros duos famosissimos in vitam Catonis edidit, quos Anticatones inscripsit. *Vetus schol. Iuvenal. Sat. 6, 33.*

Πυθάμενος δὲ ὡς ἑαυτὸν διεργασαίτο, δῆλος μὲν ἦν δηχθεὶς, ἐφ' ᾧ δὲ, ἄδηλον. εἶπε δ' οὖν, ὦ Κάτων, φθονῶ σοι τοῦ θανάτου, καὶ γὰρ σὺ μοι τῆς σωτηρίας ἐφθόνησας. ὁ μὲν οὖν μετὰ ταῦτα γραφεὶς ὑπ' αὐτοῦ πρὸς Κάτωνα τεθνεῶτα λόγος, οὐ δοκεῖ πράως ἔχοντας, εὐδὲ εὐδιαλλάκτως σημεῖον εἶναι· πῶς γὰρ ἂν ἐφείσατο ζώντας, εἰς ἀναίσθητον ἐκχέας ὀργὴν τοσαύτην. *Ram- lo post:* Τεκμαίρονται καὶ τὸν λόγον ἐκεῖνον οὐκ ἐξ ἀπεχθείας, ἀλλὰ φιλοτιμίας πολιτικῆς συντετάχθαι διὰ τοιαύτην αἰτίαν. ἔγραψε Κικέρων ἐγκώμιον Κάτωνος, ὄνομα τῷ λόγῳ θήμενος Κάτων· καὶ πολλοῖς ὁ λόγος ἦν διὰ σπουδῆς, ὡς εἰκὸς, ὑπὸ τοῦ δεινοτάτου τῶν ρητόρων εἰς τὴν καλλίστην πεποιημένος ὑπόθεσιν. τοῦτο ἦν ἡ Καίσαρ, κατηγοροῦν αὐτοῦ νομίζοντα τὸν τοῦ τεθνεῶτος δὲ αὐτὸν ἔπαινον· ἔγραψεν οὖν πολλὰς τινὰς κατὰ τοῦ Κάτωνος αἰτίας συναγαγών, τὸ δὲ βιβλίον Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται, καὶ σπουδαστὰς ἔχει τῶν λόγων ἐκότερος διὰ Καίσαρα καὶ Κάτωνα πολλούς. *Ex Plut. in Caes.*

Αὐτὸς δ' οὖν ὕπερον, ἐν τῇ πρὸς Κικέρωνα περὶ Κάτωνος ἀντιγραφῇ παραιτεῖται, μὴ στρατιωτικοῦ λόγον ἀνδρὸς ἀντεξετάζειν πρὸς δεινότητα ρήτορος εὐφροῦς, καὶ σχολὴν ἐπὶ τοῦτο πολλὴν ἄγοντος. *Ex Plut. in Caes.*

Ἐκ δὲ τούτου διατέλει τιμῶν καὶ φιλοφρονούμενος, ὥστε καὶ γράφαντι λόγον ἐγκώμιον Κάτωνος, ἀντιγράφων τὸν τε λόγον αὐτοῦ καὶ τὸν βίον, ὡς μάλιστα τῷ Περικλέους εἰκότα καὶ Θηραμένους ἐπαιτεῖν. ὁ μὲν οὖν Κικέρωνος λόγος Κάτων, ὁ δὲ Καίσαρος, Ἀντικάτων ἐπιγέγραπται. *Ex Plut. in Cic.*

Κικέρωνος δὲ ποιήσαντος ἐγκώμιον εἰς αὐτὸν (Κάτωνα) καὶ ἐπιγράψαντος ΚΑΤΩΝ, ἀντέγραψε κατηγορίαν ὁ Καίσαρ, καὶ ἐπέγραψεν ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ. *Ex Appiani l. 2.*

Οὕτω γὰρ ἀνατεθαυμάκει, ὥς τε τοῦ Κικέρωνος ἐγκώμιον μετὰ ταῦτα αὐτοῦ (Κάτωνος) γράψαντος, ἀγανακτῆσαι μὲν μηδέν, καίπερ καὶ ἐκεῖνου οἱ προσπολεμήσαντος, βιβλίον δὲ τι γράφαι, ὅ καὶ ΑΝΤΙΚΑΤΩΝ ἐκάλεσεν. *Ex Dionis Cassii l. 43.*

Ex libris de Analogia ad M. T. Ciceronem.

Reliquit et de Analogia duos libros, etc. *Ex Suet. in Caes. cap. 56.*

Ex Lib. I.

Quin etiam in maximis occupationibus cum ad te ipsum (inquit, in me intuens) de ratione Latine loquendi accuratissime scripserit; primoque in libro dixerit, verborum delectum originem esse eloquentiae; tri-

bueritque, mi Brute; huic nostro, qui me de illo maluit quam se dicere, laudem singularem: nam scripsit his verbis, cum hunc nomine esset affatus: *Ac, si cogitata praeclare ut eloqui possent, nonnulli studio et usu laborauerunt, cuius te paene principem copiae atque inuentorem, bene de nomine ac dignitate populi Romani meritum esse existimare debemus: hunc facilem et quotidianum nouisse sermonem, num pro relicto est habendum?* Tum Brutus, Amice, hercule, inquit, et magnifice te laudatum puto, quem non solum principem atque inuentorem copiae dixerit, quae erat magna laus, sed etiam bene meritum de populi Romani nomine et dignitate. *Ex Cic. in Bruto cap. 72.*

C. Caesar ille perpetuus dictator, Cn. Pompeii socer, a quo familia et appellatio Caesarum deinceps propagata est, vir ingenii praecellentis, sermonis praeter alios suae aetatis castissimi, in libris, quos ad M. Ciceronem de Analogia scripsit, *harenas* vitiose dici existimabat, quod *harena* nunquam multitudinis numero appellanda sit, sicuti neque *Coelum*, neque *Triticum*; contra autem *Quadrigas*, etiamsi currus unus equorum quatuor iunctorum unum sit, pluratio semper numero dicenda putat, sicut *Arma*, et *Moenia*, et *Comitia*, et *Inimicitias*, etc. *Paullo post*: Tunc pro lato libro de Analogia primo verba haec ex eo pauca memoriae mandavi. nam quum praedixisset, neque *Coelum*, *Triticum*ue, neque *Harenam* multitudinis, significationem pati: *Num tu, inquit, harum rerum natura accidere arbitraris, quod unam Terram, et plures Terras, et Urbem, et Urbes, et Imperium, et Imperia dicamus? neque Quadrigas in unam omnis figuram redigere, neque Harenam in multitudinis appellationem conuertere possimus?* *Ex A. Gell. lib. 19. cap. 8.*

Atque id quod a C. Caesare excellentis ingenii ac prouidentiae (ita Agellius; Macrobius prudentiae) viro in primo de Analogia libro scriptum est, habe semper in memoria atque in pectore, ut tanquam scopulum, sic fugias inauditum atque insolens verbum. *Ex A. Gell. lib. 1. cap. 10. et Macrob. lib. 1. Saturn. cap. 5.*

Ex Lib. II.

C. Caesar in libro de Analogia secundo, huius die

et huius specie dicendum putat. *Ex A. Gell. lib. 9. cap. 14.*

Panium Caesar de Analogia libro secundo dici debere ait, sed Verrius contra. nam i detracta *Panum* ait dici debere. *Ex Charis. lib. 1.*

Caesar de Analogia secundo. *Fagos, Populos, Ulmos.* *Ex Charis. lib. 1.*

Caesar de Analogia secundo, *Turbonem* non *Turbinem* etiam in tempestate dici debere ait, ut *Cato Catonis*, non ut *homo hominis.* *Ex Charis. lib. 1.*

Lacer an Laceris. etc. Caesar de Analogia secundo, nec non Valgius, de rebus per epistolam quaesitis. *Ex Charis. lib. 1.*

Is homo, *Idem* compositum facit, nisi quia Caesar libro secundo (*de Analogia videlicet*) singulariter *Idem*, pluraliter *Iidem* dicendum affirmat, sed consuetudo hoc non servat. *Ex Char. lib. 1.*

Ex iisdem, non distincto Libro.

C. Caesar grauis auctor linguae Latinae in libris Analogicis omnia istiusmodi (*puta Senatu, Victu, Aspectu, etc.*) sine i litera dicenda censet. *Ex Gell. lib. 4, cap. 16.*

Hic et haec Samnis, huius Samnitis. sic Caesar de Analogia. *Ex Prisc. lib. 6.*

Partum. Caesar de Analogicis, *harum partum.* *Ex Char. lib. 1.*

Ex iisdem, uti verosimile est, non adscripto tamen ubi laudantur Libro.

Mihi antem placet Latinam rationem sequi, quousque patitur decor. neque enim iam *Calypsonem* dixerim, ut *Iunonem*: quamquam secutus antiquos C. Caesar utitur hac ratione declinandi. *Quintil. l. 5, c. 5.*

M. Tullius et C. Caesar *mordeo memordi; pungo pepugi; spondeo spepondi* dixerunt. *A. Gell. lib. 7, cap. 9.*

C. Caesar ait, *L* litera nominatiuo singulari neutra finit a nomina eandem definitionem capere, quam capiant *E* litera terminata. *Huic animali, et ab hoc animali, huic puteali, et ab hoc puteali.* *Charis. l. 1.*

Aplustre. Omnium nominum, quae sunt neutri generis et in *E* terminantur, ait Plinius, Caesarem scisse eosdem esse ablatiuos, quales sunt datiu singulares. *Charis. lib. 1.*

AR literis nomina neutralia terminata, ait Caesar,

quod datiuo et ablatiuo pari iure funguntur, ut idem Plinius scribit. *Charis. lib. 1.*

Iubar. Plinius ait inter cetera etiam istud Caesarem dedisse praeceptum, quod neutra nomina, *AR* nominatio clausa, per *I* datiuum ablatiuumque singularis ostendant: *Iubar* tamen et *Far* ab hac regula dissidere, nam *huic iubari* dicimus, *ab hoc iubare*, et *huic farri*, *ab hoc farre*. *Charis. lib. 1.*

Ac ne illa ratio recepta est, quam Caesar ponit in femininis, ut *puppin*, *restim*, *peluim*. hoc enim modo et ab hoc *cani*, et ab hoc *cane*. *Charis. lib. 1.*

Tribus *iii* iunctis qualis posset syllaba pronunciari? nam postremum *i* pro vocali est accipiendum, quod Caesari artis Grammaticae doctissimo placitum fuisse, a Victore quoque in arte Grammatica de syllabis comprobatur. *Priscian. lib. 1.*

V, loco consonantis posita, eandem prorsus in omnibus vim habuit apud Latinos, quam apud Aeoles digamma *F*; pro quo Caesar hanc figuram *F* scribere voluit, quod quamuis illi recte visum est, tamen consuetudo antiqua superauit. *Prisc. lib. 1.*

Haec pollis pollinis. sic Charisius. Probus autem et Caesar, *hoc pollen pollinis* declinauerunt. *Prisc. lib. 6.*

Praeterea Caesar declinat, *pubis puberi*: quidam, ut Probus, *pubes puberi*: quidam, *puber puberis*. *Prisc. lib. 6.*

Quamuis Caesar non incongrue protulit *ens* a verbo *sum*, *es*, *est*. *Prisc. lib. 18.*

Hoc lutum atque *macellum* singulariter exire memento, licet Memmius, *ista macella* dicat, et Caesar, *luta*. *Ex Velio longo de Orthographia.*

Lacrumae an *Lacrimae*, *Maxumus* an *Maximus*, et si quae similia sunt, scribi debeant, quaesitum est. Terentius Varro tradidit Caesarem per *I* eiusmodi verba solitum esse enuntiare et scribere: inde propter auctoritatem tanti viri consuetudinem factam. Sed ego in antiquorum, etc. *Cassiodorus ex Annaeo Cornuto de Orthographia.*

Varie etiam scriptitatum est, *Mancupium*, *Aucupium*, *Manubiae*. siquidem C. Caesar per *I* scripsit, ut apparet ex titulis ipsius. *Ex Velio de Orthograph.*

An ideo minor est M. Tullius Orator, quod idem artis huius (*Grammaticae*) diligentissimus fuit, et in

filio, ut in Epistolis apparet, recte loquendi usquequaque asper quoque exactor? Aut vim C. Caesaris fregerunt editi de Analogia libri? *Quintil. lib. 1, cap. 7.*

Apophthegmata.

Sed tamen ipse Caesar habet peracre iudicium; et, ut Seruius frater tuus, quem literatissimum fuisse iudico, facile diceret, *hic versus Plauti non est, hic est*, quod tritas aures haberet notandis generibus poetarum, et consuetudine legendi: sic audio Caesarem, cum volumina iam confecerit ἀποφθεγμάτων, si quid afferatur ad eum pro meo, quod meum non sit, reiicere solere: quod eo nunc magis facit, quia viuunt mecum fere quotidie illius familiares. Incidunt autem in sermone vario multa, quae fortasse illis, cum dixi, nec illiterata, nec insulsa esse videantur. Haec ad illum cum reliquis actis perferuntur. ita enim ipse mandauit. Sic fit, ut, si quid praeterea de me audiat, non audiendum putet. *Cic. lib. 9. ad Fam. ep. 16. ad Pap. Paetum.*

Dicta collectanea.

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta etc. item *Dicta collectanea*. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Suet. in Caes. c. 56.*

Ephemerides.

C. Iulius Caesar cum dimicaret in Gallia, et ab hoste raptus, equo eius portaretur armatus, occurrit quidam ex hostibus, qui eum nosset; et insultans ait *Cecos, Caesar*, quod Gallorum lingua, *Dimitte*, significat: et ita factum est, ut dimitteretur. Hoc autem ipse Caesar in Ephemeride sua dicit, ubi propriam commemorat felicitatem. *Seruius in lib. 11. Aeneidos Virgilii.*

Libri Auspiciorum.

Sed contra Iulius Caesar XVI Auspiciorum libro negat nundinis concionem aduocari posse, id est, cum populo agi, ideoque nundinis Romanorum haberi comitia non posse. *Macrob. lib. 1. Saturn. c. 16.*

Auguralia.

Caesar in Auguralibus: *Si sincera pecus erat.* *Prisc. lib. 6.*

De Diuinatione.

Genus eloquentiae dumtaxat adolescens adhuc Strabonis Caesaris secutus videtur: cuius etiam ex Oratione, quae inscribitur *Pro Sardis*, ad verbum nonnulla trans-

tulit in Diuinationem suam. *Suetonius in Caesare.*
c. 55.

Astronomica.

Nam Iulius Caesar ut Siderum motus, de quibus non indoctos libros reliquit, ab Aegyptiis disciplinis hausit, ita hoc quoque ex eadem institutione mutuatus est, ut ad Solis cursum finiendi anni tempus extenderet. *Macrobius lib. 1. Saturn. cap. 16. adde eiusdem libri cap. 14.*

Tres autem fuere sectae, Chaldaea, Aegyptia, Graeca: his addidit apud nos quartam Caesar Dictator, annos ad Solis cursum redigens singulos, Sosigene perito scientiae eius adhibito. *Ex Plin. l. 18, cap. 25.*

A Bruma in Fauonium Caesari nobilia sidera significant, III Kal. Ian. matutino Canis occidens. *Paulo post:* Pridie Non Ian. Caesari Delphinus matutino exoritur, et postero die Fidicula, quo Aegypto Sagitta vesperi occidit. *Paulo post:* A Fauonio in aequinoctium vernum Caesari significat XVII Kal. Martii triduum varie: et VIII Kal. Hirundinis visu, et postero die Arcturi exortu vespertino. item III Non. Mart. Caesar Cancrī exortu id fieri observauit. *Paulo post:* Caesar et Idus Martias ferales sibi annotauit Scorpionis casu. *Paulo post:* III Nonas Apr. in Attica Vergiliae vesperi occultantur. eadem postridie in Boeotia: Caesari autem et Chaldaeis, Nonis. *Paulo post:* Caesari VI Idus significatur imber Librae casu: XIV Kal. Maii Aegypto Suculae occidunt vesperi, sidus vehemens et terrae marique turbidum, XVI Atticae, XV Caesari, continuoque triduo significabat. *Paulo post:* VI Nonas Maii Caesari Suculae matutino exoriuntur, et VIII Idus Capella pluuialis. *Ex Plin. lib. 18, cap. 26.*

A Vergiliarum exortu significant Caesari postridie Arcturi occasus matutini. *Paulo post:* XI Kal. Caesari Orionis gladius occidere incipit: III Non. Iunii Caesari, et Assyriae Aquila vesperi oritur, etc. XI Kal. eiusdem Orionis gladius Caesari occidere incipit. *Ex Plin. lib. 18, cap. 27.*

A Solstitio ad Fidiculae occasum VI Kal. Iunii (al. Iulii) Caesari Orion exoritur. *Paulo post:* XVIII Kal. Augusti, Aegypto Aquila occidit matutino, Etesiarumque prodromi flatus incipiunt, quod Caesar X Kal. sentire Italiam existimauit. *Paulo post:* Aquila Atticae matutino occidit: III Kal. regia in pectore Leonis stel-

la matutino Caesari immergitur. *Ex Plin. lib. 18, cap. 28.*

De Sideribus.

etiam aliquid poeticum edidit.

Sed nec aliquis paene Latinorum de hac arte institutionis libros scripsit, nisi paucos versus Iulius Caesar, et ipsos tamen de alieno opere mutuatus. *Iul. Firmicus Mathes. lib. 2. ineunte.*

Exsecutus est etiam horum Siderum numerum Graece Aratus, Poeta disertissimus; Latine vero Caesar, et decus eloquentiae Tullius. Sed hi tantum nomina ipsorum et ortus, non autem apotelesmatum auctoritatem ediderunt: ita ut mihi videantur non aliqua Astrologiae scientia, sed poetica potius elati licentia, docilis sermonis studia protulisse. *Iul. Firmicus lib. 8. c. 5.*

Poemata.

Reliquit et de Analogia libros duos, et Anticatones totidem, ac praeterea Poema, quod inscribitur Iter. Quorum librorum primos, in transitu Alpium, cum ex citeriore Gallia, conuentibus peractis, ad exercitum rediret; sequentes, sub tempus Mundensis proelii fecit: nouissimum, dum ab Urbe in Hispaniam ulteriorem IV *) et XX die peruenit. *Suet. in Caesare. cap. 56.*

*) VII et XX ex Strabone et Appian. Casaubonus.

Feruntur et a puero et ab adolescentulo quaedam scripta; ut *Laudes Herculis*, tragoedia *Oedipus* etc. quos omnes libellos vetuit Augustus publicari. *Suet. in Caesare. c. 56.*

Olus quoque silvestre est trium foliorum, D. Iulii carminibus praecipue iocisque militaribus celebratum. alternis quippe versibus exprobrauere lapsana se vixisse apud Dyrrhachium, praemiorum parsimoniam cauillantes. Est autem id cyma silvestris. *Plin. l. 19. c. 8.*

Donatus seu potius Suetonius in vita Terentii hos sub C. Iulii Caesaris nomine versus producit:

Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
Poneris, et merito, puri sermonis amator;
Lenibus atque utinam scriptis adiuncta foret vis
Comica, ut aequato virtus polleret honore
Cum Graecis, neque in hac despectus parte iaceres.
Unum hoc maceror, et doleo tibi deesse, Terenti.

Sequens etiam Epigramma C. Iulio Caesari quidam inscribunt, alii Germanico.

Thrax puer adstricto glacie dum ludit in Hebro,
Pondere concretas frigore rupit aquas.
Dumque imae partes rapido traherentur ab amne,
Abscidit tenerum lubrica testa caput.
Orba quod inuentum mater dum conderet urna,
Hoc peperit flammis, cetera, dixit, aquis.

Illud vero distichon:

FELTRIA. PERPETUO. NIVIUM. DAMNATA.
RIGORE.

TERRA. MIHI. POSTHAC. NON. HABITAN-
DA. VALE.

falso Caesari inscriptum est, etsi quidam in membrana, alii in saxo exstare dicant.

Aiunt quoque Caesaris Decretum Viterbii in Hetru-
ria inuentum, hoc exemplo.

C. IULIUS. CAESAR. M. TULLIUM. CICERONEM.

OB. EGREGIAS. EIUS VIRTUTES. SINGULARES. ANI.

MI. DOTES. PER. TOTUM. ORBEM. NOSTRIS. ARMIS.

VIRTUTEQUE. PERDOMITUM. SALVUM. ET INCOLU.

MEM. ESSE. IUBEMUS. C. IABOLENUS.

Incerta.

Unguenta dicuntur a locis, ut Telinum *), cuius Iulius Caesar meminit, dicens: Corpusque suavi Telino unguimur. Hoc conficiebatur in insula Telo *), quae est una ex Cycladibus, etc. *Isidorus lib. IV. Orig. cap. 12.*

*) *Telon* insulam Sporadibus accenset Strabo. Itaque apud Isidorum legi oportet aut *Delino - Delo*, aut ex *Sporadibus*.

Apud Caesarem et Catulum et Caluum lectum est: Cum iam fulua cinis fueris. *Nonius in voce Cinis.*

Salve primus omnium parens patriae appellate, primus in toga triumphum linguaeque lauream merite, et facundiae, Latinarumque literarum parens: atque (ut dictator Caesar hostis quondam tuus de te scripsit) omnium triumphorum lauream adepte maiorem, quanto plus est, ingenii Romani terminos in tantum promouisse, quam imperii. *Plin. lib. 7. cap. 30. in fine.*

Cicero causarum XIII: *Re vendita iterum emta*: unde manifestum fit *venita* non dici, sed aut *venun-*

data, aut vendita, ut Cicero. C. Caesar: Possessiones redimi, eas postea pluris venditas. Diomedes lib. 1.

Esseda vehiculi vel currus genus, quo soliti sunt pugnare Galli. Caesar testis est libro ad Ciceronem III: *Multa millia equitum atque essedariorum habet. Hinc et gladiatores essedarii dicuntur, qui curru certant. Iunius Phylargyrius in 3. Georg. Virgil.*

Augustus quoque in epistolis ad C. Caesarem scriptis emendat, quod is *Calidum* dicere quam *Caldum* (in libris forte de Analogia) malit: non quia illud non sit Latinum, sed quia sit odiosum, et, ut ipse Graeco verbo significauit, *περιεργον*. Quintil. lib. 1. cap. 6.

C. Iulii Caesaris dicta.

Tu, quaeso, quidquid noui (multa autem exspecto) scribere ne pigrere. in his, de Sexto, satisne certum; maxime autem de Bruto nostro: de quo quidem ille, ad quem deuerti, Caesarem solitum dicere, *Magni refert, hic quid velit: sed quidquid volet, valde volet: idque eum animaduertisse, cum pro Deiotaro Niceae dixerit, valde vehementer eum visum et libere dicere. Cic. lib. 14. ad Atticum ep. 1.*

Proxime, cum Sextii rogatu apud eum fuisset, expectaremque sedens, quoad vocarer, dixisse eum, *Ego dubitem, quin summo odio sim, cum M. Cicero sedeat, nec suo commodo me conuenire possit? Atqui, si quisquam est facilis, hic est: tamen non dubito, quin me male oderit. Cic. ibidem.*

Aiebat, Caesarem secum, quo tempore Sextii rogatu veni ad eum, cum expectarem sedens, dixisse: *Ego nunc tam sim stultus, ut hunc ipsum, facilem hominem, putem mihi esse amicum, cum tamdiu sedens meum commodum exspectet? Cic. lib. 14. ad Attic. Epist. 2.*

Quo gaudio elatus, non temperauit, quin paucos post dies frequenti curia iactaret, inuitis et gementibus aduersariis adeptum se quae concupisset: proinde ex eo insultaturum omnium capitibus: ac negante quodam per contumeliam, *Facile hoc ulli feminae fore; responderit quasi alludens: In Assyria quoque regnasse Semiramis; magnamque Asiae partem Amazonas tenuisse quondam. Suet. in C. Caes. cap. 22.*

Pharsalica acie caesos profligatosque aduersarios prospicientem, haec eum ad verbum dixisse refert Asinius Pollio: *Hoc voluerunt: tantis rebus gestis C. Cae-*

sar condemnatus essem, nisi ab exercitu auxilium petissem. Suet. in Caes. cap. 30.

Consecutusque cohortes ad Rubiconem flumen, qui prouinciae eius finis erat, paululum constitit, ac reputans, quantum moliretur, conuersus ad proximos, *Etiam nunc, inquit, regredi possumus. quod si ponticulum transierimus, omnia armis agenda erunt. Suet. in Caes. cap. 31.*

Cunctanti ostentum tale factum est. Quidam eximia magnitudine et forma etc. Tunc Caesar, *Eatur, inquit, quo deorum ostenta, et inimicorum iniquitas vocat. Iacta alea est, inquit. Suet. in Caes. cap. 32.*

Romam iter conuertit; appellatisque de republica patribus, validissimas Pompeii copias, quae sub tribus Legatis, M. Petreio, et L. Afranio, et M. Varrone in Hispania erant, inuasit: professus ante inter suos, *Ire se ad exercitum sine duce, et inde reuersurum ad ducem sine exercitu. Suet. in Caes. cap. 34.*

Prolapsus in egressu nauis, verso ad melius omine, *Teneo te, inquit, Africa. Suet. in Caes. c. 59.*

Caesar dicebat, idem esse sibi consilium aduersus hostem, quod plerisque medicis contra vitia corporum, fame potius quem ferro superandi. *Front. Strat. 4, 7. 1.*

Cum expectatio aduentus Iubae terribilis esset, conuocatis ad concionem militibus, *Scitote, inquit, paucissimis his diebus regem adfuturum cum X Legionibus, equitum XXX, leuis armaturae C millibus, elephantis CCC. Proinde desinant quidam quaerere ultra, aut opinari; mihique, qui compertum habeo, credant: aut quidem vetustissima naue impositos, quocunque vento in quascunque terras iubebo auehi. Suet. in Caes. c. 66.*

lactare solitus, *milites suos etiam unguentatos bene pugnare posse: nec milites eos pro concione, sed blandiori nomine commilitones appellabat. Suet. in Caes. cap. 67.*

Quosdam infimi generis ad amplissimos honores prouexit. Cum ob id culparetur, professus est palam, *Si grassatorum et sicariorum ope in tuenda sua dignitate usus esset, talibus quoque se parem gratiam relaturum. Suet. in Caes. c. 72.*

Interrogatus cur repudiasset uxorem, *Quoniam, in-*

quit, *meos tam suspicione, quam crimine iudico carere oportere. Suet. in Caes. cap. 74.*

Acie Pharsalica proclamavit, *ut ciuibus parceretur. Suet. in Caes. c. 75.*

Nosseque, ut Caesar dictator aiebat, *miserum esse instrumentum senectuti recordationem crudelitatis. Amm. Marcell. 29, 2.*

Nec minoris impotentiae voces propalam edebat, ut T. Ampius scribit: *Nihil esse rempublicam, appellationem modo, sine corpore, ac specie. Sullam nescisse literas, qui dictaturam deposuerit. Debere homines consideratius iam loqui secum, ac pro legibus habere quae dicat. Suet. in Caes. c. 77.*

Etque arrogantiae progressus est, ut, haruspice tristitia et sine corde exta sacro quodam nuntiante, *Futura diceret laetiora, cum vellet: nec pro ostento ducendum, si pecudi cor defuisset. Suet. in Caes. cap. eod.*

Triumphanti et subsellia tribunitia praetervehenti sibi unum e Collegio Pontium Aquilam non adsurrexisse, adeo indignatus, ut proclamauerit: *Repete ergo a me Aquila Rempublicam tribunus: nec destiterit per continuos dies quidquam cuiquam, nisi sub exceptione polliceri, Si tamen per Pontium Aquilam licuerit. Suet. in Caes. cap. 78.*

Plebi Regem se salutanti, Caesarem se, non Regem esse respondit. *Suet. in Caes. cap. 79.*

De quo genere optime C. Caesarem praetextatum adhuc accepimus dixisse: *Si cantas, male cantas: si legis, cantas. Quintil. lib. 1. cap. 8.*

Eleuandi ratio est duplex, ut aut veniam quis, aut iactantiam minuat: quemadmodum C. Caesar Pomponio ostendenti vulnus ore exceptum in seditione Sulpicianae, quod ipse se passum pro Caesare pugnante gloriabatur, *Nunquam fugiens respexeris, inquit. aut crimen obiectum, ut Cicero, etc. Quintil. lib. 6. cap. 3.*

Est et illa ex ironia fictio, qua usus est C. Caesar. Nam cum testis diceret, a reo femina sua ferro petita, et esset facilis reprehensio, cur illam potissimum partem corporis vulnerare voluisset: *Quid enim faceret, inquit, cum tu galeam et lorica haberes? Quintilian. ibidem.*

Sic fac existimes, post has misérias, id est, postquam armis disceptari coeptum est de iure publico, nihil esse actum aliud cum dignitate. Nam et ipse Cae-

sar, accusata acerbitate Marcelli (sic enim appellabat) laudataque honorificentissime et aequitate tua, et prudentia, repente praeter spem dixit, *se senatui roganti de Marcello, ne hominis quidem causa negaturum.* Cic. lib. 4, ad Fam. ep. 4, ad Ser. Sulpicium.

Demetrio Megae Siculo Dolabella rogatu meo civitatem a Caesare impetrauit: qua in re ego interfui. Itaque nunc P. Cornelius vocatur. Cumque propter quosdam sordidos homines, qui Caesaris beneficia vendebant, tabulam, in qua nomina ciuitate donatorum incisa essent, reuelli iussisset: eidem Dolabellae, me audiente, Caesar dixit, *nihil esse, quod de Mega vereretur, beneficium suum in eo manere.* Cic. lib. 13. ad Famil. epist. 36, ad Acilium.

De C. Iulio Caesare Iudicia.

Sed tamen, Brute, inquit Atticus, de Caesare et ipse ita iudico, et de hoc huius generis acerrimo aestimatore saepissime audio, illum omnium fere oratorum Latine loqui elegantissime. nec id solum domestica consuetudine, ut dudum de Laeliorum et Muciorum familiis audiebamus; sed, quamquam id quoque credo fuisse, tamen, ut esset perfecta illa bene loquendi laus, multis literis, et iis quidem reconditis et exquisitis, summoque studio et diligentia est consecutus, etc. *Ex Cic. in Bruto cap. 72.*

Sed perge, Pomponi, de Caesare, et redde quae restant. Solum quidem, inquit ille, et quasi fundamentum oratoris etc. Caesar autem rationem adhibens, consuetudinem vitiosam et corruptam pura et incorrupta consuetudine emendat. Itaque cum ad hanc elegantiam verborum Latinorum (quae, etiamsi orator non sis, et sis ingenuus ciuis Romanus, tamen necessaria est) adiungit illi oratoria ornamenta dicendi: tum videtur tanquam tabulas bene pictas collocare in bono lumine. hanc cum habeat praecipuam laudem in communibus, non video, cui debeat cedere. splendidam quandam, minimeque veteratoriam rationem dicendi tenet, voce, motu, forma etiam magnifica et generosa quodammodo. Tum Brutus, Orationes quidem eius etc. Atque etiam commentarios quosdam scripsit rerum suarum. valde quidem, inquam, probandos. nudi enim sunt, recti, et venusti, omni ornatu orationis, tanquam veste, detracto. sed dum voluit alios habere parata unde sumerent, qui vellent scribere historiam; ineptis gratum

fortasse fecit, qui volent illa calamistris inurere: sanos quidem homines a scribendo deterruit etc. *Ex Cic. in Bruto cap. 75.*

Quid Oratorum? quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? quis sententiis aut acutior, aut crebrior? quis verbis aut ornatior, aut elegantior? *Ex Cic. ad Cor. Nepot. ap. Suet. in Caes. cap. 55.*

Sed bene loquendi de Catulis opinio non minor; sale vero et facetiis Caesar vicit omnes. *Ex Cic. lib. de Offic. c. 37.*

Reliquit et rerum suarum Commentarios Gallici, civilisque belli Pompeiani. nam Alexandrini, Africique et Hispaniensis incertus auctor est. alii enim Oppium putant, alii Hirtium: qui etiam Gallici belli novissimum, imperfectumque librum suppleverit. *Paulo post:* Pollio Asinius parum diligenter, parumque integra veritate compositos putat; cum Caesar pleraque et quae per alios erant gesta, temere crediderit; et quae per se, vel consulto, vel etiam memoria lapsus. perperam ediderit; existimatque rescripturum et correcturum fuisse. *Ex Suet. in Caes. cap. 56.*

C. vero Caesar si tantum foro vacasset, non alius ex nostris contra Ciceronem nominaretur; tanta in eo vis est, id acumen, ea concitatio, ut illum eodem animo dixisse, quo bellavit, appareat; exornat tamen haec omnia mira sermonis, cuius proprie studiosus fuit, elegantia. *Ex Quintil. lib. 10, cap. 1.*

Quid tantum nocet, vim Caesaris, asperitatem Coelii, diligentiam Pollionis, iudicium Calui quibusdam in locis adsumere? *Ex Quint. lib. 10, cap. 2.*

Hinc vim Caesaris, indolem Coelii, subtilitatem Calidii, gravitatem Bruti, acumen Sulpicii, acerbiteriam Cassii, diligentiam Pollionis, dignitatem Messallae, sanctitatem Calui reperiemus. *Ex Quint. lib. 12, c. 10.*

At strictior Caluus, numerosior Asinius, splendidior Caesar, amarior Coelius, grauior Brutus, vehementior et plenior et valentior Cicero. *Ex Dialogo de Orat. cap. 25.*

Λέγεται δὲ καὶ Φῦναι πρὸς λόγους πολιτικούς ὁ Καῖσαρ ἄριστα, καὶ διαπονῆσαι φιλοτιμώτατα τὴν φύσιν, ὥς τὰ δευτερίᾳ μὲν ἀδριτίως ἔχειν &c. *Ex Plut. in Caes.*

Ἐν δὲ Ῥώμῃ πολλὴ μὲν ἐπὶ τῷ λόγῳ περὶ τὰς συνηγορίας αὐτοῦ χάρις ἐξέλαμπεν. *Ex Plut. in Caes.*

Ac mihi ex Graecis orationes Lysiae ostentat, ex

nostris Gracchorum Catonisque; quorum sane plurimae sunt circumcisae et breues. Ego Lysiae Demosthenem, Aeschinem, Hyperidem, multosque praeterea, Gracchis, et Catoni Pollionem, Caesarem, Coelium, imprimis M. Tullium oppono, cuius oratio optima fertur esse, quae maxima. *Ex Plinii lib. 1, epist. 20.*

Sed ego verear, ne me non satis deceat, quod deceit M. Tullium, C. Caluum, Asinium Pollionem, M. Messallam, etc. Diuum Iulium, Diuum Augustum, Diuum Neruam, Ti. Caesarem, etc. *Ex Plin. lib. 5, epist. 3.*

Dictator Caesar summis oratoribus aemulus. *Ex Tac. Ann. 13, 3.*

Summus auctorum D. Iulius. *Ex Tac. de Mor. Germ. 28.*

C. Caesarem Dictatorem - - - studia certandi, dictandi, lectitandique sibi mutuo vindicauere. Et licet in persona unius eiusdemque tempore suo principis viri, castrensis oratoriaeque scientiae cura certauerit ferme gloria aequipari, idem tamen nunquam se satis duxit in utriusque artis arce compositum, priusquam vestri Arpinatis testimonio anteferretur ceteris mortalibus. *Ex Sidonii Apollinaris l. 8, Ep. 6. Vid. et l. 9, ep. 14.*

E r r a t a.

6. 3.		
2	15. 14 v. u. ist zu lesen: deligitur. Is ubi legationem ad civitates suscepit, in eo itinere	
	lies:	statt:
4	16 v. u. (novem)	novem
7	2 v. u. ist zu lesen: rapinis, pabulationibus populationibusque	
15	6 obsides	obsidet
—	22 ad Magetobriam	Admagitobriae
16	6 v. u. ipsi	ipsa
20	24 sequatur	sequator
38	14 ist nach subeuntes zu setzen intermittere	
39	10 v. u. quem	quum
45	6 v. u. ist nach nomen zu setzen ad	
47	6 bis	his
58	11 v. u. fines	Sarunetium, Heluetio-
72	25 concilia	consilia [rum,
—	8 v. u. Arduennam	Arduenam
75	11 12 longarum	longaram
78	7 v. u. equites	equides
82	7 v. u. alterae	alteri
83	6 polliceri	pollicere
86	11 cohortantem	cohortandem
106	1 exercendae	exercentae
—	7 ac	ab
111	7 eodem	eodom
113	67 legionis	legiones
115	7 Aeduos	Aedus
118	23 Cevenna	Cuenna
—	27 terrorem	terrorum
120	16 jumentaque	immentaque
—	23 destriotis	destrictus
—	26 equestre	equestere
121	11 possit	possint
132	17 provideat	profideat
133	6 v. u. mitissime	mittissime
136	21 acerrime	accerrime
137	4 aequiore	equiore
—	7 existimans	existimandus.
142	12 v. u. resedissee	re edisse
145	3 v. u. passus	passas
146	6 demissis	dimissis
150	10. 11 cedentibus	cedentibus
158	15 v. u. ad	ad
160	13 ist nach dem ersten duplici zu setzen	fossa
161	1 Sextio	Sexto
164	5 subveniunt	sub veniunt
165	8 concitator	concitatur
—	7 v. u. ist das et zu tilgen	
166	22 ac	ab

6. 8.	lies:	statt:
170 13	b. u. commisisse	comisisse
— 4	b. u. militis	millitis
172 13. 14	b. u. provol-vunt	provo-launt
174 23	illius	illis
185 11	quae	que
188 8	Corfinium	Confinium
216 8	colloquii	colloqui
220 5	Arelate	Arelatae
— 12	aliis	alii
244 19	oppugnationis	oppugnationes
— 3	b. u. reliquae	relique
245 19	Dyrrhachium	Dirrhachium
256 3	b. u. conclamatis	sonclamatis
257 11	sperans	sperant
265 16	Dyrrhachium	Dirrhachium
267 6	b. u. admotis	admodis
271 1	duobus	duebis
280 22	eum	eium
298 16	idem	Idem
307 17	nostros	nostris
320 2	forsitan	forsitam
— 4	Varro	Varo
323 14	adventum	advendum
324 3	Bithynio	Bythimio
325 17	ist nach Pompeio zu setzen non	
343 22	esse	e se
353 9	b. u. adversariis	adversarii
356 3	incolumem	incolumen
363 15	conciperent	consiperent
373 24	ist quos auszustreichen.	
381	leste Hoc	Ho
384 25	fecissent	secissent
391 2	patrocinari	patrocinarii
— 16	cumulatur	comulatur
393 13	b. u. Pompeianarum	Pompeianorum

Nota. Die einigemal vorkommenden Namen Viridomarus, Indu-
ciomarus u. Eporedorix, bittet man in Viridumarus, Indutio-
marus u. Eporedirix umzuändern.

In der J. G. Cotta'schen Buchhandlung in Stuttgart und
Tübingen sind zur Ostermesse 1820 erschienen:

Annalen (europ.) 1820. der Jahrgang in 12 Stücken	9 fl.	—
Dumas (M.) Darstellung der milit. Begebenheiten, in den Feldzügen von 1799 bis 1814, mit Charten und Planen.		
U. d. Franz. von F. v. Kausler. 1r Bd.	2 fl.	24 fr.
Eichenmayer (E. A.) Normal-Recht. 2r Th.	5 fl.	—
Flemming (V.) Gedichte, im Auszug von G. Schwab	1 fl.	36 fr.
Fouque (Fr. de la Motte) Gedichte, 4r Bd. Velinpapier	4 fl.	—
	Schrbr.	3 fl. 24 fr.
	Drkpr.	2 fl. 30 fr.
Gothe (v.) über Kunst und Alterthum. 11r Bd. 28 Hft.	2 fl.	24 fr.
— zur Naturwissenschaft überhaupt, besonders zur Morphologie, 1r Bd. 28 Hft.	1 fl.	45 fr.
Herder (J. G. von) Biographie, herausgegeben durch J. G. Müller, 2 Bde.	9 fl.	—
— — — — — der Eid, T. A. Neue Aufl.	2 fl.	15 fr.
— — — — — sämtliche Werke, 10e und letzte Lieferg.		
	Velinpr. Subscr. Preis	16 fl. —
	Schrbr.	— — — 12 fl. 24 fr.
	weiß Drkpr.	— — — 9 fl. 30 fr.
	ord.	— — — 6 fl. 30 fr.
Journal (polytechnisches) von J. G. v. Dingler auf 1820.		
der Jahrgang in 12 Stücken mit Kupfern	16 fl.	—
Justiz-, Kameral- und Polizei-Jama. herausgegeben von D. Th. Hartleben 1820. der Jahrgang	9 fl.	—
Klingemann (A.) Theater, 3r Bd.	2 fl.	45 fr.
Kunstblatt 1820. Der Jahrgang	6 fl.	—
Literaturblatt 1820. Der Jahrgang	6 fl.	—
Korene Theorie der Dichtkunst. Neue umgeänd. Aufl. 2 Thle.	2 fl.	45 fr.
Marschall de Bieberstein, Flora taurico caucasica, T. III.	7 fl.	30 kr.
Memminger (J. D. G.) Geographie und Statistik von Württemberg	3 fl.	36 fr.
Morgenblatt für gebildete Stände, 14r Jahrg. 1820.	20 fl.	—
Poype (J. H. M.) technolog. Lexicon, 5r u. letzter Bd.	6 fl.	45 fr.
Der Preis von allen 5 Bänden ist	28 fl.	21 fr.
Richter (J. P. Fr.) Herbstblumene, 3r Bd.	5 fl.	—
— — — — — Ueber Zusammensetzung deutscher Dop- pelwörter	2 fl.	24 fr.
Robert (E.) die Tochter Jephtho's, Trauerspiel	1 fl.	24 fr.
Uhland (L.) Gedichte. 2te vermehrte Ausgabe	3 fl.	—
Zeitung (allgemeine) 1820.	16 fl.	—

**Kleine Beschreibung, oder Geographie und Geschichte von
Württemberg, nebst einer Einleitung in die allgemeine
Geographie, zum Gebrauche für Schulen. Von J. D.
G. Memminger. Mit einer Karte des Königreichs.**

Diese Schrift wird noch im Laufe dieses oder zu Anfang des künftigen Monats in der unterzeichneten Buchhandlung erscheinen, und ungefähr 10 Bogen stark, für diejenigen, welche bis zu ihrer Erscheinung darauf subscribiren, um den geringen Preis von 24 fr., und mit der Karte um 48 fr. zu haben seyn. Was der Verfasser in seinem kürzlich erschienenen größern Werke als die Frucht mehrjähriger und mühsamer Arbeit dem reifern Alter mitgetheilt hat, das wird hier in einem geeigneten Auszuge kurz und faßlich, und mit einem Umriss der allgemeinen Geographie versehen, der Jugend dargelegt. Der Verfasser bestrebt sich, durch diese kleine Schrift nicht bloß ein todttes Wissen, sondern vornehmlich eine fruchtbare die Entwicklung des öffentlichen staatsbürgerlichen Lebens, der Vaterlandsliebe, des Gemein- und Volksgeistes und die bürgerliche Brauchbarkeit unterstützende und das Wohl des Ganzen wie jedes Einzelnen fördernde Kenntniß bey der Jugend zu begründen. Die Schrift theilt sich in folgende Abschnitte. Einleitung oder Umriss der allgemeinen Geographie: A. Die Erde überhaupt. B. Europa. C. Deutsche Bundesstaaten. — Alles nach allgemeinen und für den Schulunterricht passenden Gesichtspunkten und in stufenweise steigender Ausführung. Sodann I. Kurze Geschichte von Württemberg. II. Geographie oder Landeskunde von Württemberg. III. Statistik, oder Volks- und Staatskunde von Württemberg. IV. Topographie oder Ortsbeschreibung. Diese 4 Abschnitte sind nach der Ordnung des größern Werks, so weit sich dessen Inhalt für den Schulunterricht eignet, und mit besonderer Berücksichtigung der Verfassung und Einrichtung des Staats abgefaßt, so daß das größere Werk dem Lehrer dabei als Handbuch dienen kann. Die Karte stellt das Königreich nach seiner neuesten Eintheilung mit den bedeutendsten Ortschaften, mit Straßen, Stationen, Gewässern u. c. klar und deutlich vor. — Eltern, Lehrer und Vorgesetzte, und alle Freunde der Vaterlandskunde werden ersucht, die Verbreitung dieser gemeinnützigen Schrift gefälligst zu unterstützen, mit dem Bemerkten, daß in allen Buchhandlungen des Vaterlands darauf subscribirt werden kann, und bey 7 Exemplaren das 8te frey abgegeben wird.

Den 5. April 1820.

J. G. Cotta'sche Buchhandlung.

Wern

Caesar, Gaius Iulius,

Opera

Tubinga 1820

A.lat.b. 167 i

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10243801-0